

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVILAP

Szerkeszti: Barabás András, Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Olvasószerkesztő: Tóth Tünde.

»megvezetjük egy kicsit az agyatokat«

BODOR BÉLA

»ajkad csókkal töltött pisztolyát«

LISZNYAI KÁLMÁN

»termékeny párbeszéd«

ADAM MICHNIK

Mcmxcviii November

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA SZÁZNEGYVENKILENC FORINT

MCMXCVIII NOVEMBER

TIZEDIK ÉVFOLYAM TIZENEGYEDIK SZÁM

Gombár Csaba A korrupció mint közrossz 3

Roman Szporluk Ukrajna: peremvidéktől a szuverén államig 11

Adam Michnik A tiszta lelkiismeret csapdája 23

Damiani Szent Péter *Trocheusok a halálról* 30

Gustaw Herling-Grudziński Áldott, szent asszony 32

Kovács András Ferenc *Calvus a földi világról* 41

Bodor Béla Az én gödröm 43

Háy János *Versek* 46

Halasi Zoltán *Versek* 49

Margócsy István Petőfi és az irodalmi gépezet 52

...gatyába táncol... (Irodalmi „befogadás” – versekben) 54

Kálmán C. György Beszámoló 62

E számunkat MAJOROS VALÉRIA felvételeivel illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: BOJTÁR ENDRE.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS, LENGYEL LÁSZLÓ.

SZERKESZTŐTÁRSUNK: KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TŐL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA.

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETHI LUDMILLA.

LEVÉLCÍM: 1011 BUDAPEST, BEM RAKPART 6.

TELEFON ÉS FAX: 201-0880

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST, BOKOR U. 23-25.

TELEFON: 436-2000. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ A HIRLAPELŐFIZETÉSI IRODÁBAN (BUDAPEST, ORCZY TÉR 1.

LEVÉLCÍM: HELIR, BUDAPEST 1900), EZENKÍVÜL BUDAPESTEN A MAGYAR POSTA RT. HIRLAPELŐFIZETÉSI ÉS ELEKTORIKUS POSTA

IGAZGATÓSÁG KERÜLETI ÜGYFÉLSZOLGÁLATI IRODÁIBAN, MÁSUTT A HELYI POSTAHIVATALOKNÁL.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1788 FT, FÉL ÉVRE 894 FT, NEGYED ÉVRE 447 FT.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰRKEL. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. TÖRDELÉS ÉS SOKSZOROSÍTÁS: OSIRIS KIADÓ.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A SOROS ALAPÍTVÁNY ÉS A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP.

A 2000 kulturális ajánlata

ÉLVE-BONCOLÁS

vitaestek a Stúdió „K”-ban kéthetenként szerda este fél nyolctól

november 11.

Garaczi László: Pompásan buszozunk!

házigazda a *Jelenkor* szerkesztősége

vendégek Gács Anna, Kovács Eszter, Németh Gábor

A könyv október 1-től 40% kedvezménnyel kapható a Stúdió „K”-ban.

november 25.

Caragiale: Az elveszett levél

házigazda a *Színház* szerkesztősége

vendégek a Katona József Színház művészei

december 9.

Szergej Eizenstein

házigazda a *Metropolis* szerkesztősége

vendégek Szilágyi Ákos, Forgách Péter

Stúdió K - Budapest IX. Mátyás utca 9.

A Kálvin tértől a Ráday utcán a harmadik utca jobbra.

Tel/fax: 216-7170 E-mail: studiok@c3.hu

A korrupció mint közrossz

GOMBÁR CSABA

Miért esik annyi szó

újabbban nemzetközi fórumokon is a korrupcióról? Alighanem azért, mert az információs, kommerciális és pénzügyi, valamint politikai és kriminális ügyek a nemzetállami térszerkezetet elhanyagolva, új térképző hatással, globálisan terveződnek, szerveződnek és mennek végbe. A nemzetállami határokon régebben is átlépett a kereskedelem, a pénz, a hír, a bűnözés és a tudományos és a művészi hatás – hogy egy másik nemzetállamban is érvényesüljön és értékesüljön. Az utóbbi évtizedekben már másról van szó. A különféle természetű és életünket döntően befolyásoló társadalmi folyamatok már eleve nemzetállami szintek fölötti hálózatok szintjén fogannak meg és terjednek el. A pizza- és fasírozthálózatok, bevásárlóközpontokat és tv-műsorokat sugárzó, műholdakat tervező, építő és működtető beruházási döntések nem kevésbé transznacionálisak, mint a búzatermesre vagy nemzeti valuták jövőbeni értékére határidős üzleteket kötő nemzetközileg meghatározó jelentőségű tőzsdei szereplők. Ilyen körülmények között vetődik föl nem csak újfólag, de újként a korrupció ősrég kérdése. Röviden szólva: *a globalizációs erők globálissá tették a korrupciót is*. Tudom én, hogy a globalizáció mostanában divatfogalom is, s nem ritkán mint paraplétt terítik bármilyen, ami magyarázatra szorul. Sok minden, még a szorosan vett gazdasági folyamatokban is, továbbra is helyi vagy csak térségi hatású, de az intézményekkel aládúcolt globalizáció életünk nemegy vonatkozásában mégis új és nagy jelentőségű folyamat – és az itt tárgyalt összefüggésben is az. Ami régebben birodalmi vagy nemzetállami állapotok hiátusa, hibája, bűne, régiesen szólva rongtott politikája volt, az most mint negatívumnyaláb nemzetközi jelentőségűen hat. Mégpedig azzal az el nem hanyagolható különbséggel, hogy míg az államon belüli korrupció a helyi jog, a helyi erkölcs, a helyi igazgatási szabályok transzgressziója volt, addig a globálisan megnyilvánuló korrupció anélkül rombol szabadon, hogy a nem létező világjog, világerkölcs vagy világadminisztráció szabályainak áthágásában elmarasztalható lenne. A globális korrupció helyi megnyilvánulásai – már amennyire jellemző a korrupcióra a megnyilvánulás, azaz a nyilvánosságra kerülés – a helyben meglévő szabályok megsértése, ám ezek eseti szankcionálása olyan, mintha gumicsúzlival lödnének rinocéroszokra. Itt tartunk most.

Az írás a *Korridor Politikai Kutatások Központja* korrupciókutatói programját összegző tanulmánykötet bevezető tanulmányának rövidített változata.

Mi is hát az a korrupció? Bár egyre-másra születnek az instant-definíciók, számos nyilatkozatot, tanulmányt, könyvet átnézve úgy találtam, nincsenek tartós, széles körben elfogadott fogalmi megoldások. A korrupció mibenlétére vonatkozó megállapítások is többnyire ilyenek. Végülis nem igazítanak el abban, mi váltja ki, mi az oka a korrupciónak; abban sem segítenek dűlőre jutni, hogy öröktől fogva létező jelenségcsoportról van-e itt szó, vagy újkori, netán legújabb kori szindrómáról. S mindezek után már nem is meglepő a harmadik jellegzetesség, hogy a szóban forgó megállapítások nem egyeznek a korrupció kiterjedtségére és a kiterjedtség mérésére vonatkozó eljárások tekintetében sem. Vagyis nem csak mindennapjaink korrump közléte a probléma, hanem az is, hogy a sok szellemi erőfeszítés látszólag eredménytelen.

Van persze néhány olyan fogalmunk – többnyire épp az alapfogalmak –, amelyek értelmezésén folyamatosan őrlődnek a társadalomtudományok, s ezen őrlődés tanulságaiból meg is próbálok majd meríteni. De tudjuk, nem kell ahhoz mindig a fogalmak aggályosan precíz meghatározása, hogy nagyjából értsük, miről van szó. Amikor William Marcy Tweed New York-i demokrata politikus jó száz éve megírta levelét pennsylvaniai politikus barátjának – mind neve, mind a levél az amerikai politikai folklór része lett –, akkor bármilyen definíció nélkül is tudhatta mindenki, hogy e rövid episztola a korrupció ékes bizonyítéka. A levél így szól: „Kedves Tit! E sorok vivője tud összeadni, kivonni és hallgatni. Nevezd ki! Barátod, Bill.” E rövid pár sor olvastán oly nyilvánvaló a politikai patronázs favoritizmust, nepotizmust, zsákmányrendszert működtető mivolta, a közhatalommal való visszaélés személyes anyagi előnyöket is fiadó jellege, hogy tán fölösleges is logikai föladványokkal vesződni. Oly világos, hogy miről is van szó. Egyébként is köztudott, hogy a korrupció szóval valami olyan *közrosszat* jelölünk, amit a hatalmasok el akarnak fedni. S ha tehetik, akkor még a korrupció rájuk vetülő gyanúját is tiltják. Esembe jut erről neves írónk, Spiró György kalamajkája a nyolcvanas évek elejétől, amikor évek munkájával megírt regénye a kiadóknál hányódott, s már azon volt, hogy kijuttatja illegálisan nyugatra, mígnem egyszer üzennek érte, hogy fáradjon be a kiadóba, mert húzni kell a kéziratból. De jobb, ha őt magát idézem: „Sokáig töprengtem, s arra az elhatározásra jutottam, ha tíz százaléknál többet akarnak kihúzatni belőle, abba már nem megyek bele. A főszerkesztő zavartan fogadott, s azt mondta, három szót húzni kéne a regényből.

Pontosabban egy szót, ami háromszor is előfordul. Azt, hogy korrupció. Förlélegeztem, s kiirtottam a három szót, hiszen az egész regény a korrupcióról szól.”

Tudós szótáraink följegyzik, hogy a magyar nyelvben 1589-ben jelent meg először a korrumpál szó egy végrendeletben: „az en szerelmes fiamath az Jo Palth... Bechben az végre fel ne bochassa, hogy... meg Corrupaltassek az ű hitiben”. Az első pillantásra a pápisták és reformátók közötti hitvitákra gondolnánk a végrendelet dátuma miatt, de valójában a végrendelező az ellen tiltakozik, hogy a fiát a jezsuiták papnak neveljék a német Bécsben. A korrumpál ige tehát latin jelentésben – valami elromlik, megromlik, ront, rontottá tesz, megveszteget, elcsábít, tönkretesz – fordult itt elő. S ez a „valami” már a klasszikus latinban is egyaránt használatos volt mind konkrét, mind pedig erkölcsre, politikára átvitt értelemben. Nagyjában így is van máig, azzal az igen nagy különbséggel, hogy míg az antikvitásban és a középkorban a szóban forgó „valami” megromlottát egy múltbéli, az elsüllyedt aranykorban még meglévő, még ép, egész, s így egészségesnek vett állapothoz viszonyítják, addig a 16. századtól az újkori értelmezés – nem feledve soha a régi jelentéstartalmat – a rossznak, hibásnak minősített „valamit” a jövőbe vetített célképzet függvényében akarja megreparálni.

Hogy megértsük a korrupció fogalmának bonyodalmisságát, el lehet játszani azzal is, hogy megvizsgáljuk a ma tapasztalható modern korrupció variációit, valamint megkíséreljük körülírni, mit is tekintünk a korrupció ellentettjének. Nézzük először az első problémát.

A régiségben sokrétűen föltérképezett igazságszolgáltatási korrupcióhoz képest (a bíró lefizetése, hamis tanúzás stb.) a modern közintézmények kifejlődésével sokféle tipológia olvasható a törvényhozási, hivatalnoki, a sajtónyilvánosságban honos korrupciótól kezdve a rendőri, pártpolitikai, gazdasági és a kettő összefonódásából eredő „biznisz politikusok” korrupciós gyakorlatáig. Ezek igencsak bágyasztó olvasmányok, mert a végeérhetetlen katasztrékból a lajstromozáson túl sok nem derül ki. Múlt századi jeles közíró politikusunk egyike, amikor a hazai korteskedésről, lélekvásárlásról és az akkori követválasztások idején igencsak kézzelfoghatóan értendő *bunkokráciáról* írt, már így összegezte 1843-ban álláspontját: „Nem divatozik-e széles Európában, ezer alakot öltve magára, a korrupció?” „Állhatatosan hiszem, hogy a megvesztegetés az alkotmányos országok organizmusának kikerülhetetlen következménye.” ... „Oly földi vám ez, mely az égi hozomány – a képviselő – becséből, míg halandók fogunk maradni, mindig levonatik.” ... „Ellene nagy tapintattal választott óvszereket kell ugyan használni, mert különben a nép erkölcsisége süllyed, a közállomány durván megsértetik, sőt halálos dőfést is szenvedhet, de teljes kigyógyulást még nagyobb bajok beállása nélkül józanon remélni – képtelenség.”

Ezt azért is érdemesnek tartottam idézni, mert a szerző nem pusztán a modern büntető törvénykönyvekben oly buzgón megregulázandó közhivatalnokokról szól, hanem magáról az alkotmányosságról és az alakuló, bontakozó parlamentarizmusról, amelytől oly sokat vártak azok,

akik az alkotmányosság vagy a parlamenti képviselő hiányában látták a korrupció okát. De már a kibomló többpárti országházban tette föl a kérdést 1869-ben egy – akkor még ellenzékben lévő – nagy fró-képviselő az öt romantikus mesemondóként lekezelő és korrupcióban elmarasztalható pénzügyminiszternek: miként van az, hogy a kormány mindig olyan gyárak termékeit vásárolja, amelyekben kormánypárti bankárok pénze van? „Ugyanazon gyár, mely a honvédség felszerelésénél szolgáltatja a kész sarukat és bakancsokat, azon gyár, hol a kormánypárt az eladó, a kormány maga a vásárló” – mondja a finanszminiszter területére merészkedő fró.

Az, amit modern parlamentarizmusként ismerünk, s aminek veleje, hogy a parlamenti többségi párt kormányoz, a 18. században alakult ki Angliában. S ugyan miként biztosította a híres whig politikus, Walpole ezt a parlamenti aritmetika szerint szükséges többséget? A történészek által ma is tanulmányozható kincstári bizonylatok alapján úgy, hogy a partizán hajlamú, hűtlen kormánypárti képviselőket a kormány mégis támogató szavazataikért ülészakonként 5–800 font sterlinggel díjazta. Még csak nem is titkolták. Ami nem jelenti azt, hogy ez elfogadottan bevett dolog lett volna, nem! Az ellenzék és a kritikus szemléletű kortársak velejéig korruptnak tartották ezt a rendszert. De így alakult ki a világnak később mintául szolgáló brit parlamenti szisztéma.

A korrupció típusainak egyszerű osztályozgatása mellett vannak persze igényesebb törekvések is. Minden bizonnyal ilyen az egyik nagynevű korrupció-szakértő azon kategorizálása, amely megkülönbözteti a *fekete*, a *szürke* és a *fehér* korrupciót. Feketének nevezik azt a korrupciófajtát, amelynek elítélésében egy adott ország közvéleménye és a politikai, gazdasági intézőkörök egy véleményen vannak, s fehér az, melyre egyaránt vállat vonnak. A szürke korrupció kategóriájába sorolt ügyek, magatartásformák megtételeiben azonban az érintett vonatkozásokban eltérés, sőt szembenállás tapasztalható. Ez a konkrét közállapotokat és a közmorált tekintve fontos lehet, mert az illetén nézeteltérés konfliktusok kiváltója. Az ilyen ügyek megérő értelmezésénél és a politikai diagnózisok és gyógy módok előírásánál sem lehet azonban eltekinteni, hitem szerint, a korrupció fogalmának kettős természetétől, miszerint az egyszerre *leíró* és *előíró* jellegű. (Erre hamarost bővebben kitérek.) A közvélemény és az elitek álláspontkülönbségénél már a megértéshez is állást kell foglalni a korrupció éppen dívó negatív eszményével kapcsolatban, ismerni kell azt, amitől a társadalom meg szeretne szabadulni, illetve – fordítva – amit el szeretne érni.

Ez utóbbi szempont veti föl azt az egyszerűnek látszó kérdést, hogy mi is a korrupció ellentette. A *Transparency International* nevű szervezet ezt már nevében törekedett megjelölni: a sötétben tenyésző korrupció helyett legyen világosság, legyen minden transzparens, vagyis átlátható. Ez azért is találó, mert a régebbi megközelítések a korrupciót nemegyszer a hatalom analogonjaként fogták föl, s a meztelen hatalmat tekintették korrumpálóknak – holott a hatalommal való visszaélés nyílt formái önkényuralmat jelente-

nek, a korrupció esetében megjelenő hatalmi visszaélésre pedig inkább az elfátyolozottság a jellemző (*not naked but veiled*). (A korrupció problémája egyébként is nem közvetlenül a hatalommal, hanem a diskrecionális joggal kapcsolatos, amikor is a politikusnak vagy hivatalnoknak a szabályok engedte „től-ig” formájában mérlegelési lehetősége van döntéseiben.) A különböző ügymenetek tehát legyenek átláthatóak, a legkülönbözőbb tranzakciók részleteire és lebonyolítására derüljön fény, ne legyenek titkok, kerüljenek az ügyek nyilvánosságra. Nemes szándék – ha az államtitkok, hivatali titkok és üzleti titkok védelmére, valamint a rosszban sántikálókra is természetesen kiterjedő, vehemensen fejlődő személyiségi jogokat körülbástyázó adatvédelmi folyamatokra gondolunk. Még inkább megemeljük kalapunkat, amikor a Transparency International dokumentumaiban olyan követendőként leszögezett elveket olvasunk, hogy a köztisztviselőkkel folytatott üzleti kapcsolatok terén legyen őszinteség, tisztesség, objektivitás, felkészültség, nyíltság, önzetlenség és vezetői elhivatottság. Az ilyen kegyességet sugalló exhortációk olvastán könnyen hajlana az ember gúnyolódásra, ha nem kellene emlékezünk – vagy akár naponta találkozunk – a korrupció „funkcionális pozitívumait” hangoztató elméletcsekkel és véleményekkel. Így inkább maradjunk csak annál az egyszerű logikai föladatnál, hogy megnézzük, mi a korrupciónak ellentmondó fogalom? És mi a korrupció ellentétes fogalma?

A korrupciónak ellentmondó fogalom formálisan a nem-korrupció, a korrupcióba nem sorolható irdatlan jelenség-tartomány. Ezzel teoretikusan nem tudok mit kezdeni, de kétségtelennek látszik, hogy praktikus megfontolások indokoltá teszik, hogy bizonyos dolgok értelemszerűen a nem-korrupció fogalmi tartományába sorolódjanak – s megint csak az ideális rossz, a korrupció kiséprűző negatív eszményének függvényében. Érdekes módon ide éppenséggel a kifejezetten pénzügyi ügyletek egynémelyike sorolható. Ekként nem tekintendő korrupciónak a jótékonyági szándékú alamizsna, az áldozati adomány (hacsak nyakatekerten nem az istenek lekenyerezését, korrumpálásának szándékát látjuk ebben), az ellenszolgáltatást eleve nem váró ajándék, a minden reciprocitást nélkülöző borraival (taxisnak, pincérnek stb.), vagyis általában azok a kulturális gyökerű szokások, amelyek – még ha nyűgként is nehezdednek néha az emberre – nem többek üres rítusnál. Ezek azonban esetleges, praktikus megfontolások.

De nézzük, mi van akkor, ha nem az ellentmondó, hanem a korrupcióval ellentétes fogalmat keressük. Ha a korrupció rontottságot, romlottságot, rothadást, elferdítést, hamisítást, tönkretévést, a nyilvánosság háta mögött elkövetett sötét ügyleteket jelöl, akkor ennek szöges ellentettje a transzparencia és az integritás, vagyis az átvilágíthatóság, átláthatóság, a sértetlen egész, az épség, az egészség – vonatkozzék ez bármely intézményre vagy az egyes személyiségre. A transzparencia és az integritás mindezeket átfogó kategóriája azonban – ha túllépünk a szavakkal való merő zsonglőr-ködésen – előre tudottan komoly elméleti feszültségekkel, a való életben pedig erős megszorításokkal értelmezhető csak. Elég itt utalni az intézményi és személyi titkok nem kevés érveléssel alátámasztható szükségességére és a kompromisszumokban mozgó demokratikus közélet integritást csorbító mivoltára. Eljátszhatunk tehát a

szinonimákkal és antonímákkal, appozíciókkal és oppozíciókkal, annál többet nem tudunk meg, hogy egy szó és annak az ellentéte nem csak viszonylagos, hanem egymást értelmező összetartozás is. Így aztán legföljebb arra lyukadunk ki, hogy a korrupció és a transzparencia együttese olyan, mint a *sikattyú*.

A sikattyú, amit elsőre magam is valami nyelvújítási leleménynek véltem, igen régi magyar szó. Számos dolgot jelöl, például a gémeskutaknál a gém és az ostor csatlakozó szerkezetét, de nevezték így a kézi satut is, egy olyan eszközt, amely kettős szorításba fog, amelynek két pofája van. Nyelvészeink nem tudják, honnan ered ez a szó, de különböző nyelvjárási jelentéseiben mindig valami összekapcsolt, együttható kettősséget jelez. Valami olyasmi bujkál a sikattyú jelentéseiben, mint a latin „vitium” (s a belőle származó angol „vice” szóban, amikor az a bűnt, s nem a viceházmester jellegű helyettesítést jelenti), amely szótárilag a hibát, vétséget, fogyatkozást, gyengeséget jelöli, de gyökében a kettőben-valóság, az irány ismeretét föltételező ellenkező irány jelentése rejtezik. Miként a békésen trónoló mindenhatótól a föld leghitványabb férgéig sferikus tagolódott a megteremtett jó elképzelése, s amelyek megvolt a pokol szűkülő köreiből a szimmetrikus ellentettje, ugyanígy lapul a jó és a gonosz életegészlet jelentő együttese a korrupció és a transzparencia összefüggő problémájában. Szóval kinézésre olyan ez, mint a sikattyú.

Nem egyszerűen arról van szó, hogy ami jó, az elromolhat, s ami elromolhat, az el is romlik. A görög antikvitás idején sem az fogalmazódik meg, hogy az arisztokrácia oligarchiává romlik, vagy a demokráciából ochlokrácia lesz, hanem hogy a közállapotoknak és közügyeknek keretet adó politikai intézmények a kiválóak uralmától, vagyis az arisztokráciától fokozatosan süllyednek, romlanak le egészen a zsarnoksáig – miként ez Platónnál is olvasható. A „létfeladás” mint a jónak, épnek, szépnek elfeledése, az igazi megroppanása, az attól való eltávolodás a 20. századnak is egyik kedvenc spekulatív problémája. A regresszív világszemlélet, az elveszett paradicsom nézőpontját, főként a 18. századtól, progresszív szemlélet váltja föl. Ez, történelmi léptékekkel mérve, igen gyorsan történik. De amikor a hevüelékeny természetű Nagy Péter cárt szembesítették vezető szolgálattevői gazemberségével – írják a történelemkönyvek –, miszerint azok mindent ellopnak, megvesztegethetők és ők is állandóan megvesztegetnek másokat, s erre ő mindenkit, aki egy kötél árával megrövidítette a kincstárt (100 adórubelből jó, ha 30 eljutott rendeltetési helyére), kötéltre akart ítélni, akkor bizalmi embere figyelmeztette: „Csak nem akar Felsőged egyedül, alattvalók nélküli császár maradni?” Ehhez a szintén máig dívó realizmushoz képest más az – és ez az új, progresszív szemlélet –, amikor a múlt században Bakunyin szembesíti a cárt valójában ugyanazzal, amit Péter is láthatott: „Mindennütt lopnak és sápot szednek, és pénzért törvénytelséget követnek el... Oroszországban azonban, azt hiszem, sokkal többet, mint más államokban..., de mindenki hallgat, mert fél, még a fölöttesek is hallgatnak, mert ők is bűnösök, s csak azzal

törődnek, hogy a miniszter vagy a cár meg ne tudja. De a cár messze van, Felső, az Úristen pedig magasan!" A népi közmondással taktikusan zárt tiráda azonban Bakunyin tollán hamarosan a független gondolkodás és az ember méltóság tiszteletének kérdéseire siklik. „Ezektől az erényektől Oroszországban – írja – nem azért félnek, mert nem szeretik őket, hanem mert attól tartanak, hogy velük együtt a szabad gondolat is megjelenik.” A szabad gondolkodás, s nyomában a polgári szabadságjogok megjelenése mint elgondolt jövő, szerinte kivezethet a korrump helyzetből. S ez csak egy példa arra a vélekedésre, hogy a rendi, zsarnoki, autokratikus, száz évvel később, hozzánk közelebb pedig az autoritáriusnak, totalitáriusnak mondott és velejéig korrumpnak tapasztalt állapotokból van kiút: századok óta fogalmazódik meg sokszor, hogy ha majd szabadság lesz, ha népképviselést működhet, ha majd kialakul a parlamentarizmus, ha kivívjuk a sajtószabadságot, ha önkény helyett majd a jog uralkodhat, akkor, nos, akkor a romlott állapotok majd jóra fordulnak. A korrumpnak mondott közállapot ítéletében szinte mindig legalább háromféle szemlélet összegeződik: az egyik az, hogy valami, ami valaha még jó volt, mára elromlott; a másik az, hogy a valamiért rossz helyzet a jó célkitűzések és helyesen megválasztott eszközök segítségével a jövőben kijavítható; a harmadik pedig, hogy az „emberfaj sárkányfogvetemény”, mindig ilyen volt és mindig ilyen is lesz.

A tudósi megközelítések persze törekednek fölülemelkedni a közvélekedés effajta szemlélettorlódásán, aminek során gyakran mellőzik azt a nem mellőzhető összefüggést, hogy a közjó vagy a közrossz fölfogása – márpedig e sorokat róva inkább hajlok arra, hogy a *korrupció* a *közrossz megnevezése* – a közvélekedéstől függ.

Számos definíciót, definíciókritikát és definíciókatasztert átböngészve látom, hogy sokan az újkornál vonják meg a határt, amikortól kezdve egyáltalán érdemben lehet mára vonatkozó tudományos érvényességgel korrupcióról beszélni. Van ebben valami, hiszen a közállapotainknak keretet adó, ma ismert territoriális állam közigazgatásával, jogrendszerevel és ilyen-olyan politikai intézményeivel valóban újkori fejlemény. Az elméletgyártás ésszerűen szűkíteni igyekszik a megvizsgálandó tény- és vádtömeget. Így születik az az elméleti szándékú szűkítés, hogy a korrupció csak a redisztributív társadalmakban létezik, vagyis, ahol nincs a központosítás alapját és célját egyszerre szolgáló, egy hivatalnoki rend általi újraelosztás, ott valójában nincs is korrupció. Nehéz persze figyelmen kívül hagyni, hogy régebbi eleink törvénykezéssel, máig figyelemre méltó szigorúsággal tiltották a korrupciót. Szent István királyunk 1001-ben hozott törvényében (véletlenül még megvan a régi egyetemi jegyzetem, onnan másolom ide) a következő olvasható: „És semmiképpen meg ne rontsák az igaz törvényt valamely részben, valakinek a hazugsága, hamis tanúbizonyossága, esküszegése vagy megvesztegetése folytán.” (A „jogi kvalifikációk” itt is csak körbelövők az igazságként, közjóként fölfogott törvény rontását, s a korrupció körbeírása kötegelten, a *bűnök nyalábjaként jelentkezik*.) Nem volt még képzett, hivatásszerűen

ellátott közhivatalnoki rendszer, a köz és a magán újkori értelemben nem vált el egymástól, ám az idézett szövegből kiviláglik, hogy első királyunk korában is konstatálták már a korrupciót.

Nem kis definitív önkény tehát a rendiség korát, meg általában a feudalizmust kirekeszteni a korrupció fogalmából arra hivatkozva, hogy akkor még nem volt kifejlett adórendszer és hivatalnoki apparátus által működtetett újraelosztás, hiszen ezek nélkül is zavaró, megregulázandó és fogalmilag fölsimert volt azonban a rontott állapot. De mikor nem? Egyik neves cambridge-i ókorász szerint „A gyalázatos magánéleti viselkedés, a közéletben való hazudozás és a korrupció vádjai sztereotípiák” már az antik politikában is. Jómaga is föllemel és bemutat nemcsak vádak, hanem ilyen tényeket is, s megállapítja: „A korteskedés, rábeszélés, szolgáltatások cseréje, jutalmak és juttatások, szövetségek és megállapodások minden ismert társadalomban a való élet politikájának lényegi módszerei, és a korrupció és a becsületesség közti vonal nemcsak rendkívül nehezen meghúzható, hanem a megfigyelő erkölcsi rendszerének megfelelően el is toódik.”

Tehát az elgondolt közjó és közrossz közötti választóvonal nemcsak elmosódott, hanem az azt éppen megfigyelő, megítélő nézőpontja miatt esetenként egészen máshová kerül. De maradjunk csak az újkornál (ha elvileg nem is tekintjük meggyőzőnek az előtte való időkiiktatást a korrupció problémájából), s vegyük a hivatalvásárlás példáját. Ez a kérdés azóta érdekel különösképp, mióta a legszebben dekorált nyugalmazott generálisunk, Király Béla vezérezredes elmesélte, hogy első kitüntetését a harmincas évek elején még Viktor Emánueltól, az olasz királytól kapta, aki a kaposvári ezred tulajdonosa volt, s magyarországi látogatásakor saját ezredének néhány fiatal tisztjét is kitüntette. Az „szaját tulajdonos”, „szaját ezred” megnevezések a huszadik század első felében már csak rekvizitív jelentésű fogalmak voltak. De az európai abszolutizmus korában, egészen a napóleoni néphadseregekig bevett szokás, történelmi gyakorlat volt a tisztí rangokat, parancsnoki beosztásokat megvásárolni. (Ez egyébként már más típusú jelenség, mint az ezt megelőző, merőben üzleti vállalkozás formájában dívó, zsoldosokkal való üzletelés.) A mai közfelfogás szerint pozíciót vásárolni a legnyilvánvalóbb korrupció. De nem volt ez mindig így. Akkortájt nemcsak az állandósuló hadseregben, hanem az állami intézményrendszer legkülönbözőbb területein és szintjein is adták-vették a hivatalokat. A régebbi típusú, mai szemmel még kialakulatlan hivatalszervezeteknél például nem honorálták a hivatali munkát, sőt az annak ellátásához szükséges személyi és tárgyi föltételeket sem biztosították. Mindezt – és saját nyereségét – a hivatalt elnyert személynek kellett „kitermelnie”. Ennek országoként sokféle formáját leírták. Az abszolutizmus állandó hadserege és növekvő hivatalnoktömege is ilyen formákból indult fejlődésnek. Azt pedig, hogy pénzért lehetett hivatalt venni az uralkodótól, sokan a legkevésbé sem ítélték el a maihoz hasonló érvekkel. Sőt dicséretes dolgot láttak abban, hogy valaki pénzt áldoz erre, hogy a hivatali érvényesülés útja nem csak az uralkodó kegyencei vagy a kegyencek támogatottjai előtt, hanem mások előtt is megnyíltak. A korrupció leírásaiban kedvtelve emlegetik, hogy az angol Burke vagy a francia Montesquieu kifejezetten híve volt a

hivatalvásárlásnak, mert értelmesnek és hasznosnak vélték a józan befektetést az e téren autokratikus önkény által kinevezett tanulatlanokkal szemben. Amikor a londoni parlamentben – a szigetországra is áterjedt szokás – a 18. század végén a hivatalvásárlás megszüntetése vetődik föl, Burke ellenérveléséből kiderül, hogy ennek katasztrofális hatása lenne egyes jó családokra, hiszen a valaha megvásárolt hivatal mintegy a család örökölhető ingóvagyonának része, ezt már megszokták, számolni az ebből származó jövedelemmel. Érvei arra irányulnak, hogy a társadalom erkölcsi kárát látná, ha a hivataltulajdonos családok állásukban megrendülnek.

Még érdekesebb ez Montesquieu esetében, aki nevét, bárói rangját és a bordeaux-i törvényszéki elnöki tisztelet nagybátyjától örökölte mint családi tulajdont. Mint a francia taláros nemesség tagja, e hivatalt, a szokásoknak megfelelően, már jogvégzett szakemberként vette át. S a történészek megjegyzik, hogy a francia igazságszolgáltatás e formája semmi különösebb defektust nem mutat az összehasonlítható becslések szerint, vagyis a kornak megfelelően nagyjából szakszerűen működött, s az esetenkénti justizmordok nem a hivatalvásárlásból következtek, hanem a jogszolgáltatásba beavatkozó abszolutista önkényből. Montesquieu később, tízévi bírói elnökösködés után 1726-ban e hivatalát eladta, hogy teljesen a tudományos munkának szentelhesse idejét. Az érdekesség azonban nem a hivatalvásárlás ügyeiben való érintettségében vagy erről szóló véleményében van, hanem abban – hogy ezektől igencsak függetlenül – a korrupció fogalma kulcsszerepet játszik történelmi és társadalomszemléletében. „Egy demokratikus köztársaságban a korrupciónak az egész népet meg kell fertőznie – írja egy munkásságával foglalkozó szakíró –, mivel közösen gyakorolják a hatalmat, egyéb uralmi formákban azonban elegendő, ha az uralkodó rétegek veszítik el morális gátásaikat, és máris fölüti a fejét a rothadás.” ... „Az uralkodó elitek az állam korrupciójáért teljes mértékben felelősek.” Kiterjedt korrupció hatására nemcsak az uralmi formák, hanem a nép ethosza, s az egész társadalom megváltozik – vélekedik Montesquieu a régi történelmi időről. Tegyük hozzá, ez a mai észlelésekkel is kvadrál, mert hol demokráciák, hol diktatúrák omolnak össze az egyszerre elévülhetetlennek érzett korrupció hatására. Amivel is – és a hivatalvásárlás példájával – azt szeretném jelezni, hogy a korrupció nem korszpecifikus jelenség, s éppen dívó megjelenési formájában fogalmilag nem ragadható meg. Ez az a bizonyos próteuszi jelenség. S ha igaz, amit már levellem elején úgy fogalmaztam, hogy a korrupció politikai természetű jelenség, akkor ebben nincs is semmi különös. (Sőt manapság, amikor a diszkurzív politikai elemzés a divatos – vagyis a politika területét a politikáról éppen folyó beszéd jelöli ki –, akkor nyilvánvalóan tetszik, hogy az a korrupció, ami a politikai diskurzusban közrosszként fogalmazódik meg. Így aztán van, amikor a hivatalvásárlás e szempontból közömbös vagy egyenesen kívánatos, s van úgy – mint például Amerikában, ahol a meritokratikus szokásokból következően az elnök megválasztásához jelentősen hozzájárulókat nagyköveti hivattal jutalmazták –, amikor ez már, diplomatikusan szólva is, furcsa.)

Azt állítom tehát, hogy a korrupció politikai természetű jelenség, s a valamiként politikailag mindig formált társadalomban mint a közérdeknek, közjónak az ellen-

tettje mindig és mindenhol föllelhető. Ennek megfelelően a korrupció nem köthető valamely történelmi korszakhoz, sajátos kultúrához, vagy valamilyen konkrét uralmi szerkezethez. Ezért aztán nem több mint szükségszerűség az a ma elterjedt felületes vélekedés, hogy a *demokrácia* maga a *korrupció* melegágya. Bezzeg, mondják, amíg nem volt demokrácia, nem volt korrupció sem. Az ilyen vélekedés azonban nem több annézianál, történelemfeledésnél – de erre kár is szót vesztegetni.

A politika parttalanságából következően pedig a korrupció kortól, helytől, jogrendszerrel és az uralkodó erkölcsi rendtől függően a legkülönfélébb formákat felöltheti. Képletesen szólva Poszeidónnak, a tenger istenének színes kíséretéből ismert Próteusz változtatja itt is alakját. A korrupció nem ragadható meg a törvénykönyvekben, büntetőjogban kriminalizált magatartásformákban, mert nem a jogi kvalifikációk mondják meg, hogy mi a korrupció, hanem az éppen jellemző korrupciófőlfogás következtében válik üldözendővé és ezért jogilag kodifikálandóvá valamely konkrét magatartásforma. Nagyjából ugyanez mondható a konkrét erkölcsi megítélésekre is, amelyek a politikaformálta társadalmi állapotok függvényei. Az általános etikai megfontolások, amelyek a különféle, konkrét közérkölcstől fölé emelkedve tájékoznak és tájékoztatnak, a jó és rossz egyetemes kategóriáival bajlódva azonban már közelebb vihetnek bennünket a kérdés megvilágításához – legalábbis azzal, hogy segítenek megérteni a közjó vagy közrossz fogalmának viszonylagosságát.

A közrossz persze furcsa szó, s csak úgy tollhegyről pöndörült a töprengő fogalmazás során. Azt hiszem ugyanis, hogy az érdemdús történetű közjó fogalmával nem csak az egyes ember jónak vagy rossznak tartott törekvései állíthatók szemben. Ez utóbbi ugyanis a magánérdek és a közjó kategóriái között) egymást föltételező és konfliktusokban bukdácsoló ismert problémája. De ha a politikailag formált társadalomban megfogalmazódik a közjó mindig vitatott kérdése – s szívesen egyetértek azzal, hogy ez nem más, mint „egy társadalmi organizmus ellenérték értékeinek harmonizációja, azaz a „nagy társadalom” pusztaságának, fennmaradásának biztosítása, a káosz elhárítása” –, akkor talán nem alaptalan és értelmetlen valami olyasmit is megnevezni, ami a közjó közszinten szegeződik szembe, ami az egyéni tetteken túl, strukturális érvénnyel, kaotikus, turbulens hatásokat kiváltva mint közrossz konstituálódik. – Bajban lennének ugyan, ha most olyan kérdéseket szegeznék nekem, hogy például mi is a közrossz pontosan körülhatárolt ontológiai státusza, mi ez ügyben az esszenciális fogalom, és melyek ennek a kellékfogalmi, s hasonló. Egyszerűen csak úgy vélem, mondjuk, a közellenség szó mintájára, hogy igenis, csak X vagy Y egyed valamely tette, szándéka rossz és káros, hanem társadalmi szinten is képződhetik és képződik olyan valami, ami a közfelfogásnak rossznak minősül. Nem szeretnék ugyanis abba a teológiából ismert zsákutcába kerülni, amely a Jóisten egyedi onnipotenciájának logikai feszességéért a rosszat egy bukott angyal státuszára redukálva gondolja csak el. A jó és a rossz egymást föltételezve és konstituálva létezik bennünk – és általunk mutatkozik meg közjóként is és közrosszként is.

De kell-e, érdemes-e ilyen általánosságban közelíteni a korrupció fogalmához? Nem célravezetőbb-e elfogad-

ni azt az álláspontot, hogy a közállapotokban észlelhető romlottság a köz és magán intézményes szétválásával elemezhető értelmesen és érdemben? Tegyük tehát zárójelbe az újkorban kialakuló állam előtti történelmi időt, s csak az állami közhatalommal való visszaélésekből fakadó rontottságot tekintjük a korrupció közelebről megvilágítandó tartományának? Elégé nagy ez is, minek tágtani a kört?!

Ettől azonban azért vonakodom, mert figyelmeztető kell hogy legyen a korrupció fogalmának fölfogását időről időre jellemző szűk szemhatár, s leküzdésében az éppen aktuális kívánsághoz fűződő balhit. Majd a demokrácia megoldja! Majd a nyilvánosság rendet terem! Legyen csak szabadság, vége lesz a korrupciónak! Csak csökkenteni kell az állami redistribúciót, s lehányatlik a korrupciót! Válgjon szabadabb a piac, s az államgyakorlatból fiadó korrupciónak vége szakad! – Tele a padlás az ilyen észrevételekkel. Arról nem is beszélve, hogy az éppen tapasztalt korrupcióhoz fűződött okutajdonítások milyen szűkesűek. Ez utóbbiak például a keresztény etika oktatásának elhanyagolásában, vagy az autokratikus, tervgazdálkodásos és szabadsághiányos szocializmus kori állampolitikai rendben, vagy a jogrendszer hiányosságaiban, s hasonlóknak vélik föllelni a korrupció okát. S nem sokra megyünk az olyan „elméletekkel”, mint amilyen például az 1950-es és 60-as években divatozott, funkcionálisnak mondott korrupciómagyarázat, amely szerint az átmeneti korszakokban a korrupció mint „funkcionális diszfunkció” pozitív szerepet tölt be. Ezt követte aztán a politikai gazdasági elméletnek mondott máig tartó magyarázó szempont, amely a „költség–haszon”-elemzésekkel értelmezi a korrupciót a racionális döntésmélet nagyobb dicsőségére. E megközelítésekben sok érdekesség van, s haszonnal tanulmányozhatók, csak hogy mintha nem Próteuszról, hanem csak egyik, éppen fölvetett alakjáról tudósítanak. – Hisz épp azt akarom mondani, hogy még a jogra, ökonómiára, erkölcsre, konkrét állampolitikára vonatkozó együttes okutajdonítás sem látszik elégségesnek egy nem korszakos politikai jelenség megértéséhez. Nem az ilyen vagy olyan állam szülte a korrupciót; a valóban új intézmény, a 15. század óta kifejlődött állam csak új föltételek alapján adott új formákat a korrupciónak mint egyetemes politikai jelenségnek. Ebből pedig az következik, hogy ha várhatóan akár a fölismerhetetlenségig megváltozik is a ma ismert állam, korrupcióval akkor is találkozni fogunk? De miért?

Azért, mert a korrupció nem tapasztalatokat leíró fogalom, hanem olyan kétfejű kategória, amely egyszerre tartalmaz deskripciót is meg preskripciót is. A korrupció fogalmában egyszerre található meg a tapasztaltak összefoglaló leírása és mindannak az „eszményi” előírása, amitől az éppen adott állapotok erkölcsi, jogi, kulturális megfontolásai miatt szeretnénk megszabadulni. Mivel pedig célfeltételezések lehetőségtartományát görgető eszmények nélkül nem élhetünk, a közrosszat összefogó korrupció terminusa mindig megtalálható a politikáról folyó beszédben. A jövőben is.

Van néhány fogalom a politika szótárában, amely igen régi, s minduntalan újra-meghatározásra szorul. Vélem, a korrupció is ezek közé tartozik. Beszélünk a régiek szabadságáról, meg a modern szabadságról, hasonlóképp az antik demokráciáról és a modernről stb. Ebből következően a modern állam előtti korrup-

ció alighanem szintén különbözik attól, ami a koraújkortól kezdve vesz körül bennünket, de – mint utaltam már rá – a mába is áthúzódó és ható régi korrupció-fölfogások figyelembevétele nélkül aligha érhetjük meg az újat. Az eszményített valaha volthoz képest rontott, elromlott, illetve a jövőben elképzelt eszményhez képest rosszallt mindenkori jelen együtt okozza azt, hogy úgy érezzük, „valami búzlik Dániában”.

Egy nagy ívű demokráciafölfogásban egyszer a következő mondatra bukkantam: „A demokratikus rendszer megalapozása deontológikus nyomás hatására történik.” Mi a szös! Elsőre nem is értettem, miről van szó. De az olasz szerző megmagyarázza, hogy – a deontológián a moralitás tudományát, a „mit kell tenni” kérdéssel bajmoldó eszme-futtatásokat értve – a demokrácia nem csak egy név, nem csupán észlelt politikai megoldások leírása, hanem egyúttal normatív, meggyőzésre törekvő fogalom is. Ennek kaptájára vélem úgy, hogy a korrupció kategóriája is, mind a politikai régiségben, mind pedig manapság, egyszerre fogja át a közéletben észrevett, leírható bűnöket és azt a negatív eszményt, amelytől a köz élete megszabadítandó. Az antik Athénban nem pusztán a cserépszavazások meghamisítása, vagy a mindig megvesztegethető és mindenkit megvesztegető, diadalmas hadvezér, Themisztoklész viselt dolgai jelentik azt, ami rontott politikai állapotnak, későbbi latin szóval: korrupciónak írható le, hanem egy nem feltétlenül materializálódott, de mindenkor fenyegető negatív ideál mint fogalom is, amire szakadatlanul figyelni kell, ami ellen védekezni kell, amit el kell hártani. Ami egyszerre reális és egyszerre gondolatilag kikövetkeztetett fenyegető veszély. És ugyanígy ma, a korrupció a politikai és a politikáról folyó beszédben, nemcsak a felületében gazdasági, jogi, adminisztratív stílik és panamak, zsarolások és megvesztegetések és hasonló jogi kvalifikációinak összefogó leírása, hanem a közjő ellentettjének, a közrossznak valamiféle általános – ezért empirikusan nem bizonyítható, esetenként a tapasztaltakra akár reálicitáló – fogalma, amit a társadalom szeretne magából kivetni. A fogalomnak ez a kétfejűsége, kettőssége természetesen tartozik egybe. Tudjunk erről a kettősségről, de legyünk tisztában azzal is, hogy e kettősség nem szüntethető meg és nem is szüntendő meg, mert hisz az emberi gondolkodás természetéről van szó.

Ami a korrupciótól mint negatív eszménytől való mentességet, védekezést, elhárítást illeti, arra az antropológia és a teológia sok és változatos megoldást talált ki. Se szeri, se száma az ördögűzés és megtisztulás különböző fajtáinak. Mennyi, ma már szórakoztatónak tetsző vita folyt a gonosz létéről vagy nemlétéről, az ördögöknek az angyalokéhoz hasonló hierarchizált világáról! Az exorcizmus – mit ad isten! – egyébként ma is gyakorolt technika a már alapjaiban (vagy csak felületében?) modernizált világban. De idővel a külsőleg kísértő sátán bensővé vált büntudatként, s a belső gonosszággal a lelkiismeret és a közvélemény hatására kifejlődött szegyenérzet került szembe – társadalmilag végül is nem sokkal eredményesebben, mint a rossz szellemekkel birokra kelő vudu praktikák. – Úgy tűnhet, mintha teljesen eltértem volna a tárgytól. Ám a korrupció mint közrossz szükségessé teszi a bűn fogalmát. Hisz miután a sátán fogalomköre interiorizálódott, le nem tagadható léte bensővé lett, és a bűnfelfogás elterjedt, egy idő után az a

megkönnyebbülést szolgáló nézet is megfogalmazódott, hogy – sebjaj! – a magánszorgoskodás során elkövetett magánbűnök a közjó építőkövei. Ez utóbbi állításnak kétségtelen jótékony hatása is volt a majdani polgári iparkodásra és a tömeghisztériáig fajuló bűnézés megfékezésére, de egyúttal máig ható elméleti alapja annak a vitatandó, közkeletű nézetnek, hogy a korrupciót megtestesítő különféle magánbűnök a csikorgó társadalmi gépezet olajozását is szolgálják. Vagyis az általam itt közrosszként aposztrofált korrupciót mint negatív eszményt képző és elhárító mechanizmusok sokrétűek, és nem csak a kriminalizált vagy erkölcsileg aggályos tettek, magatartások – mint faktumok – képezik a korrupció problémáját, hanem azok mindig (!) egy normatív korrepciófölfogás függvényében kerülnek a közvélekedés politikai hatású mérlegére.

A világon csak az az új, amit a történelemből még nem ismersz („The only new in the world is history you don't know”) – mondta egy sokat olvasó, rőfösből lett amerikai elnök. S ez persze mondandómra is érvényes. Mégis úgy gondolom, hogy a korrupció fogalmának kettőssége, ennek fölismertsége segíthet bennünket abban, hogy jobban megértsük az erkölcsi megfontolások miatt elhárítandónak ítélt negatív eszményből újra és újra konstruálódó korrupciós tényeket. Ergo, nem föltétlenül a tényeken van a hangsúly, amikor a megértéshez keressük a kulcsot.

Azzal, hogy ma lopnak, csalnak és hazudnak Magyarországon, s sorolhatjuk a tényeket napestig, nem mondunk semmi érdemlegeset. (Hogy mi sorolhatik éppen lopásnak, csalásnak, hazugságnak, esetünkben korrupciónak, az az erkölcsi szemléletűl és a jogfelfogástól is függ. S mint tudjuk, ezek is változnak.) Ha pedig azt az álláspontot tartom elfogadhatónak, hogy a nagy-nagy általánosságban a jó és a rossz mindig együtt része életünknek, akkor ebből az következik, hogy sem a kétségbeesés, sem pedig a megjavítható jövőbe vetett felhőtlen bizakodás nem indokolható. Bevallom, kínos ilyen lapos, magától értetődőségeket leírom. De le kell írnom, ha a politikai piacon nálunk a következő főzeteket kínálják korrupt közállapotaink orvoslására.

Vannak nálunk is, akik az istenhit „helyreállításában” látják a gyógymódot, úgy vélekedve, hogy a korrupt közállapotok oka az istenhittől való eltávolodás. Ha eltekinthetnénk is – ami nem tehetünk – a szekularizáció százados folyamatától, az olyan intésekre azonban, amelyek a konfucianus Meng-cétől származik, figyelemmel kéne lenni: „A Menny csak csendestárs az állam ügyeiben.” A „féld az istent!” jellegű fölszólítás – bármilyen hit formájában fogalmazódott is meg – sosem tudta megtisztítani a társadalmat a korrupció keretében megjelenő bűnkötegektől. Az elromló-elrontott-megrontott közállapotoknak helytől és időtől változó mértékben, de összetevője az, amit a gazdaságban, erkölcsben, kultúrában megroppanásként, visszalépésként érzékelünk – de annak vitatása, hogy ez az érzékelési képesség transzcendens adomány-e vagy társadalmi fejlemény, nem vezet sehová. A korrupció politikai fenomén, s így érzékelése minden államtag számára lehetőség. A korrupció (mint politikai termé-

szetű jelenségegyüttes) és a szekularizáció között pedig senki sem bizonyított összefüggést. Maradjunk csak annál, hogy a vallás magánügy. A korrupciót tekintve pedig a vallásról az a véleményem, hogy se nem árt, se nem használ.

Ha azonban erkölcsi, tőlem akár valláserkölcsi megfontolásokat hangoztat valaki, azt figyelemre méltónak tartom. Nem sorolom ugyan ide azokat, akik a régi erkölcsök végzetes megromlásáról lamentálnak örökké – kivéve, ha azt olyan érdekesen és élvezetes prózában teszik, mint a 17. századi Apor báró. A korrupció kettős fogalma ugyanis arra int, hogy a mindig erkölcsi képzetekben megfogalmazódó, elhárítandó rossz nélkülözhetetlen funkciót töltsön be a mindenkori társadalomban. A gazdasági ügymenetekben és végső soron a mások rovására szerzett előnyök formáiban megtestesülő korrupció méretérzékelése mindig és csakis erkölcsi normáktól függ. A „már nem is szégyellik!” fordulatban kifejeződő, akár fölháborodás, akár ténymegállapítás is éppenséggel erre utal. Hiába tudjuk, hogy moralizálással nem sokra jutunk, tudjuk azt is, hogy megvallott és meghirdetett erkölcsi normák nélkül a korrupciót nem hogy fékezni, megérteni se tudjuk. Az nem jó, hogy ha nem divat erkölcsösnek lenni. Tudom, hogy a divat felületes és rövidtartamú. De a divatok eredményezhetnek jót is.

Az erkölcsi megfontolások és tartást lefitymálni hajlamosaknak, s azoknak, akik szeretnek esküdni a kemény büntetőjogra, meg az ugyancsak keménynek vélt gazdasági realitásokra, nem ártana emlékezniük a sokszor lekicsinyelt Carter elnök tevékenységének hatására. Az, hogy az emberi jogok és maga a korrupció kérdése a nemzetközi politika fókuszába került, nagymértékben a morális tartást komolyan vevő elnök politikai lépéseinek köszönhető. 1977-ben iktatták be ugyanis azt a bizonyos *Foreign Corruption Practice Act* nevezetű törvényt az Egyesült Államokban, amely büntetendőnek minősítette azt, ha egy amerikai cég külföldön korrumpált. (Ehhez kellett aztán több mint 20 év, hogy az OECD bábáskodásával – amerikai nyomásra persze – hasonló tartalmú nemzetközi jogi intézmény szülessék a korrupció féken tartására.) Amire itt nyomatékkal utalni szeretnék, az, hogy – szemmel láthatóan – e lépésnél nem a gazdasági racionalitás és az abból fakadó érdekmotiváció játszott szerepet – az amerikai cégeknek és országoknak e törvény gazdaságilag nem lehetett előnyös. De mivel az amerikai politikában – a véletlenek összeesése folytán, no meg a magukról kialakított önszemléletűl sem idegen módon – az erkölcsi megfontolás a legmagasabb szinten egy időre divattá lett – ez fontos következményekkel járt. Azt állítom tehát, hogy e törvény elsődlegesen morális indítékokból következett, s globális következményeit mérlegelve ettől nem lehet eltekinteni. Bizonyítéka egyúttal annak, hogy az erkölcsileg rossznak ítélt magatartás – ha van ehhez kellő politikai nyomás – büntetőjogilag szankcionálható. Ami addig természetesen tekintett, járható út volt, vagyis hogy a megvesztegetésre szánt summákat a cégek nyíltan levonták adóalapjukból, abból egyik napról a másikra büntény lett, tényt konstruált a korrupció fogalmának preskriptív mozzanata. A folyamatot elindító impulzus tehát nem anyagi vagy jogi természetű, hanem erkölcsi.

Amikor 1868-ban a magyar parlamentben a széles körben észlelt korrupt ügyek miatt fölvetődött a

képviselői összeférhetetlenség kérdése, hogy a képviselőknek az üzleti praktikáktól való függetlenségét törvény írja elő, akkor az „álladalom” és „alkotvány” kérdéseinek tudós minisztere csak annyit mondott, hogy „A függetlenség tisztán a jellemében fekszik. A függetlenség az én teljes meggyőződésem szerint nem fekszik a helyzetben, az állásban, hanem fekszik az ember saját becsében.” Nem azt állította, hogy a korrupció ellen nem kell jogi szabályozás, hanem azt, hogy az előírás elsődlegesen és alapvetően az erkölcsről függ. Azt hiszem, ez ma sincs másképpen.

Idéztem már, hogy sokan vélik úgy, hogy a korrupció sokkal súlyosabb és fontosabb ügy, mintsem annak kezelését moralistákra lehetne hagyni. Elismerem, szellemes megjegyzés. S persze nem is érdemes moralizálni – értve ezen az erkölcsi öntökéletesedés világtól elvont szemléletét. A jó erkölcsről folytatott predikatív beszéd önmagában nem ér semmit. A bármiféle konkrét tartalmú tevékenységünket megítélően minősítő erkölcsről elvonatkoztatni azonban éppúgy értelmetlenség. E nélkül se leírni nem lehet a korrupciót, se előírni azt, hogy miként fékezhető meg. De mit látunk mégis most, hogy a nemzetközi intézmények globális harcot hirdetnek a planetárisra tett korrupció ellen? E téren aztán nincs moralizálás. A jól pénzelt projektumok tucatjai indulnak el használható iránytű nélkül a korrupció föltérképezésére. Elkezdik fölhalmozni az adatokat a kereskedelmi korlátozásokról, az állami szubvenciókról, az állam irányította privatizációról, közbeszerzésről, a közhivatalnokok alacsony fizetéséről (ez utóbbi esetében szokták fölfedezni a „megélhetési korrupciót”) és általában a feketepiacról. Dicséretes buzgalom, ami nem vezet sehová. Mindezen tényfölhalmozás mögött ugyanis csak az a sovány megfontolás áll, hogy ezen korrupciót fiadó „tények” okozója az állam beavatkozása a piac szabad működésébe. Vagyis az, hogy a korrupciót az állam okozza.

Nos ez az az eset, amikor a korrupcióról mint politikai jelenségről kívülről akarják fölfedezni az igazságot. Az apolitikus vagy antipolitikus fölfedező bevitólnak az államtól szennyezett vizekre, s föltérképezik a számukra ismeretlen. Minden megejtően konkrétan látszik. Megjelölnétek a korrupció forrásait az állam alkotta jogrendszerben, s az állami szerkezet minden eresztékében. A gyógymód meg már eleve ismert számukra: az állam lehető legkisebbre való törpítése. Csakhogy e konkrétumokban ily módon turkálók elfeledkeznek arról, hogy előfeltevésük következtében épp oly elvontak és általános ürességet hangoztatnak, mint a köldöknéző erkölcsi öntökéletesítők. Nincs mód kívülről „bejönni” a politika világába és „kívülről” orvosolni a politikai formában élő emberi társadalmat. A politika világa autokefál, önmaga által, s nem kívülről irányított.

Ebből következően csak azt mondhatom, hogy a korrupció megfékezéséhez és féken tartásához – mivel politikai jelenségről van szó – elsődlegesen és mindezekfölött politikai akaratra van szükség. Politikai szintű és érvényű meggyőződés kell ahhoz, hogy a közérkölc korrupció ellen ható normái intézményesen ismertek

legyenek és hathassanak, és ahhoz is, hogy az ennek függvényében alkotott jogi előírások érvényesüljenek. Csak egy jobb politikai elhatározás javíthat a rontott politikai állapotokon. Tudomásunk szerint Nagy-Britanniának ez sikerült a múlt század második felében. (Ez az ország akkor a világ leggazdagabb országa. Egyik, néhai moszkvai nagykövetségünk történészként ezt írta a Napkirály koráról: „Voltak nagyurak, akik már elértek minden elérhetőt, s így megengedhették maguknak az erkölcsi elvek szerinti élet fényűzését.” Vele együtt vethetnénk fel a kérdést: Nem ebben a szerepben tetszeleg-e manapság az Egyesült Államok? – A szegénység mint okmegjelölés nem értelmetlen irány a korrupció megértése utáni kutakodásban. Nem értelmetlen ugyanis a szegénységet erkölcsellennek mondan. Csakhogy ez nem a szegények erkölcsellenessége, hanem a szegénységet kialakító vagy fönttartó társadalmi szerkezet hibája – aminek még az elemzés sem járható antipolitikai ösvényeken.)

Ezzel együtt persze elismerem, hogy egy ilyen, az érdemleges, korrupció ellen ható politikai akarat kialakulásához szükséges a korrupció kategóriájának leíró kidolgozása is. Ahhoz ugyanis, hogy ne csak elmélkedjünk – noha ezt elengedhetetlennek tartom –, hanem cselekvőképességet biztosító programok is szülessenek, valóban kellene fogódzók az empirikus megközelítéshez, amelyek segítségével kijelölhetők a szabályozási, ellenőrzési, számonkérési feladatok. Most azonban fontosabbnak tartottam e probléma tágabb körű mérlegelését, s valóban úgy látom, hogy a deskripció erőfeszítések csak ezen belül lehetnek értelmesek. Lehetnek és legyenek tárgyilagos eseteleírások és koncepcionális helyzetfölmérések a politikai akarat célra tartása érdekében. Ebben az összefüggésben, mint például praktikus lépés, átfésülendő akár az egész jogrendszer, s föltehetően kimutatható, hogy a korrupció strukturális hatása közvetlenül gazdaságilag is káros, s így cáfolhatók azok az eseti korrupcióból hibásan általánosított balvélekedések, amelyek a korrupciót az ügymenet gépezetének olajozásaként állítják be minduntalan. Az ilyen föladatok teljesítése valóban megköveteli a teoretikus összetettségek redukálását, s praktikus, leíró meghatározások megfogalmazását, s dehogy gondolom ezeket fölöslegesnek. Fontosabbnak tartottam azonban – éppen a deskripció segítségével –, hogy tisztázódjék a korrupció valódi súlya, s általam közrosszéként emlegetett politikai természet, mert a szélesebb keretben történő megközelítés elősegítheti, hogy ne üljünk föl az olcsó kampányoknak, hogy ne hitessük el se magunkkal, se másokkal a hamari elintézés lehetőségét. Ilyen ugyanis nincs.

Nem érdemes fantáziálni a piac önszabályozásáról, valami „new age” típusú önálló erkölcsi megváltásról vagy bármilyen más „politikán kívüli” medicináról, mert politikai bőrünkkel kibújni nem tudunk. No és persze végső megoldást sem érdemes várni. „A bűnbeesés az emberi lét elidegeníthetetlen lényegéhez tartozik” – miként a teológus mondja. Az azonban igenis elvárható, hogy a politika felelős tényezői föllépjenek a döntő mértékben általuk okozott korrupció állapotok ellen. Ha államtagnak ez sokak meggyőződése, ha többségünk nem a politikán kívüli semmiben keresi a megoldást, akkor egy demokráciában nem reménytelen a helyzet. Csak politikai ellenerő léphet föl sikerrel a mindig politikai fönttartó mechanizmusokban föllelhető korrupció állapotok ellen.

Ukrajna: peremvidéktől a szuverén államig

ROMAN SZPORLUK

Ukrajna jelenlegi helyzete és jövőbeli kilátásai sokakat aggodalommal tölthetnek el: végtére is Európa egyik legnagyobb országával állunk szemben, amely területileg Franciaországgal vetekszik és lakossága alig kevesebb mint Olaszorszáé. Az ország állapotának megértéséhez egy sor olyan kérdést kell tisztán látni, amelyek gyökerei a szovjet időszakig nyúlnak vissza, de számos kérdés a Lengyelországgal és Oroszországgal fenntartott és a szovjet időszakot megelőző sokkal hosszabb korszakig vezet vissza. Az Ukrajna és Oroszország közötti történelmi kapcsolatokat sokan félreértelmezik és ez számtalan téves következtetéshez vezet. A *Foreign Policy* című folyóirat egyik szerzője például nyilván abban a hitben írta, hogy Ukrajna a jövőben „újra beépül a nagyorosz államba”, hogy 1991 előtt Ukrajna „csaknem három és fél évszázadon keresztül” Oroszországhoz tartozott.¹

Ukrajnát Oroszország részeként kezelni azonban történelmi szarvashiba, amelyből az következne, hogy Ukrajna jelenlegi függetlensége valamiféle, a normalistól eltérő anomália. Az efféle tévedéseket kijavítandó, írásom a modern ukrán nemzet és állam keletkezését a modern lengyel és orosz állam megalakulásának szélesebb kontextusában tekinteti át.

Ha egy tartomány vagy egy határvidék elindul a nemzetvé válás útján, miként ezt Ukrajna is tette Oroszország illetve Lengyelország részeként, akkor sikerének egyik mértéke az lehet, hogy milyen mértékben illeszkedik be a nemzeti rangra vágyó terület egy olyan tágabb nemzetközi rendszerbe, amely azon az egységen kívül és túl van, amelytől az illető terület „elszakadni” kíván. A függetlenségi törekvéseket nem a világtól való elszigetelődés vágya mozgatja; éppen ellenkezőleg: a függetlenségre vágyók közvetlenül akarnak részt venni a világ dolgaiban, nem egy másik ország fővárosán, hanem saját fővárosi rangra emelt központjukon keresztül.

A modern Ukrajna megteremtését is nemzetközi kontextusban kell látnunk. Az orosz nemzet első megteremtői az ukránokat oroszokká akarták tenni; a lengyel nemzet megteremtői „saját” ukránjaikat lengyelekké. A modern ukránok nemzet tudatát azok hozták létre, akik Ukrajna meghatározása során mind az orosz, mind a lengyel azonosság tudatot elvetették. De miközben az ukránok saját nemzet tudatuk megteremtésén

fáradoztak, s Oroszországtól és Lengyelországtól igyekeztek elszakadni, az alatt az oroszok és a lengyelek a saját, modern azonosság tudatukat építve szintén egy ‘másikkal’ szemben és egy ‘másikhoz’ képest határozták meg önmagukat, s ez a ‘másik’ a Nyugat volt.² Azok a hatalmak tehát, amelyek Ukrajna történetében szerephez jutottak – Szentpétervár, Varsó, Isztambul – kénytelenek voltak felismerni, hogy mialatt saját ‘ukránjaikkal’ szemben felsőbbrendűnek érezhetik magukat, addig a Nyugat, Európa, a ‘civilizált világ’ nem tekinti egyenrangú partnernek őket, a szemükben ők számítanak határvidéknek (mondhatjuk, úgy is hogy ‘ukránoknak’).³ Összességében tehát az ukrán nemzetépítési program nem volt se több, se kevesebb, mint annak megkísérlése: több, önmagukban ugyancsak perifériáknak (a Nyugat civilizációs perifériáinak) számító nemzet perifériáiból olyan szuverén egységet formálni, amely képes közvetlenül kapcsolatot teremteni a nagyvilággal.

A történelmi földrajz néhány alapvető ténye

Ukrajna valóban Oroszország részévé vált három és fél évszázaddal ezelőtt? Csupán egy kis része. 1648 előtt gyakorlatilag az összes ukrán a lengyel-litván nemzetközösségen belül élt, amelynek határai keleten egészen a Dnyeperig nyúltak. Csak 1667 után került ennek a hatalmas területnek egy része – a mai Poltava és a Kijevet is magába foglaló Csernyihiv – a moszkvai cári uralma alá. 1667-et követően nagyobb ukrán területek és több ukrán tartozott Varsó, mint Moszkva fennhatósága alá. A Dnyepertől nyugatra fekvő földek 1793-95-ig a lengyel-litván unió fennhatósága alatt maradtak. A lengyel nemesség egészen 1830-ig, sőt 1863-ig a terület uralkodó osztálya maradt, s a lengyelek egészen az 1917-es orosz forradalomig jelentős társadalmi és kulturális befolyással rendelkeztek.⁴

A tizenkilencedik században a lengyel hatás még azoknál az ukránoknál is igen jelentős volt, akik a Szentpétervárotti székelő cári vagy éppen a bécsi császári fennhatósága alatt éltek. Ez még a Dnyeper keleti partján is igaz volt, noha a lengyelek ott már a tizenhetedik század elején elvesztették vezető szerepüket. Lehetetlen megérteni a mai Ukrajna helyzetét, ha csupán Oroszország egyik tartományának tekintjük. Az ukrán-lengyel viszony egészen 1939-45-ig döntő volt a terület életében.⁵ A lengyel földbirtokosok pedig 1939-ig döntő befolyással rendelkeztek Galíciában és Volhíniában.

Roman Szporluk *Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State* című tanulmánya a *Daedalus* nyári számában jelent meg 1997-ben.

A Krími-félszigetet is magába foglaló Dél-Ukrajna, amelyet az Orosz Birodalom foglalt el az ottomán törököktől a tizenharmadik század végén, még sokáig nem tudta levetkőzni a több évszázados iszlám uralom hatását. Ettől nagyon eltért Nyugat-Ukrajna helyzete. A Kárpátokon túli terület a középkortól egészen 1919-ig megszakítás nélkül Magyarországhoz tartozott, amikor is az újonnan alakult Csehszlovákiához csatolták. 1939 és 1944 között ismét magyar fennhatóság alá került, és csak ezt követően került a történelem során először Moszkva uralma alá.

A Csernyivci terület – az egykori osztrák tartomány, Bukovina északi része – 1918 és 1940 között Romániához tartozott, és csupán 1940-ben került szovjet fennhatóság alá, hogy 1944-ben immár hivatalosan is csatlakozzon a Szovjetunióhoz. A jelenlegi Lvovi, ternopoli és ivano-frankovszki területek a tizenharmadik század derekától kezdve Lengyelországhoz tartoztak, majd 1772-ben Ausztria kebelezte be őket, és egészen 1918-ig Kelet-Galícia néven bécsi fennhatóság alatt maradtak. 1918-19-ben a területen egy rövid ideig létrejött a független Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság, de ezt követően ismét Lengyelországhoz került ez a rész és csupán akkor került szovjet uralom alá, amikor a náci Németország és Szovjet-Oroszország felosztotta Lengyelországot. Miután Hitler lerohanta a Szovjetuniót, a németek Galíciát is megszállták, majd ezt követően, 1944-ben a terület ismét szovjet fennhatóság alá került. Ezután egészen 1991-ig az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz tartozott, amikor is a független Ukrajna részévé vált.

Ennyiből is világosan látszik, hogy a mai Ukrajnát nem lehet egyszerűen a történelmi Oroszország vagy a modern szovjet állam részének tekinteni; Ukrajnát nem csupán Oroszországhoz fűzik bensőséges szálak, de a közép-európai országokhoz és fekete-tengeri térséghez is. A ma ukránként ismert nép csupán a tizenkilencedik század végén kezdte magát 'ukránnak', szülőföldjét pedig 'Ukrajnának' hívni. Ezt megelőzően ezt a csoportot Ausztriában ruténoknak, Magyarországon rusznyákoknak, míg az Orosz Birodalomban kis-oroszoknak (vagy kozákoknak) hívták. Az elhatározás, hogy a különböző országok fennhatósága alatt élő népcsoportnak az ukrán nevet adják, és a csoport által lakott területet Ukrajnának hívják, nem függött össze azzal, hogy az újonnan kitalált országot 'határvidéknek' nevezték – 'Ukrajna' szó szerinti fordításban ugyanis ezt jelenti, s ezt a szót évszázadokon keresztül ilyen értelemben is használták mind a lengyel, mind az orosz nyelvben. Az ukrán szó immár egy olyan hatalmas földrajzi területet fedett le, amely a doni kozákok lakhelyétől egészen az észak-magyarországi megyékig, a Duna torkolatától egészen Szumiig és Harkovig nyúlt. Még ha csak egy futó pillantást is vetünk Európa térképére, azonnal belátjuk, hogy ekkora hatalmas terület nem lehetett a határ- vagy peremvidéke semminek. Az ukrán függetlenség élharcosai, akik ezt az új és hatalmas országot 'kitalálták' – hiszen Ukrajna csakis a fejükben létezett – dacból döntöttek olyan név mellett, amely megtagadta tőlük a nemzeti lét méltóságát.

Az ukrán területek egybegyűjtése 1945-re befejeződött – de ezt a dátumot tehetjük 1954-re is, hiszen

Ukrajna ekkor szerezte vissza az ottomán török birodalom egyik egykori 'ukrán' területét, a Krími-félszigetet. Ekkora vált Ukrajna saját központtal rendelkező, egyetlen egységgé. Mivel ezek a tények nemigen ismertek, szerte kell foszlattunk mégegy, az ukrán nemzet eredete körül kialakult mítoszt. Sokak szerint az ukrán nacionalizmus először az osztrák fennhatóság alatt álló Galíciában alakult ki, s innen terjedt el fokozatosan keletre, az orosz uralom alatt élő ukránok között. Noha az osztrák hatás valóban jelentős volt – s az Ausztriában élő rutének ennek következtében az ukránok közül egyedülként modern kormányzati és a jogrendszer alatt élhettek, s a szláv közösség tagjaként nemzetközi elismerésük is könnyebben ment – az elképzelés azonban, hogy ők nem csupán rutének, de a nagyobb ukrán nemzet tagjai is, először keleten, Oroszországban merült fel, s nem Ausztriában. Ez az Ukrajna-elképzelés volt az, amelyhez a rutének hosszas habozás után csatlakozni kívántak. Soha nem gondolták, hogy ők alkotják az ukrán nemzet magját, noha előnyösebb helyzetüknél fogva vezető szerepre tartottak igényt a huszadik századi nemzeti mozgalomban.

Mi a nemzet?

A legelső tisztázandó kérdés rögtön az, hogy mi és hogyan jön létre egy nemzet? Benedict Anderson találó megfogalmazása szerint a nemzet egy „elképzelt közösség” (ami nem azt jelenti, hogy képzeletbeli), amely bensőleg egyszerre „korlátozott és szuverén”.⁶ A nacionalizmus három dolgot valósít meg: a nemzeti önrendelkezés jogával ruház fel egy népet, s ezzel 'nacionalizálja', azaz elválasztja más népektől; nemzeti eszméket rendel a nemzet előtti korban élt emberekhez, s ezzel létrehozza a nemzeti történelmet; harmadszor pedig nacionalizálja a nemzeti területét, azaz egy bizonyos földdarabot a nemzet tulajdonának nyilvánít, s ezzel kijelöli az szülőföld határait. A nemzetek osztályozásához Liah Greenfield *Nationalism: Five Roads to Modernity* című művében nyújtott használható szempontokat. Greenfield szerint a modern nemzetek – az első modern nemzet, Anglia kivételével – mind más nemzettel való összeütközésből születtek. A modern orosz nemzetet például akkor alakult ki, amikor a Nyugat rátelepedett az orosz tudatra és politikára. Ez Nagy Péter uralkodása alatt és után történt. „A Nyugat szerves és kitörölhetetlen részét alkotta az orosz nemzeti tudatnak. Ha a Nyugat nem létezett volna, akkor egyszerűen nem lett volna értelme nemzeté alakulni.”⁷

Az így felfogott nemzet nagyonis modern jelenség. A nemzetet tarthatjuk egy adott területen élő emberek közösségének (Nyugaton ez a meghatározás az uralkodó), vagy egy olyan közösségnek, amelyet a nyelv és a kultúra kapcsol össze (Közép- és Kelet-Európában ez a definíció az elfogadottabb). Ez a modern nemzetfelfogás az osztályt, a gazdasági állapotot, a társadalmi viszonyokat és a vallást a nemzet alá rendelte. A nacionalizmus forradalmi jellege abból fakad, hogy a szuverenitást a nemzetre ruházta át, s ezzel lerombolja a monarchiának a vallásból táplálkozó régi autoritását. A modern nemzetek elképzelhetetlenek lettek volna a népi

szuverenitás eszméje nélkül. A nemzeti azonosságtudat megteremtése során meg kellett határozni azt is, hogy milyen státuszt adjanak és milyen jövőt szánjanak a nemzet létrehozása során a nemzeti szint alatt megjelenő azonosságtudatoknak. Az, ami az egyik nemzet vagy nacionalizmus számára a nemzeti szint alatt van, az egy másik nemzet számára lehet nemzeti vagy éppenséggel protonacionális. Ami az egyik nacionalista számára teljes jogú nyelv, az egy másik nemzet tagjának csupán nyelvjárás. Épp ezért a modern nemzetállamokban általában egy nyelvet tekintenek nemzeti (vagy 'állami') nyelvnek, ezt tanítják az iskolában, és ezt használják a közigazgatásban.

Európában a modern nemzetek kialakulásának során többféle módon próbálták kezelni a belső kulturális, nyelvi és etnikai különbségeket. Franciaországban például igyekeztek egy nyelvet hivatalosnak és nemzetinek nyilvánítani, míg az összes többi ennek megfelelően megpróbálták, ha kellett kényszerrel is, a nyelvjárás szintjére süllyeszteni. Németország vezetői, akik felismerték, hogy az ország jelentős politikai megosztottsággal érkezett a modern kor küszöbére, nem tudtak módot találni arra, hogy efféle egységet kényszerítsenek az emberekre. Épp ezért bölcsen elviselték a nyelvi változatokat, noha csak a széles értelemben vett 'német' nyelvcsaládon, intézményeken és hagyományokon belül. Nagy-Britanniában megintcsak egy másik utat választottak. Linda Colley szerint a brit nemzetet a már meglévő nemzeti – angol, skót, welszi – azonosságtudatokon felülemelkedve teremtették meg. Anélkül, hogy megtagadták volna ezektől a nemzetektől azonosságtudatukat vagy felszámolták volna intézményeiket – Anglia, Skócia és Wales a mai napig is létezik – új, közös köteléket teremtettek egy mindhárom nemzet számára ismerős és idegen „másikkal” szemben.⁸

Korszakolás

Ez az írás nem osztja a kitűnő Miroslav Hrochnak a kis nemzetek kialakulásáról vallott és nemzetközileg is elismert nézeteit.⁹ Szerinte a modern nemzet kialakulása egyfajta belső folyamat, amelyet a társadalmi és gazdasági változások indítanak el a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során. Válaszként a kapitalista társadalom megjelenésére egy etnikai csoport, azaz a „kis nemzet” – amelynek létét Hroch adottnak feltételezi – először a tudományos, majd a kulturális fejlődés lépcsőfokain keresztül elérkezik a politikai szakaszba. Az első szakaszban a tudósok a legfontosabb szereplők, hiszen ők gyűjtik össze a nemzeti történelem dokumentumait, és ők alkotják meg a nemzeti mitológiát. A következő, „kulturális” szakaszban egyre nagyobb szerep jut ennek a mitológiának, mivel ez tudatosítja az emberekben a kultúrát, amely összekapcsolja őket; majd kezdetét veszi az utolsó, a politikai szakasz, amelyben a nemzeti azonosságtudat eszméje politikai kifejezési formákat talál.

Én azonban már *ab initio* politikai jellegűnek tekintem a nemzetéptést és a nemzeti eszmét – még akkor is, ha a nemzeti mozgalmak résztvevői tagadják, hogy bármiféle politikai szándék mozgatták őket, vagy ragaszkodnak ahhoz, hogy egyedüli céljuk a népi

kultúra, a folklór vagy a helyi történelem jobb megértése. Ez a nézet abban a felfogásban gyökerezik, amely szerint a hatalomnak nem csupán egyetlen, klasszikus értelemben vett politikai vetülete van (ami nem más mint az erő legitim alkalmazásának monopóliuma); létezik gazdasági, társadalmi és kulturális hatalom is – a szimbólumok, az értékek és eszmék termelése és felosztása fölött gyakorolt hatalom is. Az uralkodásból és az erő alkalmazásából fakadó kapcsolatokon felül teljesen észszerű, ha azokat a viszonyokat is megvizsgáljuk, amelyek az anyagi javak termeléséből és elosztásából fakadnak, vagy éppen az információ, a kommunikáció vagy a szimbólumok, eszmék és értékek termelése és felosztása során jönnek létre. Épp ezért a 'nemzetébresztők', akiknek céljai lényegükönél fogva megkérdőjelezték a már létező hatalmi struktúrákat, kapcsolatokat és az ezeket alátámasztó értékrendszereket, nyilvánvalóan eleve politikai vállalkozásba fogtak; munkájukkal arra törekedtek, hogy megrendítsék az ideológiai hatalomnak azt a rendszerét, amelyben a társadalmi hatalom legfőbb eszközei szimbólumok és értékek, nem pedig az azonosságtudat.¹⁰

Egy nemzet bukása egy másik nemzet felemelkedése

Hroch nem számol azzal, hogy az általa kis nemzeteknek nevezett alakulatok „megcsinálása” egy másik, már létező nemzet „szétszerelésével”, felbomlásával jár együtt. A nemzetek kialakulása tehát nem csak nemzetközi folyamat a szóban abban a Greenfield-i értelemben, hogy szuverén államok vesznek benne részt, hanem nemzetben belüli folyamat is, hiszen egy régebbi („nagy”) nemzet darabjaira hullik, majd két vagy több új nemzet alakul ki belőle. Ez a felfogás Ukrajna, Szlovákia és Csehország megteremtésében annak a folyamatnak a másik oldalát látja, amelynek során az újkor előtti lengyel, orosz, magyar és német nemzet átalakult. Az utóbbiakat egyfelől az elszakadó új államalakulatok miatt területi veszteségek érték; másfelől viszont gyarapodtak, mivel olyan a társadalmi csoportokat integráltak, amelyek korábban nem tartoztak a nemzethez.

Új nemzet kialakulása során egy jól körülhatárolható etnikai-nyelvi tulajdonságokkal rendelkező társadalmi osztályból, amelyet azonosítottak egy már létező nemzettel és társadalommal: egy minden társadalmi osztályt magában foglaló teljes társadalom lesz. E folyamat során a csoport etnikai jellemzője lesz a nemzeti nyelv és a nemzeti kultúra alapja. Másik oldalról nézve a nemzetek felbomlásának egyik első megnyilvánulási formája épp a gazdasági reform vagy a kulturális integráció problémájának megjelenése lehet; erre példa az a zsidó nemzeti mozgalom (a modern zsidó nemzet kialakulása) is, amelyet egyesek a lengyel nemzet átalakulását kísérő 'belső' társadalmi/vallási problémának tekintettek. Theodor Herzl felfogása a kialakuló zsidó azonosságtudatról számtalan más nemzeti író szavaiból visszacseng: „A zsidó kérdést nem társadalmi vagy vallási kérdésnek tekintem, .. ez nemzeti probléma. Nemzet vagyunk.”¹¹

Kis-Oroszország, Nagy-Oroszország, Oroszország

Az ukrán példán keresztül betekintheünk abba a dialektikus folyamatba, amelynek során a nemzetek egy időben és egymáshoz kapcsolódva létrejönnek, felbomlanak, majd ismét kialakulnak. Az Orosz Birodalom képzett elitjei a 'Nyugatnak' (azaz 'Európának') adott válaszként kezdték magukat modern értelemben 'orosznak' tekinteni. A cár alattvalóinak egy másik csoportja azonban, amelyik a közvélekedés szerint teljes joggal tekinthette volna magát orosznak, úgy döntött, hogy nem vesz részt a nemzetépítésben. Ehelyett kinyilvánították, hogy ha már nemzeti alapon kell meghatározni magukat – amelyre korábban nem került sor – akkor azt egy másik nemzet tagjaként teszik meg.

Gondolkodásuk jól nyomon kísérhető Szemjon Divovics „Nagy-Oroszország párbeszéde Kis-Oroszországgal” c. 1762-es költeményében, amelyet akár az ukrán álláspont egyik legkorábbi kifejtésének is tekinthetünk. Ebben a műben Divovics hosszadalmasan elmagyarázza, hogy noha Kis-Oroszországnak és Nagy-Oroszországnak közös az uralkodója, Kis-Oroszországnak mégis saját különálló történelme és jellege van, s nem alábbvaló, mint Nagy-Oroszország, s nem is része annak.¹²

Beláthatjuk: értelmetlen lenne arról beszélni, hogy a tizenhetedik században 'Ukrajna' 'Oroszország' részévé vált; hiszen akkoriban az uralkodó személyétől és tulajdonától független orosz állam (vagy nemzet) koncepciója sem létezett még. Ez az elképzelés, amint erre Greenfeld rámutatott, csak Nagy Péter uralkodása idején jelent meg és csupán II. Katalin alatt teljesedett ki. Amikor a cár Nagy-Oroszország uralkodójának címén felül még Kis-Oroszországnak – azaz Ukrajna északkeleti területeinek – is az uralkodójává vált, a terület a mai, nemzetekre vonatkozó felfogásunk szerint nem vált Oroszország részévé. Miután a cár jogára alá hajtotta Kis-Oroszországot, amely egyfajta középkori vagy történelmi ukrán-kozák nemzetnek is tekinthető, ez a terület még csaknem száz évig saját kormányval, törvényekkel és intézményekkel rendelkezett. Oroszország nemzetépítési programja a különálló kis-orosz azonosságtudat megszüntetését tűzte ki célul; de éppen a terület önálló létezésének utolsó évtizedeiben kezdtek szót emelni Kis-Oroszország jogaiért, s mindezt olyan nyelven, amelyben már felsejlenek a nemzet modern felfogásának körvonalai.

Az orosz nemzetépítési program

Mielőtt az ukránok előálltak nemzeti programjukkal, az orosz nemzet és állam kialakítása már elkezdődött, s hatással volt azokra is, akiket (ha még nem is a szó modern, a mai nemzetre vonatkozó értelmében) a birodalom ukrán alattvalóinak nevezhetünk. Szentpétervár különösen II. Katalin uralkodása (1762-1796) alatt azt a nézetet vallotta, hogy a hagyományos kis-oroszországi intézmények megszüntetése egyik eleme az átfogó állam- és nemzetépítési tervnek, és épp ezért egy sor olyan intézkedést igényel, amelyek célja az volt, hogy Kis-Oroszországot tökéletesen beolvassák az orosz államba és társadalomba. Greenfeld hívja fel arra a

figyelmet, hogy furcsa módon „az orosz nacionalisták első csoportjának mintegy ötven százalékát ukránok alkották. Ez a tény önmagában még nem lenne különösebben figyelemre méltó, de Oroszországban, amely jó úton haladt, hogy az egy *etnikumú nemzetállam* egyik modelljévé váljon, a nem orosz nemzetiségű hazafiak sokasága valóban némi iróniát kölcsönöz a történeteknek. ... Szentpétervárott és Moszkvában a Kis-Oroszországból érkezett bárdolatlan ifjak az éppen megszülető orosz értelmiség első soraiban küzdöttek a nagyorosz nemzeti öntudat megteremtéséért.”¹³ Noha Greenfeld vitathatatlan tényeket sorol, azt mindenképpen hozzá kell tenni a történethez, hogy az a nemzet, amelynek létrehozásához ezek az ukránok segítséget nyújtottak, akkoriban még nem orosz etnikumú volt: a birodalmi nemzetépítő program az oroszországi azonosságtudatot akkor még nem szűkítette le a nagy-orosz etnikai csoportra. Éppenséggel Ukrajna felemelkedése volt az, ami a később az orosz azonosságtudat 'etnikai jellegét' kidomborította és leszűkítette, majd végül oda vezetett, hogy az 'orosz' a 'nagyorosz' szinonimájává vált.

Az orosz birodalmi kormányzat és társadalom szinte magától értetődőnek vette, hogy Kis-Oroszország (amely, miután a tizenhetedik század közepén elszakadt Lengyelországtól, több mint száz évig a cárok uralma alatt állt) akárcsak az 1793-95-ben a birodalomhoz csatolt területek, együtt vesznek részt a nagyoroszokkal az új, 'európai' Oroszország megalkotásában. Kis-Oroszország számos lakója (akiket mai szempontjaink alapján ukránoknak tekintünk) valóban kivette részét azokból a tevékenységekből, amelyeket gyűjtőfogalommal oroszországi nemzetépítésnek is nevezhetünk, s ez különösen igaz volt a tizenhetedik századra.

És igaz a tizenkilencedik századra is, noha arról továbbra sem szabad megfeledkezni, hogy az orosz nemzetépítés alatt meglehetősen eltérő dolgokat értettek a különböző időszakokban. A tizenhetedik században és a tizenkilencedik század első felében az orosz nemzet meghatározása még viszonylag nyitott volt: Oroszország alatt akkor még nem a nagyoroszok által lakott országot értették. Az orosz nemzettudat megkonstruálásához azonban hozzátartozott a nemzeti történelem megalkotása is, és ezt egy ezeréves múlttal büszkélkedhető állam köré építettek fel, amely töretlen ívben kötötte össze Kijevet Vlagyimirral, Szuzdallal, Moszkvával és végül a cárok Szentpétervárával. Ez az elképzelés akkor merült fel először, amikor az 1654-es évet követő korszak Ukrajnáját megpróbálták Oroszország szerves részének beállítani, mondván, hogy az oroszok a kijevi Rusztól kezdve rendelkeztek saját állammal. E nézet célja pedig az volt, hogy az ukránokat megfosszák a történelmi államiságra formált joguktól, s ezáltal minden későbbi igényüktől az önálló államiságra.

Hiába volt azonban politikailag gyümölcsöző ez a történelemszemlélet, a hitelesség próbáját már nehezen állná ki. Az Ukrajnával létrehozott uniót megelőzően a Moszkvai Nagyfejedelemiség uralkodóiban évszázadokig alig tudatosult, ha tudatosult egyáltalán, hogy Kijev közvetlen örökösei lennének.¹⁴ A délről érkező jövevények világosították fel először a moszkvaiakat, hogy államuk a kijevi államalakulat közvetlen folytatá-

sa. Az az elképzelés, hogy ők és a moszkvaiak valójában 'oroszok', jelentős integráló szerepet játszott a tizen-nyolcadik században és a későbbiekben. Az oroszok tovább szépitették 'nemzeti' történelmüket azzal is, hogy később a moszkvai nagyfejedelemséget tették meg Kijev egyetlen legitim és közvetlen utódjának – ezt az elképzelést először dinasztikus és vallási érvekkel támasztották alá, majd az etnikai nacionalizmus korában a modern orosz állam (és birodalom) és a Kijevi Rusz közötti etnikai azonosságot hangsúlyozták, s ezzel minden legitimitást megtagadtak azoktól az államalakulatoktól, amelyek a Kijevi Ruszt követő időszakban e területen kialakultak, és a Rusz öröksének tekintették magukat. (Ez a felfogás tagadta például a területen élő litvánok és lengyelek legitimitását.) Amikor a tizenkilencedik században felerősödött az európai etnikai nacionalizmus, ezt a folyamatot egy lépéssel tovább vitték: a nagyoroszokat kiáltották ki valódi oroszoknak, míg az ukránokat és a fehér-oroszokat vagy az orosz család ifjabbik ágának tekintették, vagy egyszerűen csak a külföldi hatások által megrontott oroszoknak.

A nemzetépítés kezdeti szakaszában nem döntötték el, hogy milyen legyen a 'kisoroszok' illetve a 'nagyoroszok' viszonya a nagy általánosságban vett 'oroszokhoz'. Számos 'kisorosz' és jónéhány 'nagyorosz' is úgy vélte, hogy leginkább az számít, hogy az orosz *narodnoszty*, nemzetiség a szláv család tagja és a kisorosz kulturális örökséget, a népdalokat, legendákat, de még a történelmi tapasztalatokat is be lehet építeni egy közös pánorosz azonosságtudatba – amelynek pontos körvonalai akkor még nem rajzolódtak ki. Sőt, néhány orosz épp Ukrajna történelméből szűrte le egy olyan liberálisabb, célrelenes, az egész Ruszt felölelő orosz nemzetképet, amelyet szembe lehetett szegezni a birodalmi kormányzat által propagált 'hivatalos orosz nemzetképpel' (innen ered néhány dekabrista közismert érdeklődése az ukrán történelem iránt).

A kisorosz történelem és társadalom státusára fontos hatással volt az is, hogy a hivatalos birodalmi nemzetképet ideológiai alapon, a Nyugattal szemben alakították ki. Az állam felülről erőltette az orosz nemzetről kialakított vízióját a társadalomra, s ennek a víziónak központi eleme volt, hogy Oroszország autokrácia; a művelt közvélemény, a kialakuló civil társadalom nem állhatott elő saját, a hivatalossal ellentétes nemzetképpel. Az orosz nemzet tehát egy olyan nemzetközi környezetben formálódott, amelyben ezt a nemzetet folyamatosan a Nyugattal vetették össze; a nyugati módszerek rejtett átvétele azonban együtt járt a nyugati világ néhány vonásának nyílt elutasításával.

Ukrajna eszméje

Ha a kisoroszok egy része valóban olyan kiemelkedő szerepet játszott az orosz nemzetépítési folyamatban, akkor miért akadtak néhányan, akik nem akartak az így létrejött nemzethez tartozni és mégis inkább ukránnak

nyilvánították magukat? Ha az orosz nemzetépítési program Oroszország európaizálását szimbolizálta, akkor az ukrán nemzeti mozgalom Európa-ellenes, reakciós vonulat lett volna? Vagy csak annak a következtetésnek a levonása, hogy az Európába vezető út, amelyet Szentpétervárról építenek, nem megfelelő Ukrajna számára?

Véleményem szerint az utóbbi az igaz. Az ukrán nemzet első építői, akik érezték, hogy Oroszország és Lengyelország is periférikus helyzetben van a Nyugathoz képest, úgy hitték, hogy kedvezőbb helyzetből indulhatnak, ha közvetlenül teremtenek kapcsolatot 'Európával', s nem Szentpéterváron keresztül – magyarárn, ha nem fogadják el a periféria perifériájának szerepét.

A modern ukrán nemzettudat kialakulásának időpontját elég pontosan meg lehet határozni: első jelei a tizennyolcadik század végén jelennek meg. Az első ukrán nacionalisták néhány tulajdonságban megegyeztek: mindannyian az akkori társadalmi csoportok felső rétegeibe tartoztak; frásztudó, mi több, meglehetősen művelt emberek voltak; a szűkebb környezetükön és az őket körülvevő embereken túlnyúló világ sem volt ismeretlen előttük. Látásmódjuk bizonyos mértékig már világias volt, még akkor is, ha hívfőnek vallották magukat; és ez a látásmód vezetett oda, hogy az állam fogalmát is másként értelmezték, mint azok, akik még mindig a királyok isteni jogait hirdették. Tudták, hogy akad legalább néhány nemzet, amely maga határozott saját kormányzati formája felől.

Ez a néhány tágabb látókörrrel rendelkező ember tudatában volt annak is, hogy a társadalmak és az államok éppen átalakulóban vannak. Már nem az uralkodó személye határozta meg, hogy ki tartozik alattvalói közé; ez egyre inkább fordítva történt. De akkor honnan lehet tudni, hogy ki melyik néphez tartozik? Milyen tulajdonságok alapján lehet meghatározni az embereknek azt a csoportját, amelynek joga van ahhoz, hogy kormányt válasszon maga fölé, és amelynek ez a kormány felelősséggel tartozik?

Ukrajna első definíciója a történelmi időkre nyúlt vissza. Nagy Katalin idején Kis-Oroszország lakói tudták és büszkéek voltak arra, hogy országuk a Lengyel-Litván Unió gyermeke (néhányak szerint mostohagyermek); védelmezői pedig az Unió és Kis-Oroszország közötti történelmi kapcsolatok alapján próbálták kivívni jogaikat a birodalom ellen. Ilyen nézeteket vallott Hrihorij Poletyka, aki „Ukrajnát a lengyel unió szellemében működő dzsentri demokráciának” képzelte el.¹⁵ A tizenkilencedik században Alekszander Lazarevszki, a populista ukrán történész, azért kritizálta Ivan Mazepát, a tizennyolcadik század eleji, eredménytelen ukrán függetlenségi törekvések vezetőjét, mert Mazepa lerombolta az állítólag nyitott ukrán társadalmat: „Kétség sem férhet ahhoz, hogy ha az orosz kormányzat nem emel gátat törekvéseinek, Mazepa Kis-Oroszországból is egy kis Lengyelországot faragott volna, amelynek minden kényelmét a pánok élvezték volna, s minden gyötrelmet és nehézség a muzsikok vállára nehezedett volna.”¹⁶

Bármennyire is helytelenítette a régi Lengyelország társadalmi felépítését és követőinek eszméit Lazarevszki, slymódon mégiscsak elismerte, hogy Ukrajna az Oroszországon kívül eső területekkel is ápol

bizonyos politikai kapcsolatokat. Az orosz birodalmi történelemszemlélettől 'elszakadni' vágyó ukrán nemzeti történelemkép megalkotásához hozzátartozott az is, hogy deklarálják azt a kapcsolatot, a politikai hagyományoknak azt a folytonosságát, amely az unió és a kozákok közötti kapcsolat közvetlen folyománya-ként létrejött Kis-Oroszország, illetve a Kijevi Rusz között volt.

Később, miután a kisorosz történelmi nemzet belső és külső okokból megosztottá vált, az ukránok néprajzi alapon próbálták meghatározni, hogy kik tartoznak 'közénk' és kik a 'mások'. Az etnikai felfogás szerint Ukrajna területi határai ott húzódnak, ahol a parasztság az ukrán dialektust beszéli.

De akár etnográfiai, akár nyelvészeti, akár történelmi alapon próbálták leírni az ukrán kulturális azonosságtudatot, ezeknek a próbálkozásoknak már a kezdetektől fogva politikai felhangjai voltak. Céljuk az volt, hogy a birodalom célkitűzéseivel és szándékaival ellentétesen módosítsák a hivatalos nemzetképet. Ha a hivatalos ideológia Oroszországot autokráciának nyilvánította, akkor a szabadságot dicsőítő népdalok gyűjtése és népszerűsítése épp ezt a rendszert volt hivatott megkérdőjelezni.

Az így megszülető Ukrajna a 'névadók', az osztályozók és a fogalomkészítők tevékenysége során nyerte el végső alakját; az ő műveik alkották a nemzeti azonosságtudat kézzelfogható darabjait. Ezek az emberek, az oroszul beszélő értelmiség, ukrán, orosz vagy vegyes származású tagjai egy olyan nemzet élére álltak, amely túlnyomórészt parasztokból állt. Sok szempontból ezek az értelmiségiek egyszerre voltak ukránok és oroszok, amely híven tükrözte Ukrajna szociológiai és politikai realitásait. Bármiféle ukrán mozgalom tömegbázisát, ha egyáltalán kialakulóban volt ilyen, jórészt jobbagyok alkották, ezért ez a tömeg kirekesztődött a birodalom társadalmi és kulturális életéből.

Kis-Oroszország védelme irodalmi művekben, a színházban, a történelmi, filológiai és egyéb tudományos kutatásokban fejeződött ki. A folyamat kezdetén, a tizenharmadik század végén a nyelvet még nem tekintették egy nemzet meghatározó ismérvének; a nemzet *sine qua non*-ja a kultúra és különösen a politikai-történelmi azonosságtudat volt.

A nemzeti nyelv Ukrajna leginkább 'nyugatos' kultúrájú poltavai és harkovi területein született. Marc Raeff behatóan foglalkozott ezzel a folyamattal, s írásaiban nagy hangsúlyt helyezett az oktatási intézmények létfontosságú szerepére. Raeff különbséget tesz a kijevi és a harkovi központ szerepe között. Kijev, a régebbi értelmiségi központ, akkor jutott központi jelentőséghez, mikor a moszkvai nagyfejedelemségi politikai kultúra átadta helyét a birodalmi gondolkodásnak. Harkov, amely Ukrajna kulturális központjaként működött a tizenkilencedik század első évtizedeiben, azonban nem csak az elitek eloroszosodását segítette, de az idealizmus és a romantika befogadását is, ami, Raeff szerint, „elengedhetetlen előfeltétele a modern nacionalizmusnak”.¹⁷

Az új nacionalizmus nem csupán jellegében tért el a

területi és történelmi azonosságtudatot hangsúlyozó korábbi elképzeléstől, hanem már szembeszállt az állammal és a birodalmi rendszerrel is. Ukrajna hagyományos és jórészt már eloroszosodott elitej épp ezért csak csekély mértékben vett részt ebben a mozgalomban; az új nemzeti azonosságtudat első és leglelkesebb propagálói értelmiségiek, tudósok voltak, akik szisztematikusan alkották meg az új nemzetképet alátámasztó tudományos és filozófiai érvrendszert. Amint Raeff megjegyzi, „a régi regionalizmus meghalt. A történelmi antropológián, a filológián és a népi kultúrán (legáltalában amit népi kultúrának vélték) alapuló új nacionalizmus a romantika, az idealista filozófia hatására jött létre, s kialakulásában szerepet játszott az is, hogy a kormány egyetlen területen sem engedte szerephez jutni a civil társadalmat.”¹⁸

Benedict Anderson gondolatmenete a filológia előtérbe kerüléséről segíthet jobban megérteni azokat a körülményeket, amelyek közepette Ukrajna eszméje megszületett. Anderson így ír arról, az általa a tizenharmadik század végére helyezett forradalomról, amely a nyelven belül, illetve a nyelvészetben lezajlott: „A szemita-tudományok fejlődése aláásta azt az elképzelést, hogy a héber nyelv egyedülállóan ősi vagy isteni eredetű lenne... A nyelvet már nem egy külső hatalom és az emberi beszélő közötti kapcsolatok tekintették, hanem egyfajta belső mezőnek, amelyet a nyelvhasználók maguk között alakítanak ki, és fejlesztenek tovább. Ezekből a felfedezésekből eredt a filológia... Ettől a ponttól kezdve a régi szent nyelveknek – a latinak, a görögnek és a hébernek – kénytelen-kelletlen egyenlő ontológiai alapon kellett keveredniük a nemzeti nyelvek plebejus tömegével, s mindez betetőzte azt a folyamatot, amelynek során a nyomtatás-kapitalizmus a piacon már korábban megfosztotta őket vezető szerepüktől. Ha azonban a világban minden nyelv egyenlő, akkor ebből elvileg az is következik, hogy mindegyik érdemes a tanulmányozásra és a csodálatra. De ki tanulmányozza és csodálja őket? Mivel már egyik sem Istentől ered, ezért logikus, hogy új tulajdonosaik végezzék ezt a feladatot: az egyes nyelvek anyanyelvi beszélői – és olvasói.”¹⁹

A modern Ukrajna megteremtéséhez szükséges volt egy új – immár nem teológiai vagy monarchikus – filozófiai rendszer létrehozására is. Ha az ember számításba veszi az egyház befolyását Ukrajna görögkatolikus (nyugati) felén, másfelől pedig belegondol, hogy a lengyel nemzeti nyelvű irodalom már a tizenhatodik században megjelent, akkor könnyebben talál magyarázatot arra, hogy Galíciában és Ausztria többi részén miért haladt oly vontatottan az ukrán nemzeti állam kiépítése, s miért jelentett olyan hatalmas vonzerőt a 'rutének' számára a lengyel nemzeti mozgalom – amelynek 1772 előtt még nyomát sem találjuk, de amely az osztrák uralom alatt különösen szembeötlővé vált. Ebben az esetben egy teológiai Weltanschauung került szembe egy modern, szekuláris világnézettel. S ezzel szoros összefüggésben merült fel a társadalmi hatalomgyakorlás kérdése is: a papság, az Isten és az ember között közvetítő szent nyelv őrzői nem akarták megosztani vagy átengedni hatalmukat a világi elitnek. Az 1830-as és az 1840-es években a papság fel is lépett a fiatal értelmiségiek által bevezetésre javasolt nemzeti nyelv ellen; 1848-

ban a klérusnak sikerült megakadályozni, hogy a földbirtokos arisztokrácia tagjai bebocsájtást nyerjenek az ukrán közösségbe. A görög-katolikus egyház egészen a tizenkilencedik század utolsó évtizedéig vívta ezt a nyelvi-hatalmi harcot, s csak a huszadik században adta fel a küzdelmet.

Végül soron ez, a modern Ukrajna területi határainak kijelöléséhez vezető folyamat tartott a legtovább; ebben az értelemben csupán 1917-ben fejeződött be. A tizenkilencedik században Ukrajna megteremtői az etnográfiai és a történelmet egyaránt felhasználó céljaikra, de a folyamatnak volt egy létfontosságú, kézzel fogható oldala is: a korábbi tatár illetve török uralom alatt álló déli területek gyarmatosítása, amelyet az orosz Kelet-Ukrajnából (Kis-Oroszországból) illetve a tizenkilencedik század végén a birodalomhoz csatolt egykori lengyel területekről, Ukrajna jobb partjáról érkezett parasztok végeztek el.

Geopolitikai változások

Soha nem fogjuk megtudni, hogy miként alakult volna az ukrán-orosz kapcsolatok, ha az Orosz Birodalom megmarad 1770 előtti határain belül. Két jelentős nemzetközi esemény azonban átforgatta azt a környezetet, amelyben az orosz illetve az ukrán nemzetépítési folyamat később lejátszódott. Az első Lengyelország felosztása volt, melynek nyomán az Orosz Birodalom határai messze nyugatra kitértek – ez pedig lehetővé tette, hogy az addig az Orosz Birodalom nyugati határvidékének számító Kis-Oroszország közvetlen kapcsolatba kerüljön az egykori Lengyelország keleti peremvidékével (más néven 'Ukrajnával') a Dnyeper nyugati partján. Hosszútávon ez egy új politikai egység – a ma általunk Ukrajnaként ismert ország – kialakulásához vezetett, amelynek központjában a Lengyelország felosztása előtt határvárosnak számító Kijev feküdt. Másodszor, a Fekete-tenger környékén lezajlott orosz hódítások megnyitották az utat a korábban az Ottomán Birodalom peremvidékének számító – ma Ukrajna déli részét felölelő – területek ukrán gyarmatosítása előtt, s ezt a feladatot az Oroszország ukrán határvidékeiről illetve az egykori Lengyelország 1793-95-ben Oroszországhoz csatolt ukrán peremvidékéről érkező emberek hajtották végre.

Lengyelország határvidékeinek 1793-95-ös orosz bekebelezésével 'visszaállították az 1667-es állapotot' (amikor is Ukrajnát felosztották Varsó és Moszkva között). Az ukránok számára Lengyelország felosztása akkor teremtett új helyzetet, amikor az ukrán kérdéskör, amely korábban egy birodalmon belüli, közigazgatási és provinciális problémaként jelentkezett, éppen 'nemzetek közötti', majd végül soron nemzetközi kérdéssé kezdte kinőni magát. A legszembetűnőbb változás az volt, hogy a Dnyeper keleti és nyugati partja immár egyetlen államba tartozott. Az 1795 utáni Oroszországban nem csupán az ukránok száma növekedett meg jelentősen, de először a történelem folyamán a lengyel kérdés is lényeges szerepet kezdett játszani az orosz-ukrán kapcsolatokban.

Az orosz közvélemény azonban nem értette meg, hogy Lengyelország felosztása a Nagy-Oroszország és Kis-Oroszország, azaz Ukrajna és a birodalom közötti

kapcsolatok fejlődését is befolyásolni fogja. A tizenkilencedik században csak néhány orosz érzekelte, hogy milyen lényeges hatást fog gyakorolni Lengyelország az orosz politikára és kultúrára. A több milliárdnyi római és görög katolikus bekebelezése, valamint a néhány milliárdnyi zsidó azonban már a kezdetek kezdetén számos új és sürgető problémát vetett fel az orosz politikában. Vajon ezek az új alattvalók teljes jogú állampolgárai Oroszországnak? Vajon *rosszjian*-nak számítanak, ha *ruszskáj*-nak nem is? ²⁰

Orosz-lengyel küzdelem a 'határvidékért'

Andreas Kappeler *Russia as a Multinational Empire* című tanulmányában helyesen jegyzi meg, hogy a lengyel nemzeti mozgalom két módon is aláásta az Orosz Birodalmat: egyfelől maguknak a lengyeleknek a tevékenységén, másfelől azon a hatáson keresztül, amelyet a lengyelek a litvánokra, fehér-oroszokra, ukránokra gyakoroltak. „A lengyelek ugyanezt a létfontosságú szerepet később még egyszer betöltötték a huszadik század végén, a szovjet birodalom válsága idején.” ²¹

1795 után az Orosz Birodalom *de facto*, majd 1815 után *de jure* is az Ukrajna, Fehéroroszország és Litvánia nyugati részén élő lengyel nemességével szövetségben uralkodott az egykori lengyel területek felett. Ez az orosz-lengyel kapcsolat soha nem nyert olyan hivatalos formát, mint például az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés. Ennek ellenére azonban több mint egy generációnyi időre meghatározta az ukránok életkörülményeit: lengyel kulturális és társadalmi fölény az orosz politikai, állami és katonai hatalom árnyékában.

1830 után a helyzet drámaian megváltozott. Az 1830-31-es lengyel felkelés lerombolta az orosz-lengyel együttélést (amelyet az 1815-ös megállapodást folyamatosan megszegő birodalmi kormányzat már amúgy is aláásott). Az oroszok és az ukránok, más-más okokból persze, valamiféle közös frontot hoztak létre a lengyelek ellen. Az oroszok elszántan próbálták bebizonyítani, hogy ezek a területek nem lengyelek és ebben az ukránok segítséget nyújtottak számukra. (Kis időbe telt, amíg az oroszok rájöttek, hogy az ukránok egyúttal azt is be akarják bizonyítani, hogy a szóban forgó területek nem oroszok). A tankönyvek állításával szemben tehát a modern Ukrajnát nem 'Ausztriában', de nem is 'Oroszországban' hívták életre, hanem egy olyan társadalomban – társadalmi térben –, amelyben a leendő ukránok túlnyomó többsége a lengyel nemesek uralma alatt élt. A lengyel nemzet modernizációja ezeknek a jobbágyoknak a számára azt az ígéretet hordozta, hogy egyszerre lehetnek szabadok és lengyelek.

Ez az új lengyel nemzetkép először abban az – akkor még békés és felülről levezényelt – intellektuális forradalomban és politikai reformfolyamatban öltött testet, amely a tizenkilencedik század utolsó évtizedében bontakozott ki. A lengyel nemzet túlélte, hogy Berlin, Bécs és Szentpétervár lerombolta a lengyel államot. Lengyelország mint társadalom tovább élt; a kései Rzeczpospolita társadalmi tájképén a lengyeleké volt az uralkodó szín. De a nemesek által uralt régi társadalmat fokozatosan felbomlasztotta az iparosodás, az urbanizáció és a különféle társadalmi és politikai szervezetek által

felvetett új eszmék. Az unió 'utódállamai' – az újkori lengyel, zsidó, litván, fehér-orosz és ukrán nemzet – az unió régi osztályainak, rendjeinek és vallási csoportjainak átalakulásából fejlődtek ki a modernizáció hatására.

Orosz-lengyel uralom Ukrajnában: a tizenkilencedik század

A tizenkilencedik század első évtizedeiben az orosz közvéleményben Ukrajna egyet jelentett Kis-Oroszországgal. Amint arra Paul Buskovitch felhívta a figyelmet, az oroszok a Dnyeper jobb partját lengyel területnek tartották; annyit tudtak csak, hogy az ott élő nemesség lengyel. A déli területekről – a sztyeppéről – pedig Odessza, a tenger és a gazdasági fejlődés jutott eszükbe, nem pedig az ukránok.

A terület társadalma dzsentri társadalom volt, s mivel a legtöbb orosz író is ebből a rétegből származott, csakis a kis-oroszország-i dzsentri rétegben tudták felfedezni hasonlóságra társait. Ráadásul ezt a réteget számtalan családi és személyes szál kötötte az orosz kisközségekhez és számosan akadtak, akik korábban, sőt még akkor is komoly szerepet játszottak az orosz politikában.²²

Az orosz állam a birodalom nemzeti és vallási sokszínűségére és az európai nacionalizmus korszakának beköszöntére saját Oroszország-meghatározásának megalkotásával válaszolt: ez volt a hivatalos nemzet doktrínája, amely szerint Oroszország az ortodoxia, az autokrácia és a *narodnoszty* eszméjén nyugszik. A nemzet az uralkodó tulajdona, a jobbágyok pedig nemzeti intézmény. Nagy Pétert szinte már istenként dicsőítették, és rendszeresen Oroszország megteremtőjeként emlegették. Az egyik cári tisztviselő, E. Kankrin báró (aki mellesleg Németországban született, és a keresztnéve eredetileg Krebs volt) még azt is felvetette, hogy „Oroszországot Petrovjának, lakóit pedig petrovjánoknak kellene nevezni, esetleg az egész birodalmat el kellene keresztelni Romanovjának, minket pedig romanovitáknak.”

Nem telt sok időbe, és az oroszok rádöbbentek, hogy milyen összefüggés van a lengyel és az ukrán kérdés között. És a válasz a rendőri gondolkodásmód ékes példája volt. Az 1863-as lengyel felkelésből a szentpétervári kormány számos következtetést vont le, és a lengyel felkelés által érintett területeken módosította az 1861-es jobbágyfelszabadítás feltételeit. Ezen felül egy sor katolikus-ellenes intézkedést hoztak. Szentpétervár az ukrán nemzeti mozgalmat is az orosz nemzet megcsonkítására irányuló lengyel összeesküvés termékének tartotta.

1863-ban az akkori belügyminiszterrel elnevezett ún. Valujev-parancsban megjelentek az ukrán nyelvhasználatra vonatkozó első korlátozások. A kormány, amely ebben a kérdésben maga mögött tudhatta a közvélemény jelentős részének támogatását, arra a következtetésre jutott, hogy az ukrán jelenség veszélyessé válhat, noha az ukránok, a lengyelektől eltérően, az irodalmi és tudományos területre korlátozták tevékenységüket. Az oroszok egy része rádöbbent, hogy az ukránok az orosz nemzet alapvető egységét ássák alá, hiszen a tanult oroszok szemében Oroszország három jelentős etnográfiai vagy folklorisztikus alegységből – az oroszokból, a kis-

oroszokból és a fehér-oroszokból – állt, amelyet azonban a közös kultúra és politika egyetlen nemzetté fog össze.

Az orosz kormány úgy vélte, hogy az ukrán nemzeti mozgalom nem tükrözi Kis-Oroszország lakóinak valóságos és legitím törekvéseit, és a mozgalmat a külföldi (ez esetben lengyel) 'aknamunka' termékékként kezelte. Ez a szemlélet évtizedekre meghatározta Oroszország viszonyát az ukrán nacionalizmussal szemben: a későbbiekben az ukrán mozgalmat a német, osztrák vagy a vatikáni összeesküvés számlájára írták, noha így vagy úgy az oroszok a mozgalom a mélyén mindig az eredeti lengyel terv körvonalait vélték felfedezni. 1876-ban a cár által Emszben aláírt titkos rendelet még szorosabb kapcsolatot vélt felfedezni az ukrán nyelv és kultúra illetve a politikai szeparatizmus között, s megtiltotta az ukrán nyelvű írások kiadását, és betiltotta az ukrán nyelvű színdarabok és dalok előadását.

A cári állam által propagált orosz nemzeti és társadalmi modellt két irányból fenyegette veszély. Nagyjából hasonló történelmi időszakban két alternatív módszer vagy modell is kényszerült a birodalomtól való elszakadásra. Az elszakadás egyik módja a birodalom alapkövének számító elvet – az autokráciát – utasította el, ez pedig mély törést okozott az orosz azonosság-tudatban, amire Alexander V. Riasanovszky könyvének *A Parting of Ways*-nek (Elváló utak) már a címe is utal.²³ Az „elszakadás” másik módját az ukrán eszme jelentette.

Ukrajna és a török-tatár kapcsolat

Ahogy az orosz közvélemény csak hosszú idővel Lengyelország felosztása után érzékelte, hogy az esemény milyen hatást gyakorolt az ukránokra, úgy az ukránok is csak késve érzékelték és válaszoltak arra, hogy az Orosz Birodalom bekebelezte a Fekete-tengeri régió egykori török és tatár területeit.

A tizennyolcadik századtól kezdve a déli és dél-keleti területeken elindult a gyarmatosítás. Ezekben az újonnan gyarmatosított területeken a korábbi évszázadokban nem éltek ukránok vagy más szláv népek. Épp ezért az ukránok esetében a terület elnemzetesítése nem egyszerűen annyiból állt, hogy nemzeti címkéket ragasztottak egy olyan, már benépesített területre, amelyre egy másik nemzet vagy nemzeti mozgalom már bejelentette saját igényét. Az európai népek között egyedülálló módon az ukránok ekkor, a nacionalizmus korában teremtették meg jövőendő országuk, *anyaföldjük* egy jelentős részét. Ezek Oroszországnak voltak új területei – az oroszok nem véletlenül nevezték Új Oroszországnak – de jórészt ukránok népesítették be őket, s nem sokára Ukrajna részének kezdték tekinteni. A déli vidék betelepítését – Ukrajna területének kibővítését – kezdetben nem tekintették a nemzeti gondolat jegyében az ukrán nemzetépítés részének. (A dolognak sem az orosz állam, sem a közvélemény nem tulajdonított túl nagy jelentőséget). A *Zaporozsec za Dnajem* (A zaporozsjei kozák a Duna túlpartján) című opera csak sokkal később, az 1860-as években született és került színpadra, s Mihajlo Drahomanov csak az 1870-es évek végén fejtette ki világosan, hogy Új Oroszországot miért tekinti Ukrajna részének.

Az orosz nemzettudatban a Fekete-tenger partvidékének és a Krími-félszigetnek a leigázása a gyarmati háborúhoz, a birodalom katonai hatalmához s Odessza és Szevasztopol felépítéséhez kapcsolódik. Az ukrán nemzeti történetírás szemszögéből a történet jónéhány századdal korábban kezdődik; ráadásul egy nép történelméhez, a nép által viselt háborúhoz és ennek a népnek a letelepedéséhez kötődik. Ha a dolgokat ebből a nézőpontból szemléljük, akkor talán a Fekete-tengeri flotta fölött kirobbant jelenlegi orosz-ukrán vita pszichológiai hátterét is jobban megértjük. Az oroszok számára az ügy a katonai presztízsről és a nemzeti nagyságról szól; az ukránok számára újabb kifejezése annak a bátor plebejus szabadságvágyának, amelyre oly jellemző példa Repin festménye, a „Zaporozsjei kozákok levelet írnak a török szultánnak”.

Bécs és a szláv kérdés

Láttuk, hogy a modern ukrán állam az Oroszország és Lengyelország ellenében lezajlott önmeghatározás során alakult ki. Az ukrán nemzet azonban átesett még egy 'kulturális' vagy 'etnikai' átalakulási folyamaton, amely később következett be mint a történelmi elit által végrehajtott első nemzetépítési kísérlet.

Bécs közvetlen részvétele az ukrán történelemben hosszú távon rendkívül jelentős következményekkel járt, noha ezeket az ukrán történészek általában tévesen ábrázolják. Ha az *esse percipi* elengedhetetlen egy nemzet kialakulásához, akkor Bécs új dimenziót adott az ukrán kérdés nemzetközivé tételéhez. A lengyel uralmat felváltó osztrák fennhatóság az élet minőségében is változást hozott: a jobbágyok jogilag elismert alattvalók lettek, akikre törvények vonatkoztak, s akiket *de jure* emberszámba vettek.

Az osztrák reformok lehetővé tették egy politikai közösség kialakulását, de nem csináltak ukránokat a parasztokból vagy a görög katolikusokból. Első, 'magasabb szintű' azonosságtudatuk rutén, s első politikai azonosságtudatuk birodalmi – T. G. Masaryk kifejezésével élve 'bécsi' – volt. Az osztrákok által elindított folyamatból igazából a lengyelek tudtak hasznot húzni; ők tisztában voltak azzal, hogyan használják ki az egységes Galícia, azaz annak az új egységes közigazgatási területnek a létrejöttét, amely egy jórészt rutén keleti részből (az 1772 előtti 'Ruténiaiból') és egy csaknem színtiszta lengyel nyugati részből állt. A dolgok valószínűleg egészen másképpen alakultak, ha Ruténia különálló közigazgatási területként kerül az osztrákok fennhatósága alá. Miután az 1790-es években a lengyelek átformálták saját nemzet-tudatukat, világossá vált, hogy a bécsi reformok csupán a 'polonizmus' diadalmas menetét készítették elő. Sőt, Ruténiában 1795 után az ellengyelesítés nagyobb ütemben zajlott, mint az 1370 és 1772 közötti négy évszázadban.

Lassan azonban kialakult egy új társadalmi valóság. Az ősi, élesen körülhatárolt korlátokat és struktúrákat fokozatosan lebontotta a 'kultúra' – a növekvő frásztudás, a külvilágról szerzett ismeretek gyarapodása, a tudományos és szekuláris gondolkodás. Más jelentést kezdett kapni az is, ha valaki lengyel volt. Az új lengyel azonosságtudat befogadta a 'ruténokat', a 'görög-

katolikusokat' és mindazokat, akik a paraszti réteget elhagyták – s nyitva állt azok előtt a papi családból származó fiúgyermekek előtt is, akik nem akartak apáik társadalmi nyomdokaiba lépni, s azt remélték, hogy orvosok, mérnökök vagy tanárok lehetnek. A tizenkilencedik század elején a ruténok nem ismerték a szekuláris ideológiát; a közügyekben, a nyomtatásban és az oktatásban nem használták saját, élő nyelvüket. Ezeken a területeken a lengyel nyelvet és a lengyel eszméket vették igénybe; azok, akik elérték egy bizonyos intellektuális szintet és társadalmi rangot, kénytelenek voltak ellengyelesedni.

A tömegek továbbra is görög-katolikusok és 'birodalmi gondolkodásúak' maradtak mindaddig, amíg a jobbágyok határozta meg a túlnyomó többség életkörülményeit. Az 1830-as években – az 1830-31-es lengyel felkelést követően és az 1772-es évet követő három generációnyi idő elteltével – fiatal 'rutének' egy csoportja komolyan kezdett megismerkedni a harkovi, poltavai és kijevi eseményekkel. Megnyíltak a keletre érkező ukrán kultúra előtt és olyan erőt fedeztek fel benne, ami képes volt immunitást nyújtani az ellengyelesedés ellen, s ezzel egyidőben megnyitni előttük a nagyvilágot. 'Ukrajna' tehát harmadik félként keveredett bele az Oroszország és Lengyelország között folyó nagyszabású történelmi küzdelembe.

A különálló ukrán nemzettudat kialakulása tehát az orosz-lengyel területen kívül eső világban is tudatosult. Az ukrán probléma először Lengyelország felosztásakor vált nemzetközivé, s ezt tovább erősítette a nemzeti gondolat születésével összefüggő új európai intellektuális légkör. Ahogy a szláv nemzetcsalád gondolata egyre nagyobb teret nyert és kialakult az az intézményi infrastruktúra, amelyben ez a gondolat testet ölthetett – kezdve a prágai és bécsi szláv tanszékek felállításával –, úgy nyertek bebocsátást ebbe a körbe az ukránok is, noha politikai státust nem kaptak.

Ukrajna – egy nemzet vagy kettő?

Az ukránok elhatárolódása az oroszoktól illetve a lengyelektől nem jelentette automatikusan, hogy azok az ukránok, akik elutasították, hogy oroszok legyenek, egyesülni fognak azokkal az ukránokkal, akik nem voltak hajlandók ellengyelesedni. Az oroszországi ukránoknak az oroszokkal szemben kellett meghatározni saját azonosságukat; a galíciai ukránoknak – még azoknak a nyugati parton élő ukránoknak is, akik 1793-tól 1795-ig orosz fennhatóság alatt éltek – pedig hagyományosan a lengyelekkel szemben. Beletelt egy időbe, amíg az 'orosz' ukránok saját nemzetük részeként kezdték tekinteni az 'osztrák' vagy a 'lengyel' ukránokat, vagy amíg ez utóbbiak honfitársként kezelték az orosz ukránokat.

Elsőször a galíciaiak fordították tekintetüket Ukrajna felé. De ha Galiciáról esik szó, mindenképpen szakaszokra kell bontanunk történelmét. Elsőször a részleges, de rendkívül fontos emancipáció játszódott le, amely véget vetett a szlachtától való teljes társadalmi és kulturális függőségnek. Ez 1772 után Bécs közbelépésének nyomán következett be. Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a bécsi beavatkozás nyomán feltámadó 'ruténizmus' nem tud ellenállni a lengyelesítő törekvéseknek. A

második szakaszban a lengyelesítés tömeges méreteket öltött, s ekkor a polonizáció már nemcsak a régi nemesi hatalmat képviselte, hanem az emancipáció és a kulturális szabadság forradalmi programját is. Csupán a harmadik szakaszban kezdtek az ukrán néppel és nyelvvel foglalkozni, és ezt a folyamatot az orosz birodalom belül zajló ukrán életforma felfedezése és befogadása is felgyorsította. Ez a harmadik korszak csupán az 1830-as évek után kezdődött meg.

Ez a folyamat azonban nem volt sem egyszerű, sem nyíltgyenes. Mielőtt Galícia végképp eldöntötte, hogy Ukrajna része kíván lenni, akadtak időszakok, amikor a *moszkvofilisztva* – az Oroszországhoz való közeledés – került túlsúlyba. De a galíciaiak miután elhatározták, hogy nem lesznek lengyelek, és hasonlóan megtagadták, hogy oroszok váljanak, miért nem akartak önálló galíciai nemzetté válni? Miért döntöttek mégis úgy, hogy a nagy Ukrajna egy kis része lesznek?

A kérdésre két válasz kínálkozik. Először is Ukrajnának olyan kulturális erőforrások álltak a rendelkezésére, amelyek segítségével a kulturálisan elszegényedett és társadalmilag lecsúszott galíciai rutének versenyre kelhettek a lengyel kultúrával, társadalommal és politikával. Másodszor pedig az Ukrajnához való csatlakozással a galíciaiak egy a lengyelnél nagyobb nemzet tagjaivá váltak; nem véletlenül hívták ezt az országot *velikaja Ukrajna*-nak, Nagy-Ukrajnának. Ha nem csatlakoznak Ukrajnához, a galíciai közösség nagyjából a szlovákok vagy a litvánok méretét közelítette volna meg. Talán az Ukrajna által kínált biztonságérzet volt az, ami rávette a katolikus galíciaiakat, hogy az ortodox kelettel egyesüljenek – elutasítva a katolikus lengyeleket.

Itt kell újra felhívni arra figyelmet, hogy az 1795-öt követő időszakban – sőt még a tizenkilencedik század egy jó részében is – a régi köztársaság egész területén a lengyel volt az uralkodó kultúra, az orosz politikai fennhatóság ellenére is. Mi több, ebben a korszakban a lengyel hatás Kijevre is kiterjedt, sőt egészen messze keletre, Harkovig eljutott. (A harkovi egyetem megalapításában lengyelek is részt vettek; ráadásul Harkov egyfajta kapocs volt, amely Moszkva és Szentpétervár megkerülésével, Varsón keresztül kötötte össze Ukrajnát a Nyugattal, s ez fontos következményekkel járt az ukrán fejlődésre). Épp ezért érthető, hogy Galíciában miért tartották olyan fontosnak, hogy a lengyelek ellenében határozzák meg magukat. Az ukránok lengyelelenségére olyan erős volt, hogy mikor Bécs 1867 után alkut kötött a lengyelekkel és nem terjesztette ki többé védőszárnyait a rutének fölé, néhány rutén a cári Oroszországban látta megmentőjét a lengyelekkel szemben.

Kevésbé meglepő tehát, hogy a belső ukrán egység megteremtéséért az ukrán hazafiak évtizedekig kulcsfontosságú kérdésnek tekintették. Mihajlo Hruszevszki 1906-ban írta „Ukrajna és Galícia” c. cikkét, amelyben arra figyelmeztette honfitársait, hogy ha nem vigyáznak, akkor úgy járnak, mint a szerbek és a horvátok, azaz azonos etnikai alapon két nemzet alakul ki. Hruszevszki szerint a közös etnikai származás önmagában még nem biztosítja az egységes nemzet kialakulását; egy etnikai csoport nemzetté alakulása szívsós munkát igényel, s azt a vágyat, hogy a különálló csoportok egyé válnanak. A közös etnikai származás csak kiindulópont, alap, amire építeni lehet. A közös ukrán

irodalmi nyelv kialakításához is eltökélt lépésekre és kitartó munkára volt szükség és Hruszevszki a határ mindkét oldalán élő ukránokat felszólította, hogy kettőzzék meg erőfeszítéseiket.²⁴

Az ukrán nemzetépítési folyamatot csak akkor nevezhetjük teljes biztonsággal befejezettnek, amikor olyan egyének és intézmények lépnek színpadra, amelyek már a közös ‘pán-ukrán’ nemzeti érdek szószólóiként lépnek fel, s nem a nyugat-ukránok és Lengyelország, illetve a kelet-ukránok és Oroszország között fennálló problémákra keresik a választ.

Az ukránok tudatosan és nagy erővel fogtak neki a közös nyelv kialakításának; az osztrák fennhatóság alatt álló nyugati terület a keleti szerzők műveit vette mintának. De a nyelv és a nemzetiség közötti kapcsolatot általában félreértik. Az osztrák illetve az orosz uralom alatt élő ukránok nem azért egyesültek egy nemzetben, mert közös nyelvet beszéltek; éppen fordítva, azért beszéltek közös nyelvet, mert úgy döntöttek, hogy egységes nemzetté alakulnak. És ehhez a folyamathoz nagy segítséget kaptak Hruszevszki legjelentősebb munkájától – az ukrán történelem általa létrehozott szintézisétől. Hruszevszki nemcsak mércét állított munkájával, de megmutatta azt is, hogy ezt miképpen lehet elérni; olyan ukrán történelemképet teremtett, amely egy közös ukrán politikai stratégia kiindulópontjaként szolgált, amely egy egész nemzet és nem csupán részeinek jövőképet vázolt fel. Azzal, hogy történelmi érvekkel támasztotta alá az ukrán nemzeti egység szükségességét, Hruszevszki sorsfordító történelmi időkben hívta fel a figyelmet a Kijev és Lvov közötti létfontosságú kulturális szálakra. John A. Armstrong szerint Hruszevszkitől származik az ‘ukrán mítosz’ igazolása – és mindez a tizenkilencedik század tudományos nyelvén.²⁵

Hruszevszki épp ilyen lelkesen (és legalább ilyen nagy hangsúllyal) szállt szembe az ‘ezeréves orosz állam’ eszméjével, s tagadta, hogy fennállt volna ezer éven keresztül bármiféle egységes orosz nemzet.

Összefoglalás

Ha az ukrán nemzet jövőjéről szeretnénk képet kapni, akkor leghelyesebb, ha szemügyre vesszük Georgij Fedotov orosz filozófus és teológus elképzeléseit, aki már az 1920-as, 1930-as években, száműzetésben megjósolta, hogy miképpen fognak alakulni az ukrán-orosz kapcsolatok a kommunizmus bukása után. Fedotov szerint az orosz-ukrán kapcsolatok kulcsa egy harmadik fél, Lengyelország kezében van, hiszen „ezt az országot évszázados történelmi szálak fűzik Ukrajnához. Objektív szemszögből Ukrajnának választani kell Lengyelország és Oroszország között, és részben rajtunk is múlik, hogy e választás nyomán ne közös, régi anyaföldünket utasítsák el.”²⁶

Fedotov az orosz egység megőrzésében hasonlóan fontos szerepet szánt az orosz kultúrának, amely segítségével a birodalom valamennyi népe „beléphet a civilizált világba”. Szavaival élve „ez már a birodalom

szentpétervári korszakában is így volt, s ennek így kell maradni (a poszt-szovjet időszakban is). Ha Oroszország népei nem Moszkvában vagy Szentpétervárott tanulnak, hanem Párizsban és Berlinben, akkor ezek a népek el fognak szakadni tőlünk.²⁷

Nem tudni, hogy mit szőtt volna Fedotov a mai helyzethez, amikor is olyan területek tartoznak Ukrajnához, amelyek az ő idejében még Lengyelországhoz, Csehszlovákiához vagy Romániához tartoztak, s nagyrészt katolikusok voltak, s nem ortodoxok. Ukrajnának ma már nem kell Lengyelország és Oroszország között választania; Lengyelország mindenféle területi követeléséről lemondott Ukrajnával szemben, s elismeri a független ukrán államot. Varsó tehát Ukrajna szemszögéből nézve átalakult, s az egykori történelmi ellenfélből mára fontos szövetséges lett. És a Szovjetunió összeomlása után már nemcsak Párizsban, Londonban vagy Frankfurtban, hanem New Yorkban,

Bostonban, Torontóban és Tokióban is tanulnak oroszok és nem-oroszok egyaránt.

De Fedotov általános megállapításait ma is komolyan fontolóra kell venni. Ha igaza volt abban, hogy Oroszország akkor tudja megőrizni egységét, ha ablakot nyit népei számára a világra, akkor Ukrajna esetében is igaz, hogy csak akkor tud független államként fennmaradni, ha összekapcsolja népét a külvilággal. A legégetőbb 'belső' ukrán problémák kezelésének sikere vagy kudarca ma azon is múlik, hogy az ukránok miféle kapcsolatokat alakítanak ki országuk és a világközösség között. Az ukrán nemzeti eszme lényege éppen abból állt – legalábbis ezt próbáltam írásomban bizonyítani –, hogy az ukrán nép közvetlenül, saját jogán, s ne közvetítőkön keresztül kapcsolódhasson a világ civilizációs központjaihoz.

FORDÍTOTTA BOJTÁR PÉTER

JEGYZETEK

- Eugene B. Rumer, 'Eurasia Letter: Will Ukraine Return to Russia?' *Foreign Policy* (96) (Fall 1994), 129-144. o. Az ukrán történelemről szóló újabb áttekintő munkák: Orest Subtelny, *Ukraine: A History* (Toronto: University of Toronto Press, 1988) és Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine* (Seattle, Wash.: University of Washington Press, 1996). A jelenleg folyó vitákhoz lásd Mark von Hagen, 'Does Ukraine Have a History?' és George G. Grabowicz, 'Ukrainian Studies: Framing the Contexts', *Slavic Review* 54 (3) (1995), 658-673. o. és 674-690. o. és Andreas Kappeler, Iaroslav Isaevych, Serhii M. Plokhly és Yuri Slezkine megjegyzéseit, uo., 691-719. o.
- A közhiedelemmel ellentétben az újkor kezdetén a lengyelek – noha közös vallású voltak a Nyugattal – különálló politikai és kulturális egységnek tekintették magukat, amely felsőbbrendű a Nyugattal. Épp ezért a lengyelek is a Nyugattal tartott kapcsolat alapján próbálták meghatározni magukat, noha ezt egészen más fogalmakkal tették mint az oroszok, akik 'Európa' ellentétének látták magukat. Lásd Andrzej Walicki, *Poland Between East and West: The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland*, (Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 1994).
- Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1994).
- Daniel Beauvois: *Le Noble, Le Serf et le Revizor: La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863)*. (Paris: Archives Contemporaines, 1984), és *La Bataille de la terre en Ukraine, 1863-1914: Les Polonais et les conflits socio-ethniques* (Lille: Presses Universitaires de Lille, 1993).
- A lengyel-ukrán kapcsolatokat taglaló újabb munkák: R. Szporluk, 'After Empire: What?' in *Daedalus* 123(3) (Summer 1994): 21-39. o., Ilya Prizel, 'The Influence of Ethnicity on Foreign Policy: The Case of Ukraine', in: Roman Szporluk, szerk., *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, N.Y. és London: M.E. Sharpe, 1994), 103-128. o., Peter J. Potichnyj (szerk.) *Poland and Ukraine: Past and Present* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980).
- Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London és New York: Verso, 1991), 6. o.
- Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), 254. o. Ahhoz a szerephez, amit 'Európa' játszott az orosz gondolkodásban és politikában: Iver B. Neumann, *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations* (London és New York: Routledge, 1996).
- Mivel a britek esetében a 'mások', azaz a 'negáció', amellyel szemben meghatározták magukat a katolicizmus, illetőleg politikailag a katolikus Franciaország volt, ezért az írek nem nyerhettek bebecsültást a brit népek körébe. Ehhez: Linda Colley: *Britons: Forging the Nation, 1707-1837* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1992), 5-6. o. Colley egyértelműen idézi Peter Sahlinsnak azt a gondolatát, hogy a nemzeti azonosságtudat, „akárcsak az etnikai vagy a közösségi azonosságtudat, esetleges és a kapcsolatok határozzák meg: definícióját azok a társadalmi vagy területi határvonalak rajzolják meg, amelyeket a kollektív én és ennek implicit tagadása, azaz az 'idegenek' között húznak”. Lásd uo. 5-6. o. idézet in: Peter Sahlins, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley és Los Angeles, Calif.: University of California Press, 1989), 271. o.
- Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, ford. Ben Fowkes (Cambridge: Cambridge University Press, 1985). A nemzetek kialakulásának Hroch-i felfogásához lásd Ernest Gellner, *Encounters with Nationalism* (Oxford és Cambridge, Mass.: Blackwell, 1994), 182-200. o.
- Prasenjit Duara szerint (*Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China* (Chicago, Ill. és London: University of Chicago Press, 1995), 65-66.o.) „történelmileg a nacionalizmus egyedülálló és új vonása az, hogy immár nem egy epistemológiai kategóriával állunk szemben, mint valamiféle azonosságtudat vagy tudatállapot esetében,” hanem „egy globális intézménysítást forradalommal, amely... a nemzetállami formájában létrehozta saját, rendkívül erős megjelenési formáit... Duara nézete a nacionalizmusról egybecseng Greenfeld (és a magam) véleményével: „A modern nacionalizmus legeredetibb vonása a nemzetállamok világrendszere”. Uo. 8-9.
- A történelmi lengyel állam felbomlását és az ukrán nemzet és az unió többi utódnemzetének felemelkedését tárgyalom: 'Polish-Ukrainian Relations in 1918: Notes for Discussion', in Paul Latawski, szerk., *The Reconstruction of Poland, 1914-23* (London: Macmillan, 1992), 41-45. o. A Herzl-idezet lelőhelye: Andrzej Chojnowski, 'Problem narodowosciowy na ziemiach polskich...', in Andrzej Garlicki, szerk., *Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne), 1986), 69-70. o.
- Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760's-1830's* (Cambridge, Mass.: Ukrainian Research Institute, 1988). Divovics költeményének egy részlete megtalálható: Ralph Lindheim és George S. N. Luckyj, szerk., *Towards an Intellectual History of Ukraine* (Toronto: University of Toronto Press, 1996), 69-70. o.
- Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, 238-239; kiemelés az eredetiben.
- Edward L. Keenan szerint a Moszkvai Nagyfejedelemiség nem volt tudatában annak, hogy Kijev örököse lenne. „Ezek az

- emberek még csak nem is gondoltak Kijevre." Keenan, 'On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviour', in: S. Frederick Starr szerk., *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, N.Y. és London: M. E. Sharpe, 1994), 19-40. o. és különösen 23. o. Keenan véleménye szerint az újkori tudósokat és a közvéleményt félrevezették a korai 'oros' történelemhez kapcsolódó mítoszok, amelyek azonban egy sokkal későbbi kor, az orosz nemzetéptés korának termékei. Ezek a téves nézetek a Moszkvai Nagyfejedelemség és Kijev közötti kapcsolatot (az ún. 'Kijev-mítosz'), a mongol uralom idejét (az ún. 'tatár rabiga mítosza') és az „európai kultúrtörténet egyik legnagyobb misztifikációját”, az állítólagos bizánci és görög hatást érintik. Keenan, 'On Certain Mythical Beliefs', 27., 37. o. Lásd még Keenan, 'Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: An Agenda for Historians', in: Peter J. Potichnyj és mások szerk., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992), 20-38. o.
15. Poletyka, Hryhorii, címszó: Danylo Husar Struk, szerk., *Encyclopedia of Ukraine*, IV. kötet (Toronto: University of Toronto Press, 1993) 94. o.
 16. David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1985), idézi A. M. Lazarevskij, *Zamecsanija na isztoricsiszkije monografiji D. P. Millera o maloruszskom dvorjansztve i o statutovih szudah* (Harkov: n.a., 1898), 15. o.
 17. Marc Raeff, 'Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century', in: Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski és Gleb N. Zekulin, szerk., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992), 82. o.
 18. Uo. 90. o. Az eset jól szemlélteti Bourdie-nek (*Language and Symbolic Power*, Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1991, 127-128.) azt a tételét, hogy „a politikai felforgató tevékenységet megelőzi egyfajta kognitív szubverzió, amely a világról kialakított képet forgatja fel.”
 19. Anderson, *Imagined Communities*, 70-71. o. Az idézet Edward Said, *Orientalism*, (New York: Pantheon Books, 1978), 136. c. művéből származik.
 20. Az orosz nemzetről kialakított modellekhez a cári Oroszország és a Szovjetunió idején: R. Szporluk: 'The Fall of the Tsarist Empire and the USSR: The Russian Question and Imperial Overextension', in: Karen Dawisha és Bruce Parrott, szerk., *The End of Empires? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective* (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1997), 65-93. o.
 21. Andreas Kappeler, *Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall* (Munich: C. H. Beck, 1992), 179. o.
 22. Paul Buskovitch, 'The Ukraine in Russian Culture, 1790-1860: The Evidence of the Journals', *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas* 39 (3) (1991): 343-344. o.
 23. Lásd Alexander V. Riasanovsky, *A Parting of ways: Government and the Educated Public in Russia, 1801-1855* (Oxford: Clarendon Press, 1976).
 24. Mykhailo Hrushevsky, 'Ukraina i Halychyna', *Literaturno-Naykovyi visnyk* XXXVI (1906), 489-496 idézi Thomas M. Prymak, *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture* (Toronto: University of Toronto Press, 1987), 79-80. o.
 25. John A. Armstrong, 'Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness', in: Potichnyj és mások, *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, 125-139. o.
 26. Fedotov, 'Bugyet li szucsesztvovaty Russzija?' in: *O Russziji i ruszskoj filozsovszkoj kulture*, (Moszkva, Nauka, 1990), 455. o.
 27. Uo. 461. o.

A tiszta lelkiismeret csapdája

ADAM MICHNIK

25. cikkely

- (1) Az egyházakat és vallási szervezeteket azonos jogok illetik meg.
- (2) A Lengyel Köztársaság hatóságai részrehajlás nélkül biztosítják az állampolgárok vallási, filozófiai vagy világnézeti meggyőződésének szabad megválasztását és zavartalan gyakorlását.
- (3) Az Állam és az egyházak, valamint más vallási szervezetek kapcsolata autonómiájuk tiszteletben tartásán, az érintett felek függetlenségén, továbbá az egyén és a közösség érdekében végzett együttműködés elvén alapul.
- (4) A Lengyel Köztársaság és a Római Katolikus Egyház kapcsolatait a Szentzsékel kötött nemzetközi megállapodás és törvény szabályozza.

A LENGYEL KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYA (1997)

A katolikus egyháznak gondot okoz a lengyel demokrácia, a demokráciának gondot okoz a lengyel katolikus egyház. Hogyan történhetett meg, töprenghet akár melyik katolikus pap, hogy az egyház, mely sokat tett Lengyelország szabadságáért, most bírálókat célpontja a szabad Lengyelországban? Hogy lehet, kérdi a lengyel átlagember, hogy ugyanazt a demokráciát, amely összes jogát visszaadta az egyháznak, ez az egyház most hevesebben ostromozza, mint annak idején a totalitárius kommunista diktatúrát? Miért vált a „tolerancia” gyanús szóvá?

Jozef Michalik érsek szerint: „Ugyanaz a világi ideológia, amelyet éveken át ránk erőltettek, ma a liberalizmus és a nihilizmus nevet viseli. Akárcsak korábban a Kelet, most a Nyugat is azt követeli, hogy Lengyelország fogadja el a teljes társadalmi, politikai, ideológiai, valamint vallási liberalizmust. Én pedig ezt a totalitarizmus új formájának nevezem.” Egy ismert paptól és katolikus filozófustól is azt halljuk az abortusz-törvény vitájával kapcsolatban, hogy „ismét a totalitarizmus kísértete járja be Európát”; „a totalitarizmus új formája, a szabadság és a demokratikus többségi kormányzás álrühájában.” Végül a lengyel püspökök egyik hivatalos közleményében ez áll: „Mind a totalitárius rendszerek gyakorlatában, mind a szélsőséges liberalizmus hirdette elméletekben kísérleteket tesznek arra, hogy elmassák a jó és a rossz közötti különbségeket, és a pillanatnyi eredményeket az erkölcs végső mércéjének tekintsék.”

Ezeket az általánosító diagnózisokat minden részletre kiterjedő megállapításokkal fűszerezik. A püspökök tanításának tolmácsolói azonban ezt a

gondolatmenetet folytatják: „Egyes tömegkommunikációs eszközök és egyes politikusok újabban mindent megtesznek, hogy a nemzet tölgyének lombja alatt kizárólag a kommunisták, ateisták, nihilisták, az Isten parancsolatainak kártyáival játszó liberális szerencselovagok, az úgynevezett európaiak számára tartsák fenn a menedéket. Úgy tűnik, nem marad hely annak a lengyelnek a számára, aki tiszteli a katolikus egyházat. Nem akarjuk, hogy Lengyelország a Sátán birodalma legyen: Lengyelország most is és a jövőben is Mária országa marad. Az emberről vallott felfogások ütközésének vagyunk tanúi. Az egyik oldalon áll az a kép, mely szerint az ember nagysága és méltósága abban rejlik, hogy rendelkezésére bocsátott az objektív igazság megelégszések ereje... A másik oldalon az a felfogás áll, amely szerint az ember megadja magának a jogot, hogy döntsön az igazság felől.” Ezek egy katolikus pap szavai. Honnan ez a manicheizmus?

A kommunista diktatúra időszakában az egyház a maradandó és lerombolhatatlan értékek tanítója, egy szolgáskorban élő társadalom lelkiismerete volt. Ezért van az, hogy nehezen találok a helyem a vallási hidegháború és demagógia mai világában, ahol egyesek, például a *Nie* című hetilap, teljesen el akarják tiltani a közéletől a katolikus egyházat, míg mások új vezető erőnek és az egyetlen igazság kizárólagos letéteményesének tekintik. Döbbenet hallgatom, amint a püspökök a keresztes hadjáratok és az egyházi átok nyelvét használják, az ostromlótak nyelvét, és a gyűlöletét, melyet át- meg átjár a hátrányos megkülönböztetettésg rögeszméje. És rémülettel tölt el az állatias antiklerikalizmus, mely nincs tekintettel a szent dolgokra, a közös lengyel emlékezet jelképeire, mely csak szidalmazza és gúnyolja mindazt, ami „a lengyel szent katolikus hit lényege” volt és marad.

A magyar változat forrása: Adam Michnik, *The Clean Conscience Trap*, East European Constitutional Review, Vol 7, No 2 (Spring 1998)

Nehéz erről a konfliktusról beszélni, mert az egyik oldal fenyegetve érzi magát a katolikus hierarchia politikai ambíciói miatt, míg a másik oldal olyan világban él, amelyben a tegnapi elnyomás emléke kéz a kézben jár önnön büntelenségének meggyőződésével. Miért kezdtek az egyház emberei, a „szent bűnösök”, egyszerre hinni a saját büntelenségükben?

Időnként azt gondolom, hogy a katolikus egyház Lengyelországban a spanyol katolikus egyházzal éppen ellenkező utat járt be. Spanyolországban, Franco idején, az egyház a hivatalos államvallás volt, mely végül elfogadta a demokratikus berendezkedést. A lengyel egyházban, éppen ellenkezőleg, a szabadságért vívott sikeres küzdelem után, melyet az egyház támogatott a tekintélyével, az „integrálók” retorikája vált uralkodóvá, azoké, akik szerint nem kellene megkülönböztetni a szentet a profántól. Eközben az egyház egyre inkább az antiliberalis kereszt-hadjárat nyelvét kezdte használni, makacsul megkérdőjelezve a demokratikus rend szabályait. A második vatikáni zsinat állásfoglalásával ellentétesen – mely szerint az egyház „semmilyen formában nem azonosul semmilyen politikai közösséggel, és nem köti magát semmilyen politikai rendszerhez” – az „integrálók” azt a benyomást keltik, hogy a lengyel egyház a politikai konfliktus részese lett azzal, hogy nyíltan támogatta az klerikalizmus híveit, a sovínistákat és az antiliberalisokat. Sokak szemében az egyház, mely valamikor a remény jele volt – tiszteletet, toleranciát és irgalmasságot sugárzott –, ma leginkább egy ostromlott erődhez hasonlatos, melynek védelmezői körös-körül csak ellenséget sejtene, akikre villámok kell szórni.

A lengyel egyház számtalan tagja rengeteg tett a demokrácia győzelméért Lengyelországban, ám a későbbiekben mintha kedvüket szegte volna a demokrácia. Maga II. János Pál írja: „Az ideológiák – elsősorban a marxizmus – összeomlását követően azokban az országokban, ahol a politika totalitárius világképpel kapcsolódott össze, egy nem kevésbé komoly veszély jelent meg: az egyén alapvető jogai tagadásának veszélye, az a veszély, hogy a politika újfent bekebelezi még a vallási szükségleteket is, melyek az ember szívében gyökereznek. A demokrácia és az etikai relativizmus szövetsége veszélyes, mert megfosztja a civil társadalmat a biztos erkölcsi vonatkoztatási ponttól, és ezzel radikálisan gyöngíti képességét arra, hogy meghatározza az igazságot. Hiszen ha nincs végső igazság, mely vezérelné a politikai tevékenységet... az eszmék és meggyőzések könnyen eszközzé válhatnak azoknak a céloknak a szolgálatában, melyeket az adott hatalom maga elé tűz. A történelem azt tanítja, hogy az értékek nélküli demokrácia könnyen válik nyílt vagy burkolt diktatúrává.”

II. János Pál fenti kijelentései eltérő és gyakran egymásnak ellentmondó értelmezésekhez vezettek. Magyarították egyebek közt a „rég szép napok” iránti nosztalgizásként, „a szabadság sajnálatos ajándékától” való félelemként azokban az emberekben, akik hozzászoktak a diktatúra világához, és annak felismeréseként, hogy a nyílt társadalom lényegénél fogva hajlamos az „önpusztításra.”

A kommunista diktatúra utolsó húsz esztendejében a demokratikus ellenzék az egyháztól inkább várt tanúságtételt, mintsem diplomáciát, inkább remélt határozott hangot politikai ügyekben, mintsem hallgatást. Ráadásul az elnyomott társadalom legfőbb reményeinek és törekvéseinek természetes pártolóját látta az egyházban. Az egyház nézetei szerint a szabadságot szorgalmazó gondolat, mely a liberális és a baloldali hagyományban gyökerezett, az egyház természetes szövetségese volt a kommunizmus ellen vívott harcban. Következésképp termékeny párbeszéd zajlott az egyház és a liberális értelmiség között, barátságos és jó szándékú párbeszéd. A kommunizmus bukása azonban véget vetett ennek a párbeszédnek, és az immár nem elnyomott társadalom megtagadta a püspököktől azt a felhatalmazást, amelyet 1989 előtt adott nekik. Sőt a nyíltan liberalizmus-ellenes, a vallásháború nyelvezetű magáévá tevő „integráló” tendencia kerekedett felül az egyházban. Ezzel egyidejűleg liberális és baloldali ellenzéki körökben megjelent a korábban ismeretlen radikális antiklerikalizmus. Az egyház a bizalmatlanság álláspontját foglalta el a demokráciával szemben, míg a demokrácia szinte teljesen megvonta bizalmát az egyháztól.

Josef Tischner tisztelendő, a lengyel hit értő elemzője mondta, hogy a totalitárius kommunizmus a vallást akarta pótolni, és a végső igazságra törekvő erőfeszítései miatt a vallás paródiája vált belőle. Tischner „a vallásos hit alapvető próbáját” látta a totalitarizmusban. A kommunizmus megtisztította a vallásos hitet azzal, hogy egy adag hősiességet kevert hozzá. De mi történik, ha vége szakad a kommunizmusnak? Tischner figyelmeztet: „Ha a régmúltba tekintünk, két tendencia feszültségét figyelhetjük meg: az egyik a kereszténység »átpolitizálásának«, a másik a politika »kereszténnyé tételének« kísérlete. A kereszténység átpolitizálása azt jelenti, hogy a hittérítői munkában nem tilos az erőszak. A politikai érdekek elsőbbséget élveznek a pásztor törekvéseivel szemben. Ez, következésképp, elmozdulást jelent a vallásos állam irányában, akár a »szent birodalom«, akár, mint napjainkban, valamiféle »megszentelt demokrácia« formájában. A politika kereszténnyé tétele az állam önkényességének korlátozása felé terel, megpróbálja kirekeszteni az erőszakot a tértől tevékenységből, és érvényesíteni a pásztor érveit a politikai érvekkel szemben, anélkül, hogy megsemmisítené a politika egy adott, autonóm területét. E két tendencia közötti feszültség csaknem olyan régi, mint a kereszténység története.”

A kereszténység átpolitizálása, folytatja Tischner, politikai vallást eredményez: „Politikai vallás akkor születik, amikor egy politikai ellenfelet vallási kategóriákkal jellemeznek. Az így kialakuló politikai vallás jellege hasonló a már említett »totalitárius valláséhoz«. A totalitarizmus megalkotta a maga abszolút eszményét, míg a politikai vallás, kezdeti szakaszában, az Isten eszméjét használja fel politikai célokra. Ez a »felhasználás« ugyanakkor nem volna lehetséges Isten eszméjének meghamisítása nélkül, bár ez a »hamisítás« nem feltétlenül olyan evidens, mint a totalitarizmus esetében.

A politikai vallás megváltoztatja a hatalom jelentését. A hit, mely a politika eszközzé válik, elveszíti alapvetően vallási dimenzióját. Ám a politikának is

meg kell változnia. Amint már mondtam, a politikának a köz javát kell szolgálnia, ami a törvény uralma révén valósítható meg. A politikai vallás nem a törvény, hanem az uralkodó uralmát szentesíti; a vallást az abszolút hatalom elérése érdekében »használja ki«. A világi hatalom keveredik a vallási hatalommal. A politika a megváltásra való törekvéssel azonosítja magát. Aki a király ellensége, az az ördöggel kötött szerződést. Hogyan állhatnánk szóba egy ilyen emberrel? Hogyan működhetnénk együtt vele? Elegendő, ha nyilvánosan a társaságában mutatkozunk, s máris elkárhozunk.” (*Nieszczyzny dar wolnosci*. Kraków, 1995, 175–177.)

Honnan ered ez a „politikai vallás”? Félretéve a megalkuvást és a vallás tisztán cinikus kihasználását, a lengyel vallásosság természetében kell keresnünk a gyökereit. Ismét Tischner idézve: „A kulcs a tanúság problémája, a tanúság erénye. Tanúságtétel kell! A hit tanúként kerültünk ki a kommunizmusból. A hit tanúként ünnepeltük együtt Lengyelország ezeréves fennállását. Tanúként ünnepeltük, hogy lengyel embert választottak pápának. Tanúként köszöntöttük újra a szülőföldjén II. János Pált. Tanúként kockáztattuk életünket a sztrájkok alkalmával, építettünk templomokat, tanítottuk gyermekeinknek a katekizmust, és vettünk részt a miséken a Hazáért. Egyetlen ropant tanúságtétel voltunk...”

Azt nem állíthatjuk, hogy a politikai vallás nem a tanúság vallása. Ám kétségtelenül a tanúságtételnek az a válfaja, amelyben a tanúskodóknak apokaliptikus víziójuk támad: a világ alapvetően megbántotta őket. A megbántottak tanúskodása ez. Megbántották őket, és most tanúskodnak. És szenvednek. És ez rossz nekik. Nagyon is rossz. Értem én, és ezért mondom: nem ez a mi utunk.” (uo. 184–185.)

Mi tehát a „mi” utunk? A kérdésre adott klasszikus válasz Ernst-Wolfgang Böckenförde, a modern demokratikus gondolat közismert német filozófusának nevéhez fűződik. Ezt írta: „Az egyházak, amelyek a közjó szolgálatában tevékenykednek, nem úgy működnek, mint az adott politikai érdekeket érvényesítő társadalmi csoportok, hanem küldetésüknek megfelelően. A keresztény evangélium terjesztésével az egész társadalmi rend partnereiként tevékenykednek. Míhelyt a liberális demokrácia biztosítja a vallásszabadságot, az egyházak gyakorolhatják a küldetésüknek megfelelő tevékenységet. A közjónak azonban ellentmondana, ha az egyházak híveiket egyházi-politikai-kulturális érdekeikért lobbizó élcsapattá változtatnák, és szempontjaikat úgy próbálnák érvényre juttatni, hogy a páztor hivatalának révén befolyásolják a választói akaratot. Két érv szól az ellen, hogy az egyházak politikai nyomást gyakorló érdekcsoportként működjenek. Az első az, hogy a hívő állampolgár politikai tevékenysége a közérdeknek csak egy vagy néhány aspektusára szűkül le, amely kiszorítja a közérdek egészét. A második, hogy az egyház elveszíti hitelességét, mert a demokratikus politikai folyamatban, amíg többsége van, nem engedheti meg a demokráciát, viszont ha nincs többsége, nem hivatkozhat arra, hogy kivételezett helyzete miatt érvényteleníteni kell a többségi uralmat.

Az egyház azzal szolgálhatja a köz érdekét, hogy határozottan hirdeti a hit üzenetét. Ez az üzenet az

embernek és az emberről szól, az ember hivatásáról és jogairól; ez az üzenet figyelmeztetés és ösztönzés a hívők számára, hogy ismerjék fel állampolgári felelősségüket a *bonum commune* előmozdításában; ez az üzenet felszólítás és bírálat az állam és a társadalom azon tagjainak címezve, akik hivataluknál fogva felelősek a közjóért. Pontosan ez az apolitikus-politikus tevékenység alapelve: az eredendően apolitikus kijelentés, melyet kizárólag a keresztény üzenet továbbításának vágya vezérel, eredményét tekintve alapvetően politikai, mert tartalma politikai természetű eredményekhez vezet.” (Angolul: *State, Society, and Liberty*.)

Röviden, semmi rendkívüli nincs abban, ha a katolikus püspökök nevén nevezik az abortusz ördögét, vagy egyértelműen megkülönböztetik a helyes emberi magatartást a helytelentől. De ehhez a lelkiismeretet kell meggyőzniük, anélkül, hogy a politikai küzdelemben ártanak magukat. Ellenkező esetben csorbítják a politika tekintélyét, saját személyes tekintélyüket, és, végső soron, a vallás tekintélyét.

A lengyel egyház egyrésze, csakúgy, mint a lengyel társadalom jelentős része úgy került ki a kommunizmusból 1989-ben, hogy meg volt győződve saját büntelenségéről – így hirdették ezt azok, akik az igazság birtokában voltak. Ennek a büntelenségnek két arca volt: az abszolút igazságot kereső morális abszolutistáié, és a lázadóé, aki megdöntötte a kommunizmust, és várta, hogy részesedjék a hatalomból. A két arcnak volt azonban egy közös vonása a korábbi korszak, a szovjet kommunizmus emberével – a manicheus gondolkodásmód szokása. A szovjet korszakban a Kommunista Párt az abszolút igazságot ígérte tagjainak, és a kommunizmus volt, úgy mond, az abszolút igazsághoz vezető út célja. A kommunizmus egyfelől az abszolút jó megtestesülése volt, a szabad, egyenlő és igaz emberek világa, akik csatasorba rendezve álltak készen az abszolút gonosz – a kizsákmányolás, az alávetettség és a megrázó egyenlőtlenések – ellen vívott háborúra. Másfelől a kommunizmus egyszerre hirdette azt, hogy meglelte a történelmi determinizmus titkát, és azt, hogy nem téved a jövő előrejelzésében. Az osztály nélküli mennyország így hát nemcsak álomszép, hanem elkerülhetetlen is volt. A kommunizmus ellen, mely megteremtette az ésszerűen szervezett munka általános illúzióját, csakis a bolond vagy a gazember tiltakozhatott. Ezért van az, hogy a szovjet kommunizmus nem egyszerűen rendőrállam volt, bár az is. A rendszer elnyerte az emberek támogatását azzal, hogy illúziókat adott nekik. A kommunizmusnak ezekért az illúzióért lekötelezett „*homo sovieticus* – írja Tischner – kommunizmusfüggővé vált. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a megfelelő pillanatban kitérne az elől, hogy hozzájáruljon a kommunizmus bukásához. Amikor a kommunizmus többé nem táplálta törekvéseit és szükségleteit, a *homo sovieticus* részt vett a lázadásban.” És most „olyan mint a rabszolga, aki kiszabadítva magát az egyik szolgasorból, azon nyomban másikat keres.” A kommunizmus elleni lázadásban ugyanis sokan tették magukévá a manicheus logikát. Míg a kommunizmus az

abszolút jóként hirdette magát, ellenségei az abszolút gonoszok tekintették.

Ördögé alakítva a kommunizmust, önmagukat angyallá tették. Míg a kommunizmus hajdanában azt követelte, hogy „minden hatalmat a népnek”, a lázadók, élükön Lech Walesával és a Szolidaritással, a saját kezükbe akarták venni az ügyeket. Visszatért a kommunista retorikából ismert (bár kétségkívül egyúttal keresztény) közhely: „az, aki az egyszerű emberek közül származik, jobb a többinél, és különleges történelmi szerepre van hivatva”. Akárcsak egy másik: akit elnyomnak és kizsákmányolnak, büntetlen lesz („nincs bűn, csak éhes ember”).

Így új konfliktus alakult ki, a lázadók és a fiatal demokratikus állam között. Ugyanis, írja Tischner, „a szenvedés nem ment fel. Előfordul, hogy az ember maga felelős a szenvedéseiért. Ezért világosan ki kell jelenteni, hogy nincs minden megengedve, még azoknak sem, akik sokat szenvedtek. Ők is felelősséggel tartoznak, ők is bírálhatók. Magyarán, nem kell gyerekként kezelni őket. Egyesek számára ez a méltóság elvesztésének tűnhet; valójában éppen annak a helyreállítására.”

Ez a logika azonban nem olyan, amelyet egy sebzett moralista, egy jámbor katolikus, vagy egy sértett Szolidaritás-aktivista képes elfogadni. Mit tesz hát? – kérdezi Tischner, és válaszol is: „A bosszú elve szerint választ. Az elszennvedett sérelem, a lealacsonyodás, a politikai szerep elvesztése vagy a munkahely elvesztésétől való félelem nevében azt mondja: Nem! Ám ezzel tagadni fogja a közjót. És akár egy székesegyházat is felgyújt, csak hogy a maga pecsenyét sűtögethesse.” (Jozef Tischner, *Etyka solidarnosci oraz Homo sovieticus*. Krakó, 1992, 175–179.)

Ez a választása, s közben egyre újabb ellenségeket talál, és szidalmazza, sértegeti, megalázza őket. Elképzelhető katolikus fundamentalizmus? Vagy ez csak mumus, melyet az egyház ellenségei találtak ki? Úgy tűnik, Lengyelországban valóban kialakult egyfajta katolikus fundamentalizmus, amely ugyanazokat a taktikai fogásokat alkalmazza, amelyek minden vallási fundamentalizmusra jellemzőek. Az „integráló szemlélet” igyekszik külön társadalom teremtési a társadalmon belül, külön katolikus iskolákkal, újságfrókkal és üzleti szervezetekkel, rádió- és tévétársaságokkal, politikai pártokkal. Eközben a katolikus fundamentalizmus élvezzi a demokratikus rend minden előnyét, beleértve az anyagiakat is. Mindeközben pedig kijelenti, hogy a demokratikus rend híján van az értékeknek, és megkísérli a demokratikus rendre rákényszeríteni a maga értékrendszerét. Ez azt jelenti, hogy a társadalom egészének, még ha pluralisztikus is, e normák szerint kellene élnie, lévén a katolikus fundamentalizmus az értékekre vonatkozó kinyilatkoztatott igazság birtokosa, és aki ellenáll, az egyenesen Krisztusra emel kezét, az egyházat üldözi, hátrányos megkülönböztetésben részesíti az igazakat, és elárulja a hazát.

A katolikus fundamentalizmus különösen dühödte buzgalommal ostromozza – Jacques Rossuet-t követve, a liberalizmus ragályát az egyházban. Szélsőséges formájában Lefebvre érsek megnyilatkozásait idézi: „Egykor az egyház és az állam kapcsolatának célja a katolikus állam volt, Jézus Krisztus Urunk Királyságának tökéletes

megvalósulása. Ma a II. Vatikán egyháza, amely az ateista állammal él házasságban, ebből a törvénytelen házasságból nemzi a pluralisztikus társadalmat, Babel vallási tornyát, a semleges államot, a szabadkőművesség álmainak tárgyát” (idézi Jozef Tischner, *W krainie schorowanej wyobrazni*, Krakó, 1997, 201.).

Ez a szál elkerülhetetlenül újra felbukkan: a katolikus fundamentalizmus mindennél az „idegenek” – a szabadkőművesek vagy a balos katolikusok – összeesküvését szimatolja. Ők azok, akik belülről rombolják az egyházat, káoszt okoznak, és relativizálják az igazságot. Egy katolikus fundamentalista képtelen a párbeszédre, mert az igaz párbeszéd feltételezi a készséget arra, hogy az ember saját meggyőződését is megkérdőjelezze. És hogyan kérdőjelezheti meg valaki a kinyilatkoztatott igazságot, amelyet magában hordoz?

A katolikus fundamentalizmus azonban nem csak a fanatizmussal fertőzött józan ész aberrációja, nem csak szellemi alkalmatlanság arra, hogy megbirkózzon a modern világ bonyolult jelenségeivel. A katolikus fundamentalizmus egyben szembeszegülés azzal is, ahogyan a nyílt társadalom a relativizmussal mérgezi magát. Közhelyesre a kijelentés, hogy az nyilvánvaló igazságok relativizálása új felfedezésekhez, de új bűncselekményekhez is vezet. Ha semmi sem evidens, az igazság ereje sem, akkor csak egyvalami marad evidens: az erő igazsága.

Semmilyen jel nem utal arra, hogy az európai demokrácia megoldást talált volna erre a dilemmára. Ismerjük el, hogy a demokrácia elfogadja minden abszolútum relativizálását, miközben egyetlen abszolútum létezik a számára: az, hogy demokratikus eljárással kell megoldani az ideológiai vitákat, és kompromisszumot kell keresni az egymással szembenálló érdekek között. Napjaink demokráciájának etikai relativizmusa tehát nem egyszerűen a vallási fundamentalisták fantazmagóriája. A modern amerikai demokrácia bölcs megfigyelője, Daniel Bell megállapításai nagyon is hasznosak II. János Pál pápa intelmeihez.

Az amerikai szellemi válság tüneteit vizsgálva Bell így fogalmaz: „Mi az erkölcs? Ne legyenek törvényi korlátok? Legyen minden szabad – az obszcenitás, a pornográfia, a vérfertőzés? A szabadságról szóló esszéjében John Stuart Mill megállapította, hogy az úgynevezett morális elvek határait előszeretettel tágtítják egészen addig, míg az már csorbítja az egyén elvitathatatlan legitím szabadságát. És ez az a »morális elv«, amelyet minden körülmények között ellenezni kell. Ám a Nyugat nagy történelmi vallásai megegyeznek az emberi természet megítélésében: ha nincs korlát, ha csupán a tapasztalat a próbaköve annak, hogy mi legyen megengedett, akkor az ösztönös késztetés, hogy mindent fel kell fedezni, minden érzést ki kell próbálni, legyen bár esztétikai alapon szentesítve, romlás, kétségbeesés, mások megalázásához és gyilkossághoz vezet. A tanulság, amelyet minden vallás levont: a közösségnek tudnia kell, mi szegyeteljes, különben elveszíti minden erkölcsi norma iránti érzékét.

Mi szegyeteljes? Egyenes határvonalat lehetetlen

meghúzni. Egyesek számára a meztelenség, mások számára a homoszexualitás, megint mások számára a pornográfia. És még a »közösségi mércék« fogalma is kevésbé használható, mivel maga a közösség is gyakran megosztott. Ami viszont definiálható, az a nyilvánosnak és a magánjellegűnek másféle megkülönböztetése, és a kettő között már meghúzható a határ. Így megtiltható a pornográfia, az obszcenitás és más lealacsonyító dolgok közszemlére tétele; de ami a határ túlsó oldalán történik, az már az egymással egyetértésben cselekvő felnőttek dolga.

Hogy ez hova vezet? Így terem a nyilvános erény és a magántermészetű erkölcstelenség. A képmutatás így tiszteleg – a szó más értelmében – az ember kettős természete előtt... Ahová ezek a... megállapítások – társadalmi-filozófiai következményeiket tekintve – vezetnek, az a polgári hedonizmus elutasítása, amely haszonelvű módon csak a gazdaság étvágyára ügyel, illetve az egyén különbözőségét és szabadságát tiszteletben tartó politikai liberalizmus megőrzése” (Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Basic Books Inc., 1976, 276–277.).

A tekintélyelvű megoldások csábítása és a korlátlan szabadság logikája közötti választás dilemmája feltehetőleg állandóan gyötörni fogja a demokratikus civilizációt. Ezért alaposan fontolóra kell vennünk II. János Pál pápa intelmeit, aki azt írta, hogy megfigyelhető „a mind erősebb csábítás az eutanáziára, azaz a halállal való rendelkezésre annak önkényes előidézésével, saját életünk vagy más életnek »gyöngéd« bevégezésével. Ám ami ésszerűnek és emberiesnek tűnhet, közelebről szemügyre véve abszurdnak és embertelennek bizonyul... Itt a »halál kultúrájának« egyik legnyugtalanítóbb tünetével állunk szemben. Ez leginkább a tehetős országokban terjed, ahol a hatékonyság mentalitása uralkodik, mely szerint az egyre több öreg és munkaképtelen ember túlságosan költséges és megterhelő. Ezeket az embereket gyakran félrelöki a család és az a társadalom, mely csaknem kizárólag a termelékenység követelményét tartja szem előtt, s emiatt a tartósan munkaképtelen életet értéktelennek tartja” (*Evangelium vitae*, 1995, 64.).

A modern civilizáció e betegségei azonban nem előzhetőek meg a büntető törvénykönyv módosításával. Ahogyan Leszek Kotakowski mondta: nem ismerek egyetlen jó érvet sem azon álláspont mellett, hogy a keresztény erkölcsiség megerősítésének legjobb módja a kémek és besúgók, rendőrök és börtönök számának növelése volna. Ha az egyház képtelen korlátozni a bűnöket tanításai és spirituális hatása révén és erőszak nélkül – azokról a bűnökről beszélek, amelyeket egyáltalán nem kell büntetni, mert félsz, hogy a társadalom felbomlik, és a dzsungel törvényei érvényesülnek –, ha üzenete annyira hatástalan, vagy nem úgy hat, ahogyan kellene, az egyháznak inkább magát kell hibáztatnia, mintsem a világi lelkiismeretet.

Hallgassuk meg azt is, mint mond egy katolikus fundamentalista, Marek Kaczmarek tisztelendő: „A totalitárius átoktól anélkül is meg lehet szabadulni,

hogy megszabadulnánk egy beteg mentalitástól is, sőt anélkül is, hogy megpróbálnánk megtalálni a gyógy módját. Fel lehet adni mindent a visszanyert szabadság nevében, és egy új totalitarizmus, a korábbi édestestvérének új átka alá kerülni. Liberalizmus, abszolút szabadság, erkölcsi szabadosság, a beteg lelkűek féktelen lármája, cinizmusuk, nihilizmusuk, és sárdobálásuk azokra, akiknek volt bátorságuk szembeszegülni a totalitárius rezsimmel, akik merték nevetetve nevezni az ördögöt, s megvédve identitását a szabadság birodalmába vezették – egy érett filozófia csak ezeket a lehetőségeket kínálja” (forrás: Niedziela, idézi Jozef Tischner, *W krainie schorowanej wyobraźni*, Kraków, 1997, 219–220.).

Egy másik fundamentalista, Jan Maria Jackowski így vélekedik: „A tolerancia tipikus locsogás. A tüzparancsolatban gyökerező hagyományos erkölcsi elvek egyértelműek és egyszerűek: egyértelmű, hogy nem szabad ölni, lopni, házasságot törni vagy hazudni. Ha a tüzparancsolat tanításait elűtetjük egy tizenéves fiatalban, tudni fogja, hogy ezen elvek szerint cselekszik-e vagy sem. A demokratikus liberalizmus egészen odáig terjesztette a toleranciát, hogy elfogad és elnéz mindent, a gonoszságot és a romlottságot is. Manapság senki nem tudja, mit jelent »toleránsnak lenni«. Ha egy anya megöli saját meg nem született gyermekét, akkor vajon »intoleráns« vele szemben, vagy egyszerűen gyerekgyilkos? ... A demokratikus liberalizmus ideológusai meg akarják semmisíteni a hagyományos fogalmakat és a vallást, és áletikus toleranciával akarják helyettesíteni őket, amely oly megfoghatatlan és zavaros, hogy ezek az önjelölt főistenek tetszés szerint értelmezhetik. Napjaink demokratikus-liberális országai mindinkább a világi humanizmus teokráciáivá válnak, s a demokratikus jogállam nevét aggatják rá. A törvény túlsúlyba került az erkölccsel szemben. Az egyén sérthetlenségét megsérti a törvény, megsértik az ember autonómiáját, a lelkiismeretet az állam törvényeinek rendelik alá, és az élet minden területét szabályozzák. Amióta a tüzparancsolat kiszorult az életből, lassan már a háziállatok jogait és kötelességeit is törvénybe iktatják” (*Bitwa o Polskę*, Varsó, 1993, 109–110.).

Mit mondhatunk erre? A legegyszerűbb talán, ha emlékeztetünk: a tolerancia népszerűtlensége egyáltalán nem újdonság. Az ideológiai fanatizmussá alakult vallásos buzgóság mindig is az anarchia és a spirituális káosz forrásának tekintette a tolerancia elvét és gyakorlatát. Ebből a nézőpontból két jelenség eredményezi a toleranciát: Lengyelország – sok néphez és felekezethez tartozó – állampolgárainak realizmusa és politikai pragmatizmusa, valamint vallási közömbösségük. Janusz Tazbir professzor egyszerű megállapítással cáfolja ezt a vádat. „Az a tudat, hogy a máglyákat gyújtó ellenségeket dicséretes vallási buzgóság vezérelte, aligha vigasztalta a vallási üldöztetések áldozatait Olaszországban, Franciaországban vagy Hollandiában, nem enyhítette gyakran órákig tartó tűzhaláluk kínjait” (*Szlaki kultury polskiej*, Varsó, 1985, 168.). Ezen az úton haladva előbb-utóbb eljutunk a lengyel *res publica*, „a máglyák nélküli ország” mítoszához, ahol sok felekezet hívei éltek együtt békében, bár meglehetősen nagy szeretetben. A toleráns állam akkor került válságba, amikor a katolikus egyházon eluralkodott a reconquista

agresszív szelleme, és a katolikusok egyszeriben elkezdtek korlátozni a nem katolikus állampolgárok jogait. A toleráns állam kudarcának következtében kialakult „a századok katolicizmusa”, a „szarmaták” uralmának és megalomániájának ideológiájává alakított vallás. Úgy tűnik, mind a mai napig ez a két különböző elgondolás hadakozik Lengyelországban, ez a két különböző elképzelés a katolicizmus jellegéről és helyéről a nemzet kultúrájában.

Az egyik csoport tagjai azt mondják: a lengyel nemzet katolikus állama. És hozzátesszük, hogy csak a „katolikus lengyel” lehet „igaz lengyel”. Elgondolásaikat a történelmi érvek összefüggő rendszerével támasztják alá, ehhez Jacques Rossuet-től Michalik érseki számos szerző munkáiból merítenek. Mások szerényebbek: azt mondják, hogy a „másik ember” alapvetően jó, és az irányában tanúsított magatartásunk mutatja meg, hogyan viszonyulunk a jószághoz. Azt mondják: szeresd embertársaidat, szeresd ellenségeidet, az igazság szabaddá tesz. A hegyi beszédhez nyúlnak tehát vissza, hogy ideológiai irányjelzőket találjanak cselekedeteikhez. Hitük és szeretetük kulcsa a megbocsátás. Az előbbieknél úgy érzik, hogy a Gondviselés küldetést bízott rájuk, hogy kutassák fel és a büntessék meg a bűnösöket. Az utóbbiak saját magukban keresik a bűnt.

Ez két jelentősen eltérő katolikus alapállás. Diktatórikus időszakok után minden nemzet szükségét érzi, hogy megbirkózzék az efféle választással. Sőt minden embernek – németnek, olaszoknak, lengyelnek, oroszoknak, spanyoloknak, chileinek – megvan a maga külön mérközése. És minden ember másképp küzd meg a dilemmával.

A legegyszerűbb megoldás Igazságosztóvá válni, vádlóvá, bírónak vagy végrehajtóvá a Nagy Perben, mely a diktatúra és funkcionáriusai ellen indult. A módszernek megvan a maga vonzereje: azt jelenti, hogy más vétkét vizsgáljuk, soha nem a magunkét. Harsány kiáltás ez: „Mások a felelősök!” Én vagyok a vadász, aki felhajtja a vétkeseket, ezért én csakis tökéletesen tiszta lehetek. Sőt a nemzet is tiszta. Külső erő áldozata lett, vagy egy maroknyi áruló, akiket most felkutatunk és elítélünk. De ki hihet őszintén abban, hogy büntetlenül élt? Minden diktatúra kitermeli a maga büntetlen és makulátlanul igaz embereit – külső és belső száműzöttjeit, politikai foglyait, illegálisban tevékenykedő aktivistáit. Ezek az emberek egyszerre váltanak ki csodálatot és ellenszenvet. Csodálják őket, mert a szabadság és az igazság iránti közös vágyat testesítik meg; és bosszantókat, mert a diktatórikus idők legritkább emberi tulajdonságával rendelkeznek: bátorsággal. A bátorság irigységet szül, kellemetlenül érzik magukat a többiek. A bátrak erkölcsi luxusban élhetnek, bátorságuk ugyanakkor fokozza azok szüntelen erkölcsi szorongását, akik híjával vannak e tulajdonságnak.

Ráadásul az ellenzék világa, a „büntetlenek és igazak” világa is megeremti a maga morális dilemmáit. A világ nem mentes az áskálódástól és az irigykedéstől, a megvesztegetéstől és a hazudozástól, a fanatizmustól és az intoleranciától. Az illegálisban és a száműzetésben

élők nemesek és hősiességek voltak, de kicsinyesek és vakok is, akárcsak Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének hősei. A diktatúra vége túlságosan nagyszabású pillanat a számukra ahhoz, hogy az önvizsgálat alkalmává válhasson. Az önvizsgálat lehetetlen, ha a demokratikus ellenzék tegnapi tagja most az ellenségek kopójává és bírójává válik, főleg akkor, amikor az ellenzék „büntelenjei és igazai” csak törpe minoritást alkottak. A nagy többséghez azok tartoztak, akik egyszerűen csak éltek az életüket a diktatúra éveiben. Nem tartoztak sem a rezsimhez, sem az ellenzékhez. Mégis az ő hozzáállásuk tette lehetővé, hogy a diktatúra évtizedeken keresztül biztonságban érezze magát. És az ő hozzáállásuk döntötte el a kritikus pillanatban, hogy a diktatúra összeomlik. Ezek az emberek nem követtek el bűnöket. Ám passzivitásuk és megalkuvásuk miatti folyamatos mentegedezésük tette lehetővé a diktatúra számára, hogy elérje, utólag szemet hunyjanak bűnei felett. Az emberek e csoportja számára mi sem egyszerűbb annál, mint hogy az önvizsgálat helyett a régi rendszer embereinek felkutatásához csatlakozzanak. Végül a régi rendszer tevékeny résztvevőinek felelőssége napnál világosabb. Ám amikor ítélezzük felettük, kerülnünk kell a túlságosan leegyszerűsített kijelentéseket és a közös felelősség hipotézisét. Mindenekelőtt pedig nem szabad megfélemlenünk arról, hogy az ellenség démonizálása után csak egy lépés, hogy angyalá avassuk magunkat.

A katolikus egyház kétségtelenül jelentős szerepet játszott a kommunizmus-szal szembeni ellenállásban, de korántsem az övé volt az egyetlen szerep, és kommunizmusellenessége nem volt mentes a belső ellentmondásoktól. A papságnak voltak olyan tagjai, akik bátrak és kitartóak voltak, de voltak köztük megalkuvók is. Ma minden szószékről a kommunista időszakot ostorozó szavakat hallunk; a diktatúra idején ez azért nem volt mindennapos. Ám napjaink rituális kommunizmus-ellenessége már nem az igazságról és a bátorságról tanúskodik: az öncélú konformizmus jelképévé vált. Sok pap nem érzi szükségét az önvizsgálatnak; továbbra is démonizálják a posztkommunistákat és a „liberálisokat”, csak hogy magukat angyalként tüntethessék fel. Már elkezdtek hinni saját büntelenségükben is. Minden szégyenrész nélkül megkövezik embertársaikat, vagy legalábbis keresik szemükben a szálkát.

Ezért történt, hogy a keresztes hadjárat nyelvét választották az irgalom, a megbocsátás és megbékélés nyelve helyett. Mit jelent a megbocsátás? Azt, hogy a könnyörületesség nevében tudatosan lemondunk az igazságról. Azt jelenti, hogy tudatosan keressük a megbékélést a tegnapi ellenséggel, ha az ellenség hajlandó megbékélni velünk; és hogy megbékélést keresünk anélkül, hogy megtagadnánk saját identitásunkat, és megkövetelnénk az önmeztagadást attól, akivel szeretnénk megbékélni. Ez nehéz feladat. Nehezebb, mint embertársaink vádlójává, bírójává vagy hóhérává lenni. Könnyebb azt hinni, hogy mi vagyunk a történelmi igazság hangja, mint hajlani a kegyelmi gesztusra. A kegyelem választása ugyanis annyi, mint

feladni valamit, ami jogosan a miénk; lemondani, de nem akkor, amikor gyávaságból vagy konformizusból tennénk, hanem akkor, amikor nemeslelkűen monddunk le a „látható világ” javára. Joseph Conrad beszélt a látható világnak szóló igazságszolgáltatásról; mi a magunk nemeslelkű kegyelmével akarunk kedveskedni ennek a tökéletlen világnak.

A megbocsátás azonban csak az egyén elhatározásán alapulhat. Nem bocsáthatunk meg valaki más nevében, főleg azok nevében nem, akiket, Zbigniew Herbert kifejezéseivel, „elárultak hajnalban”. Az a megbocsátás, amelyről itt szó van, nem jelent eltérést az igazságtól. Őszintén és igazán csak akkor tudok megbocsátani, ha hű vagyok az igazsághoz, lelkiismeretem igazságához. Ezzel egyidejűleg azonban nem szabad megfélemlítenem arról – és ez az a pont, amelyben soha nem fogok egyetértetni a fundamentalistákkal –, hogy nem vagyok az abszolút igazság birtokosa. Ez nem értékelméleti relativizmus, hanem egyszerű emberi alázat. Azt jelenti, hogy a magam igazságának rendíthetetlen védelmezése nem nyilvánulhat annak az ellenfélnek a megalázásában vagy megsemmisítésében, akit nem győztek meg az érveim. A demokratikus rend és a nyilvános szólásszabadság világában az igazsághoz való hűség nem jogosíthat fel a gyűlöletre. A „keresztény” címkét használó politikai mozgalmak és pártok gyakran folyamodnak a kiátkozás nyelvezetéhez, hogy azokat, akiket elutasítanak, kizorítsák a nemzet közösségéből, és az egyházi átok nyelvezetéhez, hogy elítéljék azokat, akik eltérnek a politikai-vallási konformizmustól. Jozef Tischner írja:

„Ami az úgynevezett »keresztény« politikai csoportokat illeti, én egy mélyen antidemokratikus

lefebvre-izmus lengyel változatát fedezem fel bennük. Nem hallgatok erről, és azért nem, mert nem szeretném, ha egyszer a fejemre olvasnák, ahogyan Heideggerrel megtörtént: filozófus léteire hallgatott, miközben a szeme láttára haldoklott a szabadság” („Male prawdy, duze klamstwa”, in: *Tygodnik Powszechny*, 1997, 21. szám).

Ebben a vitában, úgy tűnik, különleges szerepet játszik II. János Pál. Tanításaiban mind a „lengyel nemzet katolikus államának” védelmezői, mind a „megbocsátó igazság” szorgalmazói találhatnak érveket nézeteik alátámasztására.

Az utóbbiak tudják, nincs veszélyesebb a magunk büntelenségének és makulátlan lelkiismeretének megingathatatlan tudatánál. Ez a legrövidebb út a fanatizmushoz. Másfelől ritkán fordul elő, hogy a tolerancia a nemeslelkűség gyermeke. Többnyire az egyszerű emberi gyengeség a forrása. Ha a meggyőződésemet, melynek igazságában hiszek, nem tudom normává tenni a többiek számára, meg kell tanulnom együtt élni ezekkel a többiekkel egy közös, demokratikus államban. Nem vagyunk egyformák, és végső soron ezért kell megtanulnunk, hogyan élhetünk kölcsönös toleranciában. A toleráns és demokratikus állam tehát nem egyéb, mint annak a – hideg- vagy valódi – háborúnak a végső gyümölcse, amelynek megnyeréséhez egyik fél sem volt elég erős.

Hogy a mostani vallásháború után (akár hidegháború, akár valódi) képesek leszünk-e békét kötni – ezen múlik demokratikus rendszerünk jövője.

FORDÍTOTTA PUSZTA DÓRA

Damiani Szent Péter

TROCHEUSOK A HALÁLRÓL

Ó, halálnak szörnyű napja, rettegéssel töltöd el
szívem és szorongó lelkem; minden részem megremeg,
hogyha elképzelted arcod, ó, halál, te szörnyeteg.

Ezt a látványt elkerülni hogy lehet, ha életed
vége táján küzd a lelked, és birkózik majd beteg
testeddel, hogy elszakadjon, és elérjen végzeted?

Tompa minden érzékszerved, nyelved dermedt, és szemed
néz meredten, ráng a melled, torkodon a hang rekedt.
Sápadt arc s merev tagok: lám, minden szépség elhagyott.

Íme, már gyűlnek köréd az ellenséges szellemek:
angyalok erényes pártja s ördögök csordája is.
Hogy kié lesz lelked, azt most, lám, eldönti érdemed.

Sűrű ködben ott kering sok emlék, tett és gondolat;
látni sem akarja ezt a szörnyű képet, s nem szakad
tőlük el, bármerre néz vagy fordul el az áldozat.

Gyötri így a bűnös embert majd a lelkiismeret,
sír, hogy elmúlt már az óra, mely mindent jóvá tehet.
Bűnbánat, ha késő, akkor bút hoz, s nem bocsánatot.

Keserű lesz, hidd el, akkor minden édes élvezet,
minden kedves percedet majd bűnhődés örök követ.
Haldokló szemednek az, mit nagynek hittél, semmi lesz.

És a lélek, ha az égnek dicsfényébe felrepült,
megvet mindent, melyben egykor, mint a sárban, elmerült,
és örvendez, hogy a testnek börtönéből elkerült.

DAMIANI SZENT PÉTER (Ravenna, 1006 – Faenza, 1072) kamalduli szerzetes, költő, szónok és tanár, aki szegény származású fiúból egészen Ostia bíborosérsekségéig vitte, majd megcsömörölvén a világtól, Fonte Avellana kolostorába vonul. Dante a *Paradicsom* XXI. énekében szerepelteti.

Ám a földről elszállt lélek útja nem veszélytelen:
ártalmas ragályok akkor megtámadják esztelen.
Mindenütt, amerre megy majd, készül már a küzdelem.

Itt a torkosság, amott a kapzsiság falkája vár,
távolabb a haragé s a büszkeségé még odább;
lelkedért már minden vétek és bűn harcra készen áll.

Egy csoport ha elmegy, akkor rögtön itt a második,
és a harcban mindenféle csel s fortély bevettetik,
nemhogy szégyenszemre még a lélek tőlük elszökik.

Ó, borzasztó látvány, ím, e rettentő sok szörnyeteg!
Undorító, durva arcok, tűzokádó orrlyukak,
méregcsurgató pofák és sárkánynyak, duzzadt, dagadt.

Fegyverük tekergő kígyó, borzasztóbb, mint lándzsa, kard,
mert ha rádcsavarja testét, és magával elragad,
a pokol tüzébe hurcol, s ott éghetsz örökre majd.

Győzhetetlen Krisztus, kérlek, jöjj, segíts a lelkemen!
Elvesztem, ha mellettem te védőpajzsként nem leszel.
Engem majd a zsarnok ördög, jaj, ne hagyj, hogy elvigyen!

Pusztuljon az alvilági úr s e rút ördögtanya!
Pásztor, eltévedt bárányod meglelted: vezesd haza.
S nyílj ki majd előttem akkor, örök élet ajtaja.

Ámen.

FORDÍTOTTA POLGÁR ANIKÓ

Áldott, szent asszony

GUSTAW HERLING-GRUDZIŃSKI

A múlt évben szorosabbá vált kapcsolatom a legnagyobb dél-olaszországi lappal, a *Suddal*, együttműködésünk már rég kitöltötte a korábbi szűkös kereteket, ezért a szerkesztőség arra bízott, hogy lépjek túl „szakterületemen”. A „szakterületem” Kelet-Európa és Oroszország politikai problémáira korlátozódott, ezt tiszteletben tartotta a szerkesztőség, és mint alkalmi munkatárs, én is ehhez tartottam magam. Aztán egyszer behívott a főszerkesztő egy kávéra a dolgozószobájába, és már a küszöbön ezzel fogadott: „Maga író, nem penészedhet örökké ebben a szűk kis odúban. Lenne egy ajánlatom, a téma – kezdetben legalábbis – kapcsolatban áll hazájával és Európa keleti részével.”

Egy szűkszavú hírgyűjtési jelentést tett elém, amelyet más lapok mintha még nem használtak volna fel. – Amint látja, Macerában történt az eset, egy kisvárosban, jóval Potenza fölött. Tíz kilométer, de elég meredek és rossz az út. Egyetlen busz közlekedik a két város között egész nap, estefelé indul vissza az utolsó járat Potenzába. Kiveszünk magának egy szobát, a szálloda jó, közel van a buszmegállóhoz. Csak semmi kapkodás. Szerintem igen kényes ügyről van szó, sőt elég kínos is lehet, több anyagot találhat benne elbeszéléshez, mint cikksorozathoz. Ha érdeklí az ajánlatom, gyűjtse be Nápolyban a fellelhető információkat, és értesítsen, mikortól foglaljak szobát Potenzában.

Nem volt olyan egyszerű „begyűjteni a fellelhető információkat” Nápolyban. Az első és egyetlen próbálkozás után kénytelen voltam rövid időre Rómába utazni. Olvastam én eleget azt a hírgyűjtési jelentést (a végén szinte már kívülről tudtam), de az, mint a hírgyűjtési jelentések általában, csak szűkszavú közlemény volt, egy élő teremtmény hófehérre tisztított csontváza.

Egy Kielce környéki faluból való fiatal lányt, Marianna K.-t, nem sokkal a jugoszláviai polgárháború kitörése előtt meghívta Goraždeba a nővére, aki a világháború vége felé férjhez ment egy bosnyák orvoshoz, akit Németországban, kényszermunkán ismert meg. A házaspárnak volt két, Mariannánál jóval idősebb ikerlánya. Az orvos és felesége (szintén orvos) az utcán halt meg, szerb mesterlövészek oltották ki életüket. A három lány – a doktornő harminc év körüli lányai és tizenhét éves húga – „etnikai razzia” során szerb katonák kezére került. A szerb katonák rendelkezésére álló női barakkban tartották fogva őket. Négy hónapon keresztül minden éjszaka megerősszakolták a nőket ott helyben vagy a legénységi körletben. A bosnyák orvos és lengyel felesége lányai (egyikük teherbe esett) képesek voltak öngyilkosságot elkövetni rögtön azután, hogy kiszabadultak „szolgálatukból”. Marianna is terhes volt, és úgy döntött, megszüli gyermekét; saját akaratából, meg azért is, mert könnyöregve kérte erre egy olasz katolikus szerzetes a szarajevói misszió. A potenzai testvérek segítségével ő intézte el neki az olaszországi utat. Egy Potenza melletti kisváros, Macera papja vette magához a lányt, és idős édesanyjára bízta, aki gondját viselte a plébánián. Marianna kitartott amellett, hogy megszüli erőszakban fogant gyermekét, minden szabad pillanatában a templomban imádkozott, ezzel kivívta Macera lakóinak csodálatát (bár talán nem mindenkiét). Tisztelői *Beatának* vagy egyenesen *Santának* nevezték.

Ezt a nevet nem Macera istenfélő lakosai találták ki. Először a potenzai *Püspöki Közlöny* hasábjain, egy névtelen jegyzetben tűnt fel; e jegyzetet aztán újraközölte egy komolyabb orgánus, a nápolyi *Érseki Közlöny*. Így a dolog némi hivatalos jelleget kapott, hiszen a bíboros-érsek is parafálta.

Ismertem egy papot Nápolyban, aki a „toll lovagjának” nevezte magát, vagyis grafomán volt, arról ábrándozott, hogy kiadják szörnyűséges „vallásos” költeményeit, de megrekedt azon a szinten, hogy vallási ünnepekről számol be az *Érseki Közlönyben*. Hosszas faggatkozás után végre elárult egy „szerkesztőségi titkot”: a

A „*Blagosławiona, święta*” című, 1994-es írás a *Gorący oddech pustyni* (Varsó, Czytelnik, 1997) című kötetben jelent meg. Művei A *második eljövétel. Válogatott esszék és elbeszélések* (Budapest, Orpheusz Kiadó, 1998) című kötetben olvashatók magyarul.

potenzai *Püspöki Közlönyben* megjelent, majd a nápolyi *Érseki Közlönyben* újraközölt jegyzetet egy vatikáni „főméltóság” közbenjárására tették be mindkét lapba. Titoktartásomat kérve nagy nehezen az illető nevét is megmondta. Álmodni se mertem arról, hogy valaha is a szigorú bíboros színe elé kerülhetek, de véletlenül megtudtam, hogy a személyi titkára, V. atya olvasta a könyveimet. Ez leegyszerűsítette az ügyet. A kilátásba helyezett dedikációért cserébe hajlandó volt találkozni velem egy presszóban a Szent Anna kapu környékén.

V., ez a fiatal pap jó benyomást tett rám: gyors észjárású, mozgékony, „mindentudó” („a Bronzkapun belül mindenről kell tudni”) – bevezetésképpen érdekes észrevételeket tett írásaimról. Aztán dedikáltam neki az ajándékba hozott könyveket. Végül nagy nehezen kinyögtem: „Nekem is lenne egy kérésem”. Kezdetben elég fenyegetően vonta össze a szemöldökét, de rögtön kitaláltam, hogy ez a hivatali rituálé része. Jól láttam, mert már egy kis nyomás is elégséges volt, a tudás forrása felfakadt, és beszélgetőpartnerem alig leplezte az „ismert és megbecsült személyiség” informátorának jogos elégedettségét.

Egy valamiben teljesen biztos volt: előljárója azért küldött ajánlást a potenzi püspöknek és a nápolyi érseknek, mert olyasvalaki biztatta erre, aki fölötte áll a hierarchiában. De azt már nem tudta, ki volt az, nekem legalábbis ezt mondta. Találgatásaimat kissé megütközve fogadta, és válasz nélkül hagyta.

Búcsúzás előtt mégis úgy érezte, kárpótolnia kell súlyosnak vélt csalódásomért. Minden jel arra mutat, hogy a Vatikán követendő példát lát ebben a teherbe esett fiatal lengyel lányban, aki úgy döntött, anyai szeretettel világra hozza erőszakban fogant gyermekét. *Un preclaro esempio della virtù cristiana*, tette hozzá és felállt az asztal mellől.

Mihelyt hazatértem Rómából Nápolyba, elfogadtam a *Sud* szerkesztőjének ajánlatát és megadtam az időpontot, mikor utazom Potenzába.

Potenza csúnya város. Érdekes, hogy Olaszországban vagy nagyon szépek, vagy nagyon csúfak a közepes méretű városok, mintha az itáliai ízlés csak a szélsőségeket ismerné el. Az olasz városokban a szépség kialakította a maga történelmi centrumát, de kisebb utórezgéseit a belvárostól a külvárosig mindenütt felismerhetők. A történelmi centrum hiánya vagy jelentéktelensége az egész várost banálisá, szürkévé teszi. Egy ilyen városban sétálni épp olyan, mint nézhetetlen, feledésre ítélt képek között járkalni.

Potenza – vagy inkább a város vonzáskörzetéhez tartozó, mégis elég távoli környék – nevezetessége egy XVI. századi madrigálszerző és bűnöző, Carlo Gesualdo, a venosai herceg. A szakértők (többek között Aldous Huxley) szerint ő volt az egyik legkiválóbb madrigálszerző, a kriminológusok szerint viszont kevés hozzá fogható kegyetlen ember létezett. Szépséges és nála jóval fiatalabb feleségét régóta hűtlenséggel gyanúsította, a házasságtörést aljas módon ő maga szervezte meg, nápolyi palotája egyik alkóvját szemelve ki helyszínnek. Felesége szeretőjét nemcsak megölette, hanem fel is daraboltatta szolgálival. A nápolyi igazságszolgáltatás elől szülőhelyére, a Potenzától nyugatra levő venosai birtokára menekült. A róla szóló könyvek, a herceg portréi, a venosai albumok, a bűntényt ábrázoló mázsolmányok, a népi *cantastoriek* költeményei és a madrigállemezek a város legfőbb turisztikai árucikkei. Minden bizonnyal a herceg a város egyetlen nevezetessége.

A szálloda valóban a buszmegálló mellett volt, de túl későn érkeztem Potenzába ahhoz, hogy estefelé még megkockáztassak egy macerai kirándulást. Csak telefonáltam a plébániára. A pap édesanyja, de maga a pap sem titkolta elégedettségét, amikor megtudta, hogy lengyel vagyok: „Végre beszélgethet valakivel az anyanyelvén”.

A lány tényleg csak pár mondatot tudott szerbhorvátul, kéthónapos olaszországi tartózkodása során pedig valamelyest megtanulta a „botfülű” külföldiekre jellemző sajátos olasz beszédet, az eltorzított szavak és a segítségül hívott gesztusok keverékét. Boldog volt, amikor meglátott, megragadta a kezem, arcomhoz érintette az ajkát és azt hajtogatta: „Istenem, hála Istennek”, mintha rokonok lennénk. Bizonyos értelemben azok is voltunk. Ugyanonnan származott, ahonnan én is, az apja erdész volt Zagnańsk környékén, félúton Kielce és Suchedniów között.

A plébánia melletti árnyas lugasban üldögéltünk. Augusztus vége felé járt, még nem ért véget a *solleone*. Eleinte hallgatott, a kezemet simogatta, néha megtörölte kendőjével a szemét és csak azt hajtogatta: „Istenem, hála Istennek”. Pietro atya elmondta, az ötödik hónapban van (majd a fülembe súgva rögtön hozzátette: *Beatának*, *Santának* hívjuk, de haragszik, ha így emlegetjük). A lány talán fél óráig is hallgatott, közben nyugodtan megnézhettem magamnak.

A lengyel nők között, másoktól eltérően, viszonylag gyakori a kedves és megnyerő, de átlagos arcú. Nem szépek, nem is csúnyák – ahogy mondani szokás – kellemesek. Ki tudja, talán ilyen arccal kellene ábrázolni a Madonnákat, mellőzve a reneszánsz édeskészségét vagy a gótika komor drámaiságát. Amikor a lugas oszlopának támaszkodó Mariannát néztem (jobban szerettem állni, mint a nyugágyban üldögélni), eszembe jutott Piero della Francesca *Terhes Madonnája* a monterchi kápolnából: természetesen idősebb ennél a lánynál, de az arca kellemes, paraszti arc, vonásai szabályosak, nagyon egyszerűek és kifejezőek, a tekintete átható. Vagy az is lehet, hogy azért juttatta eszembe a művet, mert Marianna is pontosan úgy, a hasán kigombolva viselte a ruháját, mint a Madonna az itáliai mester képén; ez a néhány meglátható gomb úgy hangsúlyozta az

állapotát, hogy az ember azt hihette volna, már a vége felé jár (pedig tudtam, hogy még csak az ötödik hónapban van). De ebből a portréból hiányzik a legfontosabb vonása: arca és alakja is inkább serdülő lányra emlékeztetett. Ez különösen szembetűnő volt a száján, amely egy-egy pillanatra sűrűsre görbült, kissé megregett. Szemét ilyenkor a nedvesség fátyola homályosította el.

Az első találkozásunkkor, mielőtt megnyugodott és megtörte a hallgatást, igencsak belemerültünk a hazai tájak felidézésébe. Persze az ő emlékezete elevenebb volt, frissebb, hisz nemrég szakadt el az otthonától: mindössze másfél év telt el azóta, hogy elutazott a Zagnańsk környéki erdészházból. Az én szemem előtt, oly sok év után, mintha vastag homályos üveglapon át derengének a képek. De végül az én félholt emlékezetem is felelevenedett, egyre inkább lépést tartottam fiatal beszélgetőpartneremmel. Áfonyát és gombát szedtünk a sűrű zagnański erdőben, nyulakat riasztottunk fel a tisztásokon és az irtásokon, fenékjáró küllőt fogtunk a köves patakokból és nagyobb halakat a folyókból, a vasúti sín mentén indultunk el az ősrégi, sűrű, sötét tumlini fenyőerdő felé, nehogy eltévedjünk; a berezówi Fekete-tavat is ismerte, mert arra jártak, ha édesanyjával Michniówba vagy Wzdolyba mentek a rokonokhoz, akik szintén az erdészethél dolgoztak. Valósággal lázba hozták ezek a kirándulások. Milyen boldog volt! Ez talán magyarázza baklövésemet és részben igazol is engem. Megkérdeztem ugyanis, hogy miért nem megy haza, miért nem otthon szüli meg gyermekét ahelyett, hogy e mindenzinnal igen derék, de mégiscsak idegen emberek vendégszeretét élvezné. Ráadásul alig tudja megértetni magát velük. Hirtelen elvörösödött, elfordította a fejét, és mindkét kezét szó nélkül a hasára tette. Beláttam, hogy tapintatlanságot követtem el, és a lehető leggyorsabban visszatértem derűs, nosztalgikus vándorutunkhoz. Titokban hálásan pillantott rám. Miért is nem tudtam megérteni, hogy döntése nem szabadította meg az elszenvedett gyalázat érzésétől? A gyalázatot pedig, mint tudjuk, szerettei körében viseli a legnehezebben az ember.

Este tértem vissza Potenzába, a szállodában vacsora nélkül ágyba feküdtem, gondolatban a szegény keserűségét ízlelgettem. Tudat alatt nyilván beláttam már – milyen gyenge vigasz! –, hogy a szerkesztő ajánlata egyike azoknak az örülségeknek, amelyek leleplezik az újságírás kétértelműségét (és akkor még nagyon finoman fogalmaztam). De mindent csak most láttam teljes mélységében. Magától értetődő volt, hogy honfitársnőmmel bármiről beszélgethettem, kivéve azt, mi történt vele Goraźdében. Viselkedéssel a nemléte kellett száműznom a fájdalomtól. Enyhülést kellett hoznom neki, nem pedig fokozni benne a feszültséget. Azt sem volt szabad elárulnom, milyen minőségben jöttem ide Nápolyból. Szerencsére Pietro atya olyan lengyelként mutatott be, akit a nápolyi érsekségen beszéltek rá, hogy látogassa meg honfitársnőjét.

Úgy döntöttem, másnap reggel felhívom a *Sud* szerkesztőjét, és tisztázom vele ezt a kérdést. Elalvás előtt nem tudtam szabadulni attól az utolsó jelenettől, amit Macerában láttam. Egy csoport öregember érkezett a plébánia melletti lugashoz, férfiak, nők vegyesen (Macerából jöttek? vagy Potenzából?), ismeretlen, nagyon fiatal pap vezette őket. Ujjukkal megérintették Marianna hasát, majd megcsókolták az ujjukat és ájtatosan imához emelték összeszorított tenyerüket. A lány elmenekült, a szó szoros értelmében elmenekült a lugasból, nagy ijedségében elfelejtett elbúcsúzni tőlem. Nekem meg abban a pillanatban eszembe jutott egy déli szokás: így érintik meg a koporsót, amikor kihozzák a templomból, aztán megcsókolják az ujjukat, és indul a gyászmenet.

A *Sud* szerkesztője meglepő érzékenységgel reagált mindezt, pedig vérbeli újságíróknak tartottam, aki minden erkölcsi aggály nélkül kész üldözőbe venni bármilyen szenzációt, *by hook and crook*, ahogy az angolok mondják. Végighallgatott, egyszer sem szakított félbe, bár elég hosszadalmas magyarázkodással álltam elő. Amikor befejeztem, elnémult a telefon. Végre hosszabb szünet után így szólt: „Tökéletesen megértem, én is ugyanezt tenném a maga helyében. De ha már egy hétre előre kifizettük a szállodát, fogadja meg a tanácsomat, maradjon ott végig és mindennap látogassa meg a honfitársnőjét. Szüksége van rá.” Meghatódtam, és ezt éreztettem is vele.

Igaz, megfogadtam, hogy a leghalványabb célzást is kerülni fogom, nem emlékeztetem Mariannát arra, amit a szerbek között élt át, a terhességét is figyelmen kívül hagyom; de e mögött az igazság mögött ott rejtőzött egy másik, amelyet már nem lehetett fogadkozással érvényteleníteni: minden gondolatom szüntelenül akörül forgott, amit szigorúan tilos volt szóba hoznom. Csak néztem gyermeki arcát, túl sokat és túl viccelődve beszéltem, csak hogy elmosolyodjon végre, és némi vidámságot láthassak a szemében, pedig gondolatban messze jártam, *odaát* voltam. Nem volt mit tenni – a tekintetemnek sem tudtam parancsolni, időnként akaratlanul is a hasára tévedt. Örültem, hogy nem vette észre bennem ezt a kettősséget, és sikerült ráerőltetnem az egyre meghittebb társalgás és a kölcsönös rokonszenv konvencióit, a múltja és mostani állapota ellenére. Örültem minden apró jelnek, ami arra mutatott, hogy kezd megbízni bennem, összeszedi magát és kiegyenesedik a ránehezédő teher alatt.

Az újságokból tudtam, hogy a szerb „etnikai” rabságból szabadult nők számára leegyszerűsítették az eljárást, ha meg akarták szakítani terhességüket, ha még volt olyan erős az életösztönük, hogy ne merüljenek bele nap mint nap az öngyilkossági képzetek világába. Mi bírta rá Mariannát erre a döntésre? Az otthonról

hozott vallásos érzés, amit szülei gyermekkorától neveltek belé? Vagy a legyőzhetetlen anyai ösztön? Legyőzhetetlen, a fogantatás körülményei ellenére, annak ellenére is, hogy lábbal tiporták a keresztény alapelveket, mely szerint a gyermek a szerelem gyümölcse, nem pedig gyűlöleté. Még abban sem voltam biztos, hogy egyáltalán képes a gyűlöletre ezzel a gyermeki arccal, ezzel az áttetsző, tiszta tekintettel. Vagy talán az a katolikus szerzetes vette rá az anyaság vállalására a szarajevói misszió? A lány úgy érezte, az apja nevében szól hozzá? Lehet, hogy túlságosan gyenge és naiv volt, nem tudott ellentmondani, hagyta magát meggyőzni? Milyen nyelven beszélt vele a szerzetes? Nem kaptam választ ezekre a kimondatlan kérdésekre, pedig mindem gondolatom ekörül forgott. Az egyikből következett a másik, újabb és újabb kérdések merültek fel, nem jutottam a végére. A tenyerembe vettem a kezét, magamhoz húztam, mint egy megbántott, szótlán kislányt. Bátran tehettem, mert egyszer kérdés nélkül bevallotta, hogy nem levelez a szüleivel, nem is akar írni nekik. Az önként magára kényszerített árvaság láthatóan segített neki elviselni ezt a súlyos megpróbáltatást.

Végéhez közeledett az egy hét, sürgős feladatok szólítottak haza. Az utolsó nap nagyon korai busszal mentem Macerába, hogy már egy órákor vissza tudjak jönni és elérjem a két órákor induló nápolyi vonatot.

Marianna még aludt a lugas melletti kis szobájában. Pietro atya édesanyja vett gondjaiba, kávéval kínált a lugasban. Fia a reggeli mise után a híveket fogadta a plébánia étkezőjében, amit minden reggel „irodává” alakították át. Fojtott hangok szűrődtek ki, a plébános nyilván csendre intett mindenkit. Édesanyja is ügyelt arra, hogy csend legyen, de különös, az öregekre jellemző módon. Aggódó arccal járkált, mintha valamilyen titkot őrizne. Ez persze Marianna titka volt, ami gyötrelmes nyugtalanságot keltett benne. Előfordult, hogy a lány nagyon későn ébredt, mint ma is, és ezek a mély álomban töltött reggeli órák, Istenem, milyen különösök voltak, inkább emlékeztettek hosszú ájulásra, mint álomra: a lány nem mozdult, sápadt volt, fehér, mint a lepedő, mintha nem is lélegezne, kezét összefonta a hasán, mint a temetésre előkészített halott. „A potenciái orvos eloszlatta aggályainkat, de egyáltalán hihetünk-e az orvosoknak? Annyit beszélnek a hibáikról és a tévedéseikről! Nézze csak, elég, ha résnyre nyitom az ajtót.”

Valóban, a szoba félhomályában, az elsötétített ablakok mögött ijesztő volt a látvány. Bárhogy is figyeltem, a legkisebb mozgást sem láttam, a nyakán meg sem rezdült a bőr vagy a verőér, csak néztem tágra nyitott száját, hasán halotti pózban összefont kezét, elnehezült szemhéját.

A lány pontosan délben jött ki a lugasba, amikor megszólalt a harang a templomtoronyban. Leült velem szemben a nyugágyra, mintha nehezen ébredne álmából. Most először láttam rajta valamiféle kettős reakciót. Álmodozva, boldog vagy elégedett mosollyal, a terhes anyák mosolyával simogatta a hasát, majd a jobb kezével mintha eltaszította volna magzatát, egy pillanatra megkeményedtek a vonásai, a kedvetlenség vagy talán a szenvedés grimasza torzította el.

Kevés időnk maradt a búcsúzásra. Felállt a nyugágyból és a lehető legtermészetesebben, árnyalatnyi félszég nélkül átolelt, könnyes szemmel a vállamra hajtotta a fejét. „Nem felejttem el – vigasztaltam –, hogy don Pietrónak van telefonja a plébánián. És Nápolytól Potenziáig csak négy óra az út.”

Két rövid beszélgetés után észrevettem, hogy nem szereti a telefont. Sőt, valamilyen oknál fogva fél tőle. Harmadik alkalommal megkérte Pietro atya édesanyját, hogy mentse ki, és közölje velem, hogy fáradtnak érzi magát, nincs ereje elballagni a folyosó végére a készülékhez. Áttértem a levelekre. Hamar és szépen válaszolt, a jó tanuló stílusában írt, mintha ráadásul még a szépírást is gyakorolta volna. Minden levelében megkérdezte, mikor jövök megint: „Szeretnék legalább egy kicsit elbeszélgetni az anyanyelvünkön. Talán sohasem tanulok meg olaszul, pedig Pietro Scoppola atya és az édesanyja, Margit asszony nagyon türelmes és nagyon jó hozzám.”

Október második felében hosszabb időre megszabadultam a munkámtól, és ezt kihasználhattam arra, hogy meglátogassam Mariannát és jötevőit. Húztam az időt, napról napra halogattam az utazást, de aztán néhány órán belül kiröpített otthonomból egy küldemény, amit a *Sud* szerkesztőjétől kaptam. Késő este érkezett, rögtön elkezdtem olvasni, és hajnaltájt már a potenciái vonaton ültem.

A nemzetközi Emberi Jogokat Védő Bizottság tagjai jegyezték le egy negyvenéves, gyermektelen bosnyák övegyasszony vallomását. Bár megadta nevét és goraždei címét is, jobb, ha nem közlöm ezeket az adatokat. A bizottság tagjai úgy tájékoztattak, hogy az asszony valaha feltűnő szépség lehetett, de most egy megviselt, idős nő állt előttük. Önként jelentkezett, senki sem hívta vagy biztatta, és az első mondatok után világos lett, hogy mindenáron tanúskodni akar, a lehető legpontosabban be akar számolni mindenről, a legszűgyenyletesebb részleteket sem hallgatva el. Vallomását kettős büntetésnek tartotta: ezzel sújtotta hóhérait és önmagát, amiért

elfogadta a rabságba taszított áldozat szerepét, akiben nem maradt erő egy kétségbeesett, bátor tette. Vallomásában ez utóbbi volt a hangsúlyosabb, néha úgy tetszett, ez az asszony nem tud lemondani arról a különös élvezetről, hogy kínozza magát, mintha már csak ez maradt volna neki az életből. Az is megdöbbentett, hogy elbeszélés közben megőrizte hűvös precizitását, csak néha, egy-egy pillanatra feledkezett meg önmagáról.

Ahhoz a száznyolcvan fiatal, többé vagy kevésbé csinos nőből álló csoporthoz tartozott, amely fennakadt Goraždében a szerb katonák által kivetett „etnikai” hálón. Elég volt ehhez a leglazább vagy teljesen esetleges bosnyák kapcsolat is (itt tudtam meg, milyen csoportról volt szó, mert beszámolójában említett egy lengyel lányt, akinek volt két félbosnyák unokanővére). Formális céljuk a „faj feljavítása” volt, valójában természetesen nyilvánosházat akartak nyitni a zsoldosoknak. Eleinte zárt barakkban őrizték a nőket, a katonák éjszaka jártak hozzájuk, partnert választottak maguknak, és a többiek szeme láttára férfiasan kedvüket töltötték kiválasztottjukkal. Eleinte véresre verték ellenkező ágyasaikat. Aztán gyengült az ellenállás, mindenbe beletörődő apátiát tapasztaltak a katonák. Becslések szerint minden nőt átlagosan három zsoldos erőszakolt meg éjszakánként. Később már nagyobb „intimitást” igényeltek, a katonák a kiszemelt nőket körletükbe vitték. Végül telefont szereltek fel a barakkban, a kiválasztott nőket az ötfős „belsőzolgálat” egyik öre hívta és kísért a „megrendelőkhöz”. Négy hónap után szabadon engedték a barakk lakóit. A vallomást tevő nő szerint ekkor már egyharmaduk gyermeket várt, de lehet, hogy még többen. Persze ő is hallott öngyilkosságokról, de pontos adatokat nem tud. A nők nagyon erős késztetést éreztek az abortuszra. Ő is háromhónapos terhes volt, és első útja egy ismerős nőgyógyászhoz vezetett.

A beszámoló hetven gépelt oldal volt, és a világsajtó számára lefordították angolra, franciára, németre és olaszra. A *Sud* szerkesztőjétől kaptam az olasz nyelvű példányt ezzel a megjegyzéssel: „Kérjük visszaküldeni a szerkesztőség archívumába”. Természetesen elhallgatom a „részleteket”, pedig önkínzó bőbeszédűségében egyáltalán nem fukarkodott ilyesmivel a bosnyák nő beszámolója. Régóta az a véleményem (bár ezt egyre kevésbé veszik komolyan, sőt, kigúnyolják a sajtó, a televízió és az irodalom világában), hogy még a közléseinkben sem szabad átlépni egy bizonyos határt – ami azon túl van, arról nem lehet beszélni.

A bizottság egyik tagjával átnézték a dokumentumot, a szerkesztő úrnak láthatóan magasztos irodalmi ambíciói voltak, mert sajátos mottóval látta el a beszámolót: *Para eso habeis nacido*, „Ézért hoztak benneteket a világra”. Ez a címe Goya egyik rézkarcának a *Los desastres de la guerrá*ból. A mű partizánok halomba hordott holttestét és a büntény tanúját ábrázolja, aki a látvány hatására képtelen visszatartani hányingerét.

Reggel érkeztem Potenzába, már nyitva voltak a boltok és a presszók, találtam egy szerényebb szállodát, az sem volt messze a macerai busz megállójától. Valamilyen pszichikai gátlás visszatartott attól, hogy azonnal Macerába induljak. Őszi idő volt, Délen mindig ilyen az október, borús, fülledt és nyirkos. Nem lett volna értelme lomha sétára indulni a város tikkasztó gőzfürdőjében. Letusoltam a rozzant zuhanyozóban, aztán elterpeszkedtem az ablak mellett a fotelban, hogy kipihenjem az utazás fáradalmait. Kis utcára nézett az ablak, különös megkönnyebbüléssel figyeltem a ritka járókelőket. Így próbáltam megnyugodni, mert nagyon felkavart a vonaton olvasott beszámoló.

Ismét meggyőződhettem arról, milyen esendő a képzelet. Mielőtt olvastam a jelentést, élettapasztalatomra hagyatkozván, a maximális realizmus parancsolatát szem előtt tartva kialakítottam magamnak valamilyen képet a szerbek „etnikai tisztogatásairól”. Ez mélyen alulmúlta a valóságot.

Most, hogy megtudtam az igazat, egyszerűen hihetetlennek tűnt, hogy Marianna megmaradt ilyennek. Lehetséges, hogy mindazok után, amit átélt, még mindig ilyen, amilyennek megismertem: kislány, aki még szinte a gyermekkorában él, s mintha mindez lelkileg nem is érintené? És ha ránézek, beszélgetek vele, képes leszek-e a feledésbe száműzni ezt az új és teljes tudásomat? Aligha túlzás azt állítanom, hogy most már félttem a Mariannával való találkozástól.

Délután érkeztem a plébániára, ahol mindhárman örömmel fogadtak. A pap és az édesanyja tekintetében némi aggodalmat véltem felfedezni, Marianna szemében csak tiszta örömet láttam. Épp kontrollra készült a rendelőbe (Macerá igen jó orvosi ellátással büszkélkedhetett), és én habozás nélkül ráálltam, hogy elkísérem a plébános helyett. A kedves és kulturált orvos, Macera szülőtte, elégedett a vizsgálat eredményével. Decembeire várta a szülést, figyelmeztetett, hogy néha szülés előtt is felléphet a gyermekágyi láz (Marianna bólogatott, amikor lefordítottam neki a figyelmeztetést). Lelkére kötötte, hogy szedje a már korábban felírt erősítő tablettákat és szirupokat, emellett napközben legalább két órát fekdjön és sétáljon is. Itt volt az alkalom a sétára. Karon fogott, gyermeki bizalommal kapaszkodott belém; Macera lakói biztos ilyennek láttak minket, apa és leánya meghitt családi sétája. A járókelők üdvözölték Mariannát, minden jót kívántak neki, talán csak ez zavarta meg a hosszú séta idilljét. Szinte egész úton hallottam a hangját, ez a kislány így még soha nem beszélt ki magát. Nem csodáltam, hogy így megeredt a nyelve a hosszas társalgási böjt után. Nagyon örültem ennek, miatta és magam miatt is. Magam miatt azért, mert az, ami belül emésztett, hallgatásra kényszerített.

Alkonyattájt értünk haza, a pap és az édesanyja emlékeztette Mariannát arra, hogy két órát fekdnie kell.

Alázattal, zokszó nélkül ment a szobájába, és becsukta maga után az ajtót. Hármában üldögéltünk a konyhában, könnyű bort iszogattunk. Természetesen megvolt az oka annak, hogy amikor megérkeztem a plébániára, némi aggodalmat véltem felfedezni vendéglátóim arcán. Fojtott hangon, szinte suttogva mesélték, hogy pártfogoltjuk délutánoként beszél álmában. Természetesen anyanyelvén, amit ők nem értenek. De nem biztosak abban, hogy a délutáni álom felszínére sodródó mondatoknak nincs semmi jelentőségük. És ha mond valami olyasmit, amit ébren nem mer elmondani? Ha van valami kívánsága? Egyszer a pap csendben benyitott a szobájába, és a küszöbről nézte. Döbbenet látta, hogy a lány arcáról eltűnt a megszokott kedvesség; az is gondolkodóba ejtette, hogy az ismeretlen nyelven hallott szavak hörgésszerűen hangzottak. Lehet, hogy túloznak, feleslegesen aggódnak, de szeretnék, ha adandó alkalommal meghallgatnám, mit beszél. Mert most – hallja, milyen csend van? –, hála Istennek semmi sem zavarja nyugodt álmát.

Két nappal később eljött az „alkalom”. Méghozzá olyan hirtelen, hogy vendéglátóim felugrottak a székről, könyörögve és kérdően néztek rám. Lábujjhegyen mentem be a szobájába (most először!), nem engedtem el az óvatosan lenyomott kilincset. A szobában sötét volt, az ajtóval szemben az üres falra, az ágya fölé a pápa fényképét akasztották. Az ágy támlája mögött feszületet láttam, alatta egy elég magas térdeplőt. Feketében nemcsak beszélt, nemcsak szavakat lökött ki magából, hanem kiabált is, nem túl hangosan, mintha sűrűs fajtogatná, de minden erejével visszatartaná. Kemény arcvonásaiból ítélve mintha egy dührohamot is magába fojtana. Hanyatt feküdt, teljesen kigombolt ruhában, felfúvódott hasa olyan volt, mintha mindjárt meghasadna. Főlé hajoltam, megpróbáltam pontosan kivenni minden egyes szavát. Ha látott volna valaki ebben a pózban, nyilván elképesztette volna az arckifejezésem: meg vagyok győződve róla, hogy egyik pillanatban előtört a vér és elvörösödtem, aztán kiszaladt az arcomból, és krétafehér lettem.

„Érthető – mondtam vendéglátóimnak, akik ott vártak rám, amikor óvatosan becsuktam az ajtót –, hogy néha visszatérnek fájdalmas jugoszláviai emlékei.” Vendéglátóim mintha vezényszóra sóhajtottak volna fel. Másnap hívtattak Nápolyba. Örültem, hogy mennem kell. Megbeszéltem vendéglátóimmal, hogy december 10. körül megint eljövök. Az orvos december közepére várta a szülést. Még szállást is ajánlottak a plébánián, Marianna szobája mellett egy kicsi, de egészen elviselhető szobában.

Odahaza, miután elintéztem sürgős folyó ügyeimet, próbáltam valahogy megnyugodni. Inkább csak esténként találtam időt arra, hogy kiszakadjak a napi munka robotjából, és leüljek a Potenzából hozott jegyzeteimhez (a vonaton ezt-azt felírtam egy darab papírra), vagy le-föl járkáltam a szobában, mint a ketrecbe zárt vadállat, ha hirtelen elfogott az idegesség.

Feljegyeztem egy darab papírra azokat a szavakat, kifejezéseket, kiáltásokat, mondatokat, amelyeket sikerült valahogy kivennem azok közül, amelyeket Marianna félálmában kínlódott ki magából. De nem idézem ezeket, mint ahogy korábban a nemzetközi bizottság dokumentumát, a bosnyák özvegyasszony beszámolóját sem idéztem. Hasonló okokból. De a Gonosznak nem azok a felkavaró, rémisztő vagy undorító foszlányai voltak lényegesek, amelyekkel oly szívesen kábítják (és mérgezik) a „nagyközönséget” azok az újságírók és irodalmárok, akik „kendőzetlenül” ábrázolják a „meztelen valóságot”.

Nem emlékszem már, melyik neves írónak kell tulajdonítanunk azt az állítást, hogy az irodalom annyi, mint állandóan a halálra gondolni. Hozzátenném még: és a Gonosz hatalmára. Az irodalom mindkét esetben arra törekedik, hogy megértse az érthetlent, megragadja a megfoghatatlant, teremtsen némi világosságot a „sötétség mélyén”. De ez rendszerint úgy történik, mintha tisztán látható demarkációs vonal választaná el az Életet a Haláltól, a Jót a Rossztól. Számomra viszont, bármilyen nehéz is behatolni oda, a határsáv volt és maradt a legfontosabb, conradi hasonlattal élve, az „árméksáv”, az a mozdulatlan, halott állapot, tétlen várakozás a lesben álló elemek közepette. Nincs halál, a közvetlen tapasztalat számára elérhetetlen határ az Élet határain túl. Nincs Gonosz, távolból alattomban közeledő Gonosz a Jó határain túl. Itt az ozmózis törvénye érvényesül.

Tényleg érvényesül, így is érezzük? Látszólag igen, mi több, ezt magától értetődőnek tartjuk. De más tudni ezt, és megint más látni. Ahogy én láttam a durva szitkok és a megkeményedett, eltorzult vonások alatt Marianna tiszta, gyermeki arcát.

Megint levelezni kezdtünk. Nem zavarta, hogy rövid, s néha semmitmondó válaszokat küldtem (hosszú évek óta nápolyi képeslapokkal leplezem levélírói antitalentumomat), egyre hosszabb leveleket írt, egyre inkább ráérezett az ízére. Elhatározta, hogy elmesél magáról mindent, a legtávolibb gyermekkori emlékektől kezdve egészen a skarzyskói koedukált gimnáziumban letett érettségig. Kétségkívül elmondott nekem mindent, a legfellengzősebb, már egyszerűen nevetséges részleteket is beleértve, hogy elviselhetőbbé tegye magányát. Ezenkívül azt is tudta, hogy író vagyok, lehet, hogy valamiképp ez a tény is

ösztönözte, mert nagyon is látható volt rajta, hogy igyekezett szépen írni. Nem sokkal a szülés előtt, mielőtt elutaztam Macerába, mellékesen és diszkrétan – legszívesebben azt írnám: fülig pirulva – említette, hogy volt egy „fiúja” a skarizyskói gimnáziumban. De túl szigorú házban élt, túl éberem vigyáztak rá a szülei a zagnański pappal együtt ahhoz, hogy virágba boruljanak a bimbózó érzelmek. Egyébként, mivel a kelletténél korábban, kitűnően leérettségizett, jutalmul küldték Boszniába a nővéréhez.

Azon gondolkodtam, miért kötődöm ennyire Mariannához. Azt hiszem, a legfőbb ok egyszerűen az volt, hogy lenyűgözött Marianna fájdalma. („Nem vagy te véletlenül szerelmes minden emberi szenvedésbe?” – kérdezte egyszer egy nagyon jó barátom.) Mielőtt Mariannát megismertem, felháborított, hogy az egyház felhívással fordult a hasonló helyzetbe került nőkhoz: legyen bennük elég keresztényi érzés, szüljék meg erőszakban és gyűlöletben fogant gyermeküket, legyenek úrrá a magzatelhajtás kísértésén, és halasszák későbbre azt a kereszténységgel és a természettel egyaránt összhangban álló igényüket, hogy szerelemben fogant gyermeknek adjanak életet. Marianna – attól függetlenül, hogy bizonyos egyházi törekvéseknek köszönhetően, a „szentség” légköre vette körül – azzal keltett bennem csodálatot, hogy mindezt érzéketlenül, közönyösen, sőt néha kissé ingerülten fogadta. Miért döntött hát úgy, hogy megszüli erőszakban fogant gyermekét? Hogy tudott úrrá lenni a meggyalázott, méltóságától megfosztott, megkínzott, megvert és megalázott nő haragján, hogy tudott mindennek ellenére a benne születő, növekedő és érlelődő élet jeleire figyelni, amely minden mozdulatával aláaknázza az ő saját életét? Lenyűgöző volt, ez vonzott hozzá legyőzhetetlen erővel. Nem, számomra nem az „áldott, szent asszony” példája volt, hanem az ő korában csodálatra méltó ösztönös nagylelkűségé és jóságé. És még valami, amit a teljes igazság nevében nem hallgathatok el: attól a pillanattól fogva, hogy meghallottam azokat a félálomban kinyögött szavakat, és megláttam elváltozott arcát, még jobban megszerettem tudván, micsoda emberi ellentmondások találkoztak és küzdenek benne. Nem akartam, hogy olajnyomatokon ábrázolt „tisza, szent asszony” legyen; azt akartam, hogy reális, vagyis mélyen megsebzett „szent” legyen.

Megtartottam a szavamat, december 10-én kopogtattam a plébánia ajtaján. A Marianna szobájával szomszédos szűk kis odúban szállásoltak el. A szűköségnek nem volt semmi jelentősége, hisz az első pillanatban világossá vált, hogy oda csak aludni járok majd (de még álmomban is készen állok arra, hogy bármelyik pillanatban felpattanjak a táborigyárról, ha a szomszédból szólít Marianna). Vendéglátóim, s ti, okban Marianna is, azt várták tőlem, hogy állandóan az ágya mellett üljek. Kezdetben nem tudtam biztosan, Marianna kívánta-e így, hisz ő olyan figyelmes volt, és nem rajongott azért, ha túlzásba vitt gondoskodással vették körül. Később megtudtam, hogy az ő ötlete volt, de nem merte nyíltan megmondani nekem, inkább rábízta Pietro atyára és az édesanyjára, de arra kérte őket, hogy ezt tartsák titokban. Közvetlenül a szülés előtt hirtelen rátört a félelem. Nehezen viselte terhességét, alig tudott járni, ha végre elért az ágyhoz, megkönnyebbült, mintha révbé jutott volna. Láthatóan meg is öregedett, arcát vékony ráncok barázdálták, de néha – szája kislányos bájának köszönhetően – visszanyerte régi frissességét. Nem ellenkezett, ha megsimogattam a kezét, ha néha két kezembe fogtam a kezét, ellenkezőleg, hálásan mosolygott. Előfordult, hogy megsimogattam, és ajkammal megérintettem az arcát, ilyenkor mindig könny futotta el a szemét. Gyengédségre vágyott, ahogy az elkínzott vándor epekedik víz után a pusztaságban. Mindig a szülőföldünkről beszélgettünk, soha sem hittem volna, hogy ennyit lehet beszélni ezekről a tájakról. Ugyanakkor egy szóval sem említette a boszniai időszakot, még a háború kitörése előtti boldog pillanatok sem hozta szóba. Esküdni mernék, hogy a lázrohamok és a délutáni szunyókálás idején oly mértékben elvesztette a kapcsolatot önmagával, hogy az a másik Marianna a legcsekélyebb nyomot sem hagyta rajta. Mintha újjászületett volna, úgy merült fel a szennyes, alattomos örvényekből, teljesen eltűntek róla annak a metamorfózisnak a külső jegyei, ami engem, szem- és fültanúját, a lelkem mélyéig felkavart.

Két-három naponta benézett hozzá a fiatal macerai orvos, most már bármelyik pillanatban megindulhatott a szülés. Kisebb különösobát készített elő neki a rendelőben, közreműködésre kért fel egy neves potenzai nőgyógyászt, mert arról szó sem lehetett, hogy azon a kátyús úton levigyék Mariannát a potenzai kórházba.

Pietro atya ezáltal bőbeszédűsége, „vallási” célzásai (különös tekintettel a naptárra, a közelgő karácsonyra), gesztusai (minduntalan jámboran összekulcsolta két kezét és az égbe emelte tekintetét) – mindez azt eredményezte, hogy napról napra gyakoribbá váltak a macerai és potenzai „zarándokok” látogatásai. Akarva-akaratlanul Marianna zord őrzőjének szerepét kezdtem játszani. Senki sem léphette át szobája küszöbét, csak én és a pap édesanyja.

December 19-én, estefelé kezdődtek a szülési fájdalmak. A sikoltozó lányt takarókba burkolták, és azonnal átvitték a rendelőbe. Csuklásra emlékeztető kiáltásai áthallatszottak a plébániára, ez volt az egyetlen kapcsolatom vele. Nem engedtek idegeneket a rendelőbe, ilyen utasítást adott a fiatal körzeti orvos, állítólag a potenzai nőgyógyász is hasonlóképpen rendelkezett, ő félórával későbbre

jelezte érkezését. Azt írom, „állítólag”, mert a rendelőlől minduntalan átrohant valaki a plébániára. Állítólag a potenzai doktor a potenzai püspökkel érkezett, őt Pietro atya üdvözölte. A konyhában üldögéltem a pap édesanyjával, néma csendben néztük egymást, megrémültünk az egyre hangosabb kiabálástól. Végre kilenc óra körül elcsendesedett Marianna. Negyedórával később lépett a konyhába Pietro atya. *Taglio cesareo*, motyogta ijedten, császármetszés. És rohant a templomba.

A folytatás az utcán begyűjtött kaotikus beszámolók kivonata. Fia született, rendkívül nagy súllyal, az anya mély ájulásba zuhant. Később sem reagált, amikor éjféltajt a mellére akarták helyezni gyermekét. A papnak engedélyezték, hogy ötperces látogatást tegyen a rendelőben. Erről nem akart mondani semmit, mindig csak keresztet vetett és suttogva imádkozott.

Marianna másnap virradatkor, december 20-án halt meg. Délben nyitották ki a templom kapuját. Szerencsére nem lehetett túl közel menni az elhunythoz – hosszú, vékony gyertyák sűrű sáncával vették körül -, így nem kellett attól tartani, hogy egyesek kiválnak a tömegből, és a koporsóra vetik magukat, hogy megcsókolják. Marianna arca nyugodt volt és szelíd, inkább első áldozásra emlékeztetett, nem pedig temetésre. Összekulcsolt kezei közé helyezték kis feszületét. Nyakláncán ovális medál lógott a Madonna arcképevel. A gyermeket magukhoz vették a potenzai apácák.

December 22-én a potenzai püspök celebrálta a gyászmisét Pietro atya közreműködésével. A püspök beszélt a virágokkal, koszorúkkal borított sír mellett. Nem hallgattam figyelmesen, nagyon bántóan hangzott a fő motívum, *un preclaro esempio della virtù cristiana*. Hideg volt, fújt a szél, sűrűn hullottak a kemény rögök a koporsófedélre, sietve széledt szét a tömeg, mint egy fázós birkanyáj. Én is dobtam egy rögöt a sírba, megöleltem Pietro atyát és az édesanyját, aztán összefagyva elvonszoltam magam a plébániára a táskámért. Egy ismeretlen potenzai elvitt autóval a pályaudvarra.

A jövő évben, április közepén meglátogatott Nápolyban a fiatal macerai orvos. Akaratlanul is megmosolyogtam magamban, mikor a történetét hallgattam. Flaubert patikusának, Homais-nek ükunokája volt, „haladó” antiklerikális, azzal a különbséggel, hogy intelligens és érti a tréfát. Képtelen volt felfogni Marianna halálát, mindenben úgy jártak el, ahogy kellett, még a tisztelt potenzai kollégát is gyötörte a gondolat, mit mond a potenzai püspöknek (érti, uram?). A gyermek? Erős, egészséges fiú, az avellinoi orsolyák viselik gondját. Don Pietro? Mindig a csodát várja, *ad maiorem Dei gloriam*, azt mondja, hogy rögtön a temetés után hangokat hallott a koporsóból, mintha a lány nem halt volna meg teljesen. Egy hónapja exhumálták egy római orvos, egy vatikáni *monsignore* jelenlétében. A mi don Pietronk ezt újabb előírászerű lépésnek tekintette a boldoggá avatás útján. De, tudja, egy hete búskomor lett, szavát se lehet venni, nyilván valaki odafenn gátat vetett ékesszólásának.

Ékesszó volt a macerai doktor is, megkönnyebbülten kísértem ki a metróállomásra.

Intuícióm azt súgta, hogy találkoznom kell V. atyával, aki személyi titkárként tevékenykedett a római Kúria egyik befolyásos bíborosa mellett. Szerencsés véletlen segített hozzá, hogy újból találkozzam vele. Július végén jelent meg olaszul az új könyvem, ugyanekkor adta ki egy északi katolikus kiadó V. atya Szent Ferencről szóló könyvét. Megvettem, elolvastam (nagyon szép volt), levélben gratuláltam hát V. atyának és mellékeltem egy példányt a könyvemből, barátságos dedikációval.

Egy hét múlva kaptam választ. V. atya szinte a mennybe ment, nem is próbálta leplezni eufóriáját. Találkozót ajánlott. Meghívtam ebédre augusztus 7-ére egy Vatikán környéki hangulatos vendéglőbe. Elfogadta a meghívást és az időpontot is.

Tudtam, hogy vállalkozásom sikere mindenekelőtt azon múlik, képes leszek-e egy pillanatra színésszé válni. Tehát kezdettől fogva a könyvére összpontosítottam, és nem hagytam szóhoz jutni, nem mondhatta el könyvemet dicsérő, viszonzásnak szánt hízelgő megjegyzéseit. Ezt az is megkönnyítette, hogy az év elején gondosan tanulmányoztam a pisai egyetemen tanító egyháztörténész hatalmas művét „Szent Ferenc stigmáiról”. Imponált az ismeretanyag és az okfejtés eleganciája. Természetesen V. atya is olvasta a művet, így borral bőségesen öntözött beszélgetésünk a könyvére tett dicsérő megjegyzéseimmel tarkított tudós vetélkedővé vált.

Kávét és konyak mellett végre rászántam magam, hogy kissé meglazítom a maszkomat. Mintegy mellékesen említést tettem korábbi beszélgetésünkről. Rám szegezte a tekintetét. Nem sütöttem le a szemem, tudtam, hogy próbára tesz; és habozik. Elviselhetetlenül sokáig tartott ez a tekintetekkel vívott párbaj, de bírtam végig. Felhajtott még egy pohárka konyakot és a gondolataiba merült, idegesen törölgette homlokát a szalvétával.

Igazságosnak kell lennem vele. Élénk és elegáns beszélgetőpartnerből egy szempillantás alatt mélyen és őszintén megrendült emberré változott. Nem volt benne semmi színlelés. „Tragédia, szörnyű tragédia” – hajtogatta. Láttam rajta, mennyire felkavarja az ügy, hirtelen karikás lett a szeme, és bár szellőztettek, nagy cseppekben ült ki a veríték homlokára.

Nem tudom pontosan elmesélni a történetet (időnként száraz zokogás tört ki belőle, s minduntalan a

lelkemre kötötte, hogy soha ne beszéljek róla). Kénytelen vagyok összefoglalni, gyászosan száraz kivonatot adni a „szörnyű tragédiáról”.

Pietro atya rajongó lelkesedéssel számolt be arról, hogy a temetés másnapján hangokat hallott a sírból. Közleményét a potenzai püspöki kúria egész más hangnemben adta tovább, riasztván a megfelelő vatikáni dikasztériumot, amely a boldoggá és szentté avatási eljárást vezeti. Macerába utazott egy római prelátus az Apostoli Székhely szolgálatában álló orvos társaságában. Elrendelték a kihantolást. A két, Rómában felesküdtött sírásó kivételével senkit sem engedtek oda. Felemelték a koporsófedelelet és megpillantották az oldalára fordult elhunytat, akinek arca a rémület grimaszába torzult, a szeme tágra nyílt, és úgy maradt örökre, mozdulatlanul, nyitott tenyeréből kiesett a feszület, a Madonnát ábrázoló medál az oldalára fordult holttest és a koporsó fala közé szorult. Kócos szőke haja hosszabbnak látszott, akárcsak a körmei. Marianna K.-t elevenen temették el. Olyan mély kataleptikus álomba merült, ami csak hihetetlenül ritkán fordul elő, és nem is ismerhető fel, ha nem szúrják át a testet (a középkortól egészen századunk elejéig alkalmazták ezt az eljárást). Mi volt az oka? V. atya olvasta a vatikáni orvos jelentését, de az orvosi terminológia hermetikusan elzárta előle a tartalmát. Az ilyen eset, amiben senki sem hibás, inkább egyszeri, mint ritka (V. atya ezt az olasz fordulatot használta: *più unico che raro*), természetesen automatikusan megszakítja a boldoggá avatási eljárást. A vértanúhalálnak valódi halálnak kell lennie. Azt akarta mondani: más halálnak.

Mintha olvasztókemencéből dőlt volna az augusztusi hőség. Ahogy átmentem a Tevere hídján, eszembe jutottak a régi (háború utáni) szép idők, amikor a folyó még nem volt mérgezett, és nem volt tele patkányokkal; amikor még le lehetett menni egy kikötőbe és úszkálhattunk a lassú sodrású folyóban. A Tevere túlsó partján csodával határos módon sikerült egy taxit fognom, amely a Termini pályaudvarra tartott. Nem tértem vissza Nápolyba. Az utolsó pillanatban még beprézelődtem a *Roma – Potenza* táblával jelzett vonatba.

Éjszaka álmatlanul forgolódtam az ágyban szállodai szobámban. Alig kaptam levegőt, félttem, hogy megint baj lesz a szívemmel. Reggel hatkor az első busszal elmentem Macerába. A kisváros még aludt, üresek voltak az utcák, észrevétlenül kimehettem a temetőbe. Marianna sírja még mindig tele volt (kissé hervadt) virággal, hoztak egy kinézetéből ítélve friss koszorút is, szalagjain II. János Pál két mondata állt arany betűkkel: „Az anyaság gyakran hőstett” és „Az anyák korunk hősei”. A márványból készült vadonatúj fedőlapon csak Marianna kereszt- és vezetékneve volt olvasható a születés és a halál időpontjával, alatta a *Madre di Jan* felirat, lejjebb nagy betűkkel a rövid búcsú: *REQUIESCAT IN PACE*.

Macera városka temetőjében, a túlsó oldalon van egy kivezető kapu, keskeny, kanyargós útra nyílik, ezen lehet eljutni Potenza külvárosi munkásnegyedébe. Egyszer errefelé sétáltunk Mariannával, de nem mertünk lemenni az útra a meredek lejárón. Láttunk egy asszonyt, ahogy kapaszkodott fel az úton Macera felé, kartondobozzal a fején, amely nyilván nehéz volt, mert a nő néhány lépés után meg-megállt. Eszembe jutott a nagy Anna Magnani zseniális jelenete Rossellini *Stromboli* című, befejezetlen filmjéből. Többéves távollét után egy utcalány visszatér a nagyvárosból hegyvidéki szülőfalujába. Kezében zsinnyel átkötött bőrönd. Nagyon lassan megy, meg-megáll, arca verítékben úszik az erőfeszítéstől, fekete ünneplő ruháján átütnek az izzadságfoltok. Páratlan jelenet a világ filmművészetében, korunk Golgotája. Mondtam is Mariannának, elpirult és így suttogott: „De hisz ez káromlás”. Aztán hallgatott pár percig, és a temető kapujában, ugyanazon a suttogó hangon, még mindig fülig vörösödve hozzátette: „Milyen szép és igaz, amit mondtam”.

Lementem a meredek lejárón az útra, úgy döntöttem, hogy gyalog megyek vissza Potenzába. A hegyen túl, a láthatáron az alkonyihoz hasonló vörös, a tikkasztó augusztus ellenére is hajnali üdeségű zöld, a fák tekerdő ágai, a hamuszürke sziklák, az éjszakai ködfoltok oszladozó gomolyai az út mentén, a patak partján – Istenem, mily csodálatos a Teremtő műve! De én csak a lábam alá néztem, úgy mentem lefelé, mint aki elvesztette a szeme világát. Vannak pillanatok az életben, amikor vérig sért, gúnyt űz belőlünk a világ kegyetlen gazdagsága, tékozló szépsége.

FORDÍTOTTA PÁLFALVI LAJOS

Kovács András Ferenc

CALVUS A FÖLDI VILÁGRÓL

Műfordítás az ún. Firenzei Feljegyzésekből –
Ungvári Zrínyi Imrének és Ildikónak küldöm

Ó, idióta világ, kicsi lettél, megtöpörödtél –
tökkelütött vagy, akár
bamba fejekben az agy, mely avas, pici, mint a töpörtyű!
Már csak a bős butaság
harsog a köztereken... Kinyomulnak a senkik ugatni –
rocska dió rohadó,
rút bele sanda agyuk... Soha semmi sem, ó, soha semmi
sincs belül! Ej, sose volt
büszke velő kobakukban! A szar rotyog ott csak – a semmi
búze, ganéja... Sötét
genny potyadékos agyuk! Verebek pihepiszka ma többet
ér nekem... Az legalább
még eleven, csupasz élet, igazság – nem hazudik, ha
megfizetik, s nem is öl.
Torz, idióta világ, kicsinyes váz – mind gonoszabb vagy,
s egyre butább leszel így,
bábja az ősbutaságnak! Elaggulsz, össze is asztál
már, amiként öregebb
rétorok ősz töke – oly puha lettél, mint agyalágyult
néptribunok pöcse vagy
gaz fejebúbja... Megint tovabődül a dísztribünökről,
s bűnösöket kiabál
több motyogós hazudós, aki hajdan is itt szerepelt le –
spicli pofája viszont
még pimaszabb ma, s a bőre bizony már vastag, akár vén,
bölcs krokodilnak, utált,
becstelenebb dögevőknek... Üvöltnek a lelki hiénák...
Ők uralognak – övék
vagy, te csodás, keserült, idióta világ, csak övék vagy!
Már csak a bős butaság –
az vezet, osztogat itt ma parancsokat... Ő ma a törvény,
ő az erény meg a rend!
Ő hazudik, lop, csal vádol, hajt, bujtogat ölni –
gyilkol a harctereken,

megront, tombol, nem tűr, tör-zúz, bár türelemről
is papol egyre, ha feszt
fölszólgat a törpe tanácsban a szent jogok és a
szűzi morál nevében!
Tiszteletet követel, kizsarol, szid, néha kiátkoz,
megkritizál, hadovál,
hablatyol, elken, idéz, fenyeget – mert ő ma a fontos!
Ő a középszerűség
szobra! Ma ő dirigálhat – az álszent szellemi vakság,
agytalan ősbutaság!
Görcs, alacsony hadakat toboroz, vonz, gyűjt ma magának,
s köp ki nyakadba korod!
Már csupa nyál vagy... Idétlen időkb^{en} szétcsorog orcád,
ó, idióta világ!

Az én gödröm

FOGALMAZÁS

BODOR BÉLA

Az én gödröm szép, tágas, hosszabbik oldalával délkelet felé mutató negatív hasáb. A falai majdnem függőlegesek, és sok gyökér tartja őket, ami azért fontos, mert nem kell állandóan lapátolni és kihordani belőle a földet, és csak délben süt bele a nap, ilyenkor aztán izzadok, de egyébként eldönthetem, hogy napozni akarok, vagy inkább az árnyékba húzódok. Télen persze ezek a problémák másképp vetődnek fel, de ez most nem fontos.

Az én gödrömben csak egy hangyaboly van, a láb felőli bal sarokban, és mióta egyszer bezuhant hozzám egy vakond, mert nem bírta idejében abbahagyni a futvafúrást, azóta van egy nagy lyuk is, ahová be tudom tuszkolni a hívatlan látogatókat, mint például béka, sikló, gyík, egyéb hüllők és kételtűek. A vakond egyébként nagyon gyorsan tovább ásta magát, így nem tudtam olyan indulóhelyet kialakítani neki, ahonnan ugyanabban a magasságban folytathatta volna az ásást, mint amilyenből a gödrömbe esett. Ez ugyan nem nagy baj, biztosan van valamiféle mélység- vagy magasságérzéke, amivel visszatalál a felszín közelébe, csak hát örültem volna, ha segíthetek neki. Sajnálom, hogy nem sikerült.

A vakond nem jött vissza többet, annak ellenére, hogy nem bántottam, és ha szépen meg tudtam volna csinálni neki a továbbindulóhelyet, biztosan akkor sem jött volna vissza; az emberek viszont mindig visszajönnek. Mestereink időről időre meglátogatnak bennünket. „Megvezetjük egy kicsit az agyatókat” – amikor a szomszédom sikoltozni kezdett kétségbeesésében, és azt akarta volna tudni, hogy mire való ez az egész, „megvezetjük egy kicsit az agyatókat” – mondta a mester, és undok pofát vágott, és beleköpött a gödrömbe. Kibírtam, hogy ne kérdezzem meg: kik azok a mi, akiknek meg lesz vezetve az agya. Mert hogy ez a megvezetés mit jelent, az napról napra kevésbé érdekel; és megértettem, hogy aki gödörben van, az nem számíthat válaszokra.

Talán az a rendeltetésünk, hogy levessük magunkról a kérdéseket? Hogy soha többé ne várjunk választ semmire? Ez lenne a lényeg? Igen? Válaszoljon valaki!

Bocsánat.

Egyszer végigfutott az arcomon egy árnyék. Éppen lehunytt szemhéjam alatt pihentettem a szemem, mert az örökké szállongó homok és déltájban az éles fény könnyen megfájdítja az ember szemét, ezért időnként lehunyom, pedig nem volna szabad, tehát ezt tettem akkor is, amikor egy árnyék végigsimított az arcomon. Azonnal felpattant a szemhéjam, de az égen már nem látszott semmi. Pedig ez a valami túlságosan nagy volt ahhoz, hogy madár legyen. Látok időnként madarakat. Ez a valami, bár csukott szemmel nem láthattam, de éreztem a rám boruló árnyékát és a magasan fölöttem elsuhanó testének tömegét, legalább akkora lehetett, mint én vagyok, hozzászámítva a szükséges szárnyfelületeket. Ha én repültem volna ott, én is ilyesféle árnyékok vetnék a lent maradókra. Igen, természetesen elárultam, elkerülhetetlenül el kellett árulnom, hogy valami effélére készülök. Egy napon majd megtörténik az az átváltozás, amiről nincsenek elképzeléseim, azt leszámítva, hogy aligha lesz könnyű; és kiserkednek vállamból roppant szárnyaim, melyek azután hordozni fogják testem lomha tömegét odafent, valameddig, talán örökre, talán csak rövid ideig. Amíg elérek egy következő gödörig, hogy ott derékaljnak és takarónak használhassam őket. Hiszen itt is volt takaróm és derékaljam, amíg el nem korhadt, igaz, ezek korábban ruhadarabok voltak, semmiképpen sem szárnyak.

Ilyesmiken rágódom. Aztán elmegy mellettem egy ember, vödörnyi föld omlik lépte nyomán a lábamra, és kezdek takarítani. Gombócokat gyúrok a még nedves homokból, és óvatosan kidobálom. Igyekszem közel dobni, hogy ne essen a szomszéd gödrébe. Bizonyára ő is szereti a gödrét.

Egyszer elképzeltem, hogy mi lenne, ha a gombócokat jó messzire próbálnám dobni. Akkor az, akihez esik, nem tudná, hogy nem a szomszédja volt a tettes, méregbe is gurulhatna, és dobálhatnák egymást naphosszat. Ezt akkor képzeltem el, amikor megállt a fejemen egy ember, és a lábával begurított néhányat azok közül a gombócok közül, amiket korábban kidobáltam, és úgy látszik, megkeményedtek a napon. Az egyik az arcomba esett. A következőt

sikerült röptében elkapnom, és megcéloztam vele kínzómat. Persze nem találtam el, elhajolt az erőtlen lövés elől, és a homokgombóc elrepült valahova. Vagy egy gödörbe esett, vagy nem. Nem tudom. Az ember nem lett dühös, nem is látszott rajta érzélem. Még néhány gombócot bepöccintett a lábával, ezeket ügyesen elkaptam, és leraktam magam mellé. Aztán otthagytott. Akkor gondolkodtam azon, hogy ezeket jó messzire el kellene vagy el lehetne dobnom. És hogy akkor mi történne. De semmi ilyesmibe nem kezdtem. Amikor az ember elment, kiügyeskedtem a gombócokat, és kész. Gondolkodtam azon is, hogy módszert változtatok, de nem jutott eszembe jobb. Rosszabb igen, például hogy a behulló homokot levizelem és a falra tapasztom.

Ha a falra tapasztanám a behulló agyagos földet, akkor egy idő után megpróbálhatnék valami boltívfélét készíteni magam fölé. Ha ügyes és türelmes vagyok, és mindig kivárom, hogy a felépült darabokat gyökereikkel átszőjék a növények, akkor egy idő után elég szilárd építményt készíthetnék, amibe nem hullik bele semmi, és nyugodtan lehetnék. Fekhetnék a boltív alatt az idők végezetéig. Persze meg kellene oldanom a szellőztetést, mert a nap sohasem sütné be hozzám. Penészednék.

Nem próbálkoztam meg ezzel a megoldással.

A fejem fölé sem építettem boltívet, hogy legalább az arcom védve legyen. Lehetséges, hogy egyszer valaki, akit nem ismerek, akinek a létezéséről egyelőre sejtelmem sincs, egy pillantást szeretne vetni az arcomra, amikor elmegy mellettem. Vagy átrepül a gödröm fölött. Nem lehet kizárni ezt az eshetőséget. Mit gondolna, ha az arcom helyett egy sárból tapasztott boltozatot kellene megpillantania? Megvetően húzná el a száját, és többé talán nem is nézne lefelé. Vagy végtelen szomorúság tükröződne az arcán. Hiszen lehet, hogy egy szeretetteljes, részvételi pillantást szeretett volna vetni rám, aki idelent fekszem. Mert az lenne a célja, hogy erőt öntsön belém napjaim elviseléséhez azzal, hogy látni ugyan nem engedi magát, de lehetővé teszi, hogy elképzeljem ezt a pillantást.

Igaz, a boltív alatt is elképzelhetném. Bármit elképzelhetnék, akár azt is, hogy egy emberektől nyüzsgő strand homokjában fekszem, ahol gyerekek játszanak pötytös labdákkal, emberek esznek kolbászt és palacsintát, és a nők úgy ügyeskednek a melltartójukkal, hogy egyszerre rajtuk is legyen meg ne is legyen rajtuk. Elképzelhetném, hogy csak a meleg elől, a meredek napsütés miatt húzódtam a boltív alá.

Elképzelhetnék akármit.

Elképzeltem egy pötytös labdát. Elképzeltem, ahogy egy iszonyatos, rettentő pötytös labda lassan, ahogy a pitypang magja vitorlázik a szélben, a strandtól nem messze becsapódik a tengerbe. Minden hajszálam az égnek meredt. Nem építék boltívet.

Az ég olyan fölöttem, mint a tenger teljes szélcsend idején. Be kellett hunynom a szemem, mert többször is azt láttam magam előtt, hogy egy pötytös labda közeledik nagyon lassan az ég felé, és ugyanilyen lassan visszapattan róla. Nem lenne szabad képzelődnom. Csöndességre kellene szoktatnom a bensőmet. Hogy ne legyen bennem várákozás. Nem akar sikerülni.

Néha már azt próbálom elképzelni, hogy emberek érkeznek a gödrömhöz. Ismeretlen nyelven énekelnek olyan dalokat, amelyek emlékeztetnek valamire, amire lehetetlen emlékezni, illatos füstöket fújnak rám egy erre a célra készült apró fújtatóval, vagy pumpával, vagy mivel, és egy érdes kövön kihelyezett karóval átütik a mellkasomat. Hagyják, hogy kitóduljon belőlem a vér, és lassanként megtöltse a gödrömet. Aztán rám tolnák a földet, és vége volna.

Nem volna vége.

Tudom.

Szörnyű erőfeszítéssel kellene eltávolítanom a gödrömből a földet, a falakat szép függőlegesre, az alját vízszintesre simítanom, amit alig könnyítene az a körülmény, hogy eláradó vérem tapadóssá tenné a földet. Amennyivel könnyebb, annyiival nehezebb is lenne. Hiszen a véretem kellene mindenféle kossal galacsinokká formáznom, és kidobálnom a gödrömből. Várom, míg a nagy ritkán erre vetődő emberek keményre tapossák mellettem az utat. Úttá taposnák a véretem. Nem volna vége. Lecke volna. Tanulság nélkül. Mert nem nőne bennem az üresség, ha kiürítenék belőlem a véretem. Nem lennék üresebb a vérem nélkül, mert az ürességet építeni kell. Nem elég, hogy hagyok megszökni magamból valamit. Annak a valaminek a helye nem lesz üresség. Betölti a helyet valami masszaféle. A hely valaminek a helye. Az üresség az üresség helye. Nem másé.

A gödröm az én helyem. Ezért írom ezt a fogalmazást. Azt akarom, hogy amikor majd elkészülök vele, odaadhassam az első embernek, aki elmegy a gödröm mellett, és nézzen az arcát, miközben olvasni kezdi. Végtelen bölcsességével tudja majd, hogy mit érzek, egyetlen szempillantás alatt tisztában lesz korlátozott gondolataimmal, csökevényes érzelmeimmel. Abban reménykedem, hogy néhány

mondat után szája lassan elhúzódik, tekintete elhomályosul, és öklendező röhögés fut át rajta, amely összegörnyeszi, és alig csillapodó köhögési rohamba torkollik majd, miközben nyála az arcomba fröccsen, és végül talán felmarkol egy sárgombócot és évődve a számra keni. Hogy jelét adja végre annak a végtelen fensőbb-ségnek, amivel fölém magasodik, és annak a mélységes, lenéző szájalomnak, amivel rám tekint.

Azt hiszem, hogy ez a gödör végeredményben megfelel nekem. Ha egyik pillanatról a másikra – esetleg éppen ennek a fogalmazásnak a hatására, hiszen bevallom, eleinte arra is gondoltam, hogy ez majd segít felhívnom magamra az emberek figyelmét; hogy megértik: különb vagyok a többinél – tehát ha megállna mellettem egy ember, leguggolna, lenyújtaná a kezét, és jelekkel értésemre adná: kimászhatok a gödörből, büntetésem (ha az volt) letelt, és ők immár készek maguk közé fogadni, nem a boldogság, nem a megkönnyebbülés lenne úrrá rajtam, hanem a kétségbeesés.

Nem tudnék megválni a gödrömtől.

Az is lehet persze, hogy az ember, akinek majd átadom ezt az irományt, bele sem néz. Visszahajítja a gödörbe, és megy a maga útján. Vagy szó nélkül összehajítja, berakja a zubbonyzsebébe, és háta mögött összekulcsolt kézzel sétál tovább. Folytatása pedig nem lesz a dolognak, hiszen azt már megtanultam, hogy soha semminek sincs folytatása.

Eleinte szörnyűnek éreztem ezt a lehetőséget. Ma már kezdek megbarátkozni vele. Most, hogy leírtam, már ezt érzem a legvalószínűbbnek. Nem néz majd a szemembe, úgy veszi ki a kezemből az összehajtogatott papírcsomót, hogy ne érintse meg az ujjaimat, azután felegyenesedik, kigombolja a zubbonyzsebéjét, belehelyezi a kis csomagot, visszagombolja a zsebszélet, és kimért tempóban folytatja útját.

Megy Isten hírével.

Széles háta hajlottam ringatózva távolodik, a ruha ráncot vet rajta. Mintha cipelne valamit. Látom, ahogy kigyalogol a látóteremből.

Háy János

A SZÉP ISTENGYERMEK

*Jaj de szép vagy istengyermek –
sikoltozott a fülembé,
s azt mondta, ő sem ember,
hanem egy szökött isten.
Még régen a szülei
valakivel összevesztek,
ő nem is élt akkor,
amikor ide kerültek
erre a szörnyű helyre.*

*Jaj de szép vagy istengyermek –
mondta, s hogy engem biztosan
nem nyelnek el a földi vermek,
az anyjával már mindent kiterveltek,
tudják, hogy árva vagyok,
anyám porrá lett,
apámat megette a világ.
Ha vele megyek,
istennőt kapok és anyát,
ha vele megyek, majd
én leszek az istenkirály.*

*Gyere-gyere istengyermek!
Tavaszi volt, az arcomba
frecsegett az esőpermet.
A hegy belébe rángatott,
végig a kőszótét járton.*

*Jaj de szép vagy istengyermek –
kiabált az öreg banya,
Jaj de szép vagy – visszhangozták
a földmélyi termek.
És élém lökött valami ételt.
Egyél-egyél istengyermek –
frecsegte, s közelebb
nyomta hozzám a tálat.
Azt mondta, ismerte
jól az apámat,
ő teremtette a semmiből a földet és a fákat,*

belőle szabadult ki minden,
 és senki se mondhatja,
 hogy nincsen,
 inkább csak ő van
 és más meg nincsen,
 az ő véreből iszom
 és az ő testét eszem.
 Hogy az is belőle van,
 amit főzött nekem,
 valamelyik puha része,
 a szem, a máj,
 vagy a bőr alatti hár,
 és nekem meg kell ennem
 csak így lehetek istenkirály.

Megeredt akkor,
 a szájamból a keserű nyál
 Isten, isten, görög isten –
 sikoltottam, s ők csak fújták:
 Jaj de szép vagy istengyermek,
 de szép, de szép, de szép isten.

ÉG A VÁLLRA

Isten, isten,
 görög isten –
 vonyítottam
 nekifeszülve az égnek,
 lógott lefelé a levegő,
 az istentalpak
 a vállamig értek.

Isten, isten,
 görög isten –
 vonyítottam,
 mint egy vadállat,
 koncot kértem,
 enni, meg hogy aludjon
 el bennem a vérem
 a csontom a szájam,
 a vizem, a saram,
 semmi ne maradjon ébren.

Isten, isten,
 görög isten – vonyítottam,
 égnek vetett képpel
 tömj a szájamba ételt,
 köpj vért a szívemre,
 okádj a bőrömre nyálat.

Isten, isten,
görög isten – fújtam az imát,
neki az égnek,
vállamon a talpa,
meg minden, amit teremtett
a csontomig nehezült,
a napja, a földje,
az egész mindensége,
piros, arany és kék,
csúszik a talpa,
ereszkedik lefelé az ég.

Halasi Zoltán

A KISMAMA

Azon az örömmel benőtt háborús
foghíjon, ahol az őrsi búvóhelyünk volt...
(Hülyeség, nem? De így neveztük.)

*Azt mondták, kell valaki. Mindegy, nekik
kutya, macska is jó, csak az most nincsen kéznél.
Az utcán lélek se, csak ez a néhány ember-torzó.*

Ahelyett hogy egymást, ott kerestük együtt,
a felhők hamujában szürkére hült hold
karimája mikor érinti az akácfa csúcsát.

*Elmentünk velük oda. Nem a testi
épségem féltése okából (a kés az arcom
beikszelte később). Sötét volt, valami padra löktek.*

Pedig nagyon akartam, ő nemkülönben.
Azt mondta, fáradt. Nem baj, én így is szeretlek,
cirógattam, egészen ott, levélágy zördült.

*Egyszerre sokan lettek. nem számoltam, hányan.
Hasadás, recsegés, szakadás, mintha laponként
nyitnának szét, még felvágatlan könyvet.*

A szellő ólomízű volt. Szurkos palánk fölött,
ma is előttem van, a szögesdrótra akadt csirkebél,
a rózsza kombiné foszlánya hogy leng, lengicsél.

*Mi gyűlt összecsípett szemem mögé? A Tejút volt
az, ami fekete kádvíz habjaként foltokba rándult?
Az a röhejjel, prűszköléssel keveredő ezüstport.*

Ne hozta volna utamba a véletlen, ne újságolta volna
– hány év után! – hogy ő most a karoling kori iniciálékba
vagy mikbe ásta belé magát. Úgy látszik, megjött a kedve!

*A fájdalomnál jobban ellepett a csodálkozás:
ennyi rétet szaggatnak szét bennem! minél telibb,
annál üresebb leszek, mégse szakadok meg.*

Azóta nap nap, ahogy a csikorgó parki kavics
tolom-húzom a babakocsit, a féltékenységtől majd
szétreped a blúzom, ha ezekre az inikre gondolok.

*Amit sose láttam, azzá váltam én magamat ölelve
körül, ami körül nincs más, csak légritka hideg űr,
átcsaptam a szenttelen lökéseken: tenger lehetem.*

Kenzó? zsvenszi? dior? vagy madám rosát
használnak? hogy sátorként borítja be őket
az illat még a nehéz napokon is! (Vannak ilyenjeik?)

*Garázsment!, köpött rám szotyolát az utolsó, mikor leszállt.
A sok cigarettaparázs szikrát hányt elmenőben, mint a hatos
áramszedője. A sinen (és közte) tocsok, alvadás.*

Szeretnék nem festett erkölcsű lenni, de
nélküle nem megy, Uram. Nő az öröm, kaszálatlan.
Közeledik a húsvét. Akkor is, most is. Száraz márciusvég.

Mi ejtette meg Kisnét: példás rend uralkodott a legénylakásban?
A csipkefüggöny ragyogott? Kisnének (akkor még Lovász Virág)
volt történelmi tudata. Tudta: apja, nagypapa testesült jövendő urában.
Ó, az a csöndes ridegség! Mily reményekre ajzotta Virágot!
Le is élt vele negyven évet. A szerszámospolc, mely eleinte csak
egy kis szegletet jelentett a hallban, később benőtte az előszobát,
a gyerekszobát, sőt még az éjjeliszekrénybe is fogók mind népesebb
családja költözött. Ők maguk gyermektelenek maradtak.
Ám Kis, bármily kézenfekvő is a feltételezés, sohasem jutott el
a kínvallatásig. Szabad óráiban szétszedte ugyan a hozományba kapott
leánykori ruhásszekrényt, felfűrészelte a toalettasztalt, és a kétszázéves
fehérműsládának sem kegyelmezett, alkotóereje azonban kizárólag
szabványméretű deszkák kiszabására, csapolására, valamint ezek
felfüggesztésére irányult. Születésnapján Virág barkácskönyvekkel lepte meg.
Esténként fölolvastott neki egy-egy érdekesebb fejezetet a virágállvány-
készítés rejtelseiről, hosszasan elidőzött az olvasólámpa-ernyőt tárgyaló
fejezetnél, de az ura akkor már rég aludt: gyalulatlan négycolos pallókkal
álmodott. Egyszer bevallotta: legszívesebben fűrészteleppé alakítaná át
lakásukat, az legalább lecsöndesítené az utcazajt. Virág már ez idő tájt is
sokat szenvedett otthon az enyvszagtól. Végül leküzdhetetlen allergia tört rá.
Kis megszánta. Olyan porszívót konstruált, ami a falról és a plafonról egyaránt
le tudta szippantani a rászálló fűrészporszóró finom leplét. Készített továbbá fából
egy busóálarca emlékeztető maszkot is; a száj-, orr- és szemnyílást belülről
szűnyoghálóval fedte. Saját magát pedig, amint elérte a nyugdíjt, használt
esztergapaddal jutalmazta. Ettől fogva szinkronban dolgoztak: a férfi díszítette,
csinosította a polcrendszer. Virág pedig azon nyomban elbánt a hulladékkal.
Színház? mozi? társaság? – most már idejük sem maradt rá, minden
percük be volt osztva: sorban egymás után következett a lemezjátszó,
a rádió doboza, az étkezőasztal, a székek (a fotelok párnázott polcként
díszhelyre kerültek), és hátravolt még a kétszemélyes családi ágy.
Kis – nevével ellentétben – nagy, bibircsókos orrú, medvemancsú,
behemót ember volt. Képes volt hetekig ellenni császármorzsan.
Virág valaha a kisváros szépeinek számított, ugyanakkor abból a szívós
alföldi fajtából való lány, aki soha nem adja fel. Sokszor elképzelte
magát mint vérpiros bazsarózsa az érzékeny satu vagy a profilírozott
franciakulcs két pofija között. Olyankor akaratlanul is elharapta az ajkát.

Petőfi és az irodalmi gépezet

PETŐFI MINT MODERN POLGÁRI ÍRÓ

MARGÓCSY ISTVÁN

„Ezentúl tehát kirekesztőleg
az ... irodalomnak élendek.”¹

Petőfi Sándor

A természet vadvirága,
valamint Koldusbot és függetlenség! – Petőfi mindig is fennen hirdetett önideológiájának e két nagyon karakterisztikus sarokmondata máig oly mélyen meghatározza azt a képet, mely Petőfiről a köztudatban él, hogy hatásukra majdnem teljesen elfelejtődött ama szintén roppant jellemző, s a maga korában valószínűleg legalább ugyanilyen fontos, bár sokkal kevésbé hangoztatott tény, hogy Petőfi az irodalomban egyáltalán nem úgy viselkedett, mind a természet gyermeke vagy vadvirága, s irodalmi pályafutása mindvégig arra irányult – nem sikertelenül –, hogy kikerülje a koldusbot esetleges fenyegetését. Érdekes módon, nyilván a romantikus költő-ideál hagyományozódásaként, a Petőfi-életrajzok máig elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy Petőfi, kora ifjúságában, állandó Pestre kerülése előtt, valóban rendkívül súlyos anyagi nehézségek között élt, s időnként szélsőséges megpróbáltatásoknak is ki volt téve (hiszen pályakeresését, kizárólag szubjektív elhivatottság-érzetén alapuló színészi-írói karrierjét minden külső társadalmi háttér vagy segítség nélkül, félig-meddig csavargóként, a korai polgári társadalom fél-értelmiségi marginalizáltjaként kezdte el...). Ám e leírások (feltehetően a romantikus kultusz folyamatos, már Petőfi életében elkezdődött építésének okán) azt már többé-kevésbé elhallgatják, ami pedig a kortársak számára még e valóságos romantikus szenvedéstörténettel legalább egyenrangú jellemzőként érvényesült, s Petőfi személyiségének rangjához és elismertségéhez legalább ugyanily mértékben hozzájárult, hogy Petőfi, rövid, alig hétéves irodalmi működése során eladdig teljesen ismeretlen nagyságrendű karriert futott be, s az irodalmi életnek minden területén oly sikereket mutathatott fel, melyeknek radikális modernsége és újsága legalább oly feltűnést keltett (s kellene, hogy ma is keltsen az irodalomtörténetben is), mint mondjuk művészi szenialitása, ideológiája, forradalmisága, népiessége stb. Ha ugyanis azokat a visszaemlékezéseket nézzük, melyeket a Petőfihez egykor legközelebb álló irodalmárok vetettek papírra, akkor egybehangzón fogjuk felalálni Petőfinek oly szempontú kiemelését és dicséretét is, mely szerint ő volt az első magyar író, ki kizárólag írásainak jövedelméből meg tudott élni. A hajdani legközelebbi barát, Jókai Mór szerint ugyanis „Egész Petőfi korszakáig nem érte el azt magyar költő,

hogy mellék hivatal nélkül, vagy legalább akadémiai tagság nélkül, szellemi munkái után megéljen; még családot is tartson”;² s Vahot Imre is, aki mind támogató, mind pedig későbbi vetélytárs-szerkesztőként is figyelhette Petőfi pályafutását, ugyanezt hangoztatja: „Petőfi legbüszkébb lehetett arra, hogy a mi Magyarországon még addig soha nem történt, csupán a kiadók által keresve keresett versei jövedelméből illően és úri módon megélhetett...”³ Petőfi ugyanis, mikor 1844-ben végre álláshoz jutott Pesten, s elkezdte műveinek rendszeres közlését, rendkívül tudatosan tervezte és szervezte meg irodalmi jelenlétét és jelenlétének milyenségét, s a modern irodalmi gépezetnek, az irodalmi iparnak jóformán minden mozzanatát felhasználta érvényesülésének érdekében. Aligha lenne túlzás, ha azt állítanánk: Petőfi költői szenialitásának sokoldalúsága abban is megnyilvánult, hogy az irodalom külső, társadalmi, intézményes meghatározóinak gyökeres (mondhatnánk: kapitalizálódó) megváltozását is észlelte, alkalmazkodott hozzájuk, a maga érdekébe állította őket, élt velük, s rajtuk keresztül hagyta kibontakozni költészetének belső modernségét.

Jókai Mór 1847 nyarán, az Életképek akkor kinevezett fiatal, huszonekét éves szerkesztőjeként igen kemény hírlapi polémiába keveredett Petőfi volt támogatójával, a Pesti Divatlap konkurens szerkesztőjével, Vahot Imrével, aki irodalmi leveleiben hálátlansággal, s pénzsóvár mohósággal, úgymond „iparlovagsággal” vádolta meg a tőle mostanra eltávolodott legfiatalabb generáció íróit (köztük, ha nem is megnevezetten, Petőfit is), s képmutató módon azt fájjalta leginkább, hogy manapság az írónál „az irodalom iránti buzgó ügyszelermel haszonleső önnőség váltá fel”, s mindezen bajnak okát abban lelta fel, „hogy íróink nagyobbára a piacról élnek”.⁴ Jókai viszont, az „irodalmi iparűzés” vádját egyáltalán nem utasította el, hanem éppen hogy vállalta, s a modern irodalom alapvető létformájaként épp a piaci megjelenést állította be, s keményen kigúnyolta Vahotot amiatt, hogy szerkesztőként oly „patriarchalis” állapotokat kíván vissza, midőn „drága világot lehetett akkor a szerkesztőknek és

kiadóknak, mikor az írókat fizetni nem kellett”, s merész nyíltsággal jelentette ki: „Az írók bizony a piacról élnek, s sehogyan nem lehet rávenni őket, hogy koplaljanak, bármint iparkodjunk is őket összevetett vállakkal kapacitálni ennek üdvös volta felől: már itt sem szép szó, sem fenyegetés nem használ.” Jókai a maga szerkesztői gyakorlatát is felhossa a piacosság és a tisztességes iparűzés melletti érvként (jelen szempontunkból csak az érvelés elvi oldala érdekes, s azt nem kell tételesen megvizsgálnunk, valóban ilyen szép és zavartalan volt-e a helyzet az életképek esetében...), s azt állítja, hogy a patriarchális tekintély- és hálaelvű szerkesztés helyett az irodalom esetében is a tiszta, piaci szerződéses viszonyok lennének a normálisak: (az írók) „Műveikért tőlem rendes díjjaikat kapják; ők nem követelnek, én nem zúgolódom, hanem fizetem, ki mint érdemi, és mint tőlem telik. Clara pacta, boni amici.”⁵ Jókai ebben az (aktuális konkurenciarharcotól egyáltalán nem mentes) vitában a modern irodalmi intézményrendszer aktív résztvevőjeként s egyik legelső védelmezőjeként lép fel, s azt rögzíti: megszűnt amaz irodalmi „dilettantizmus”, mely mecénások által támogatott vagy családi viszonyai révén jómódú íróknak mintegy szabadidős tevékenységként rögzítette volna az irodalmi termelés folyamatát, s a könyvek kiadását és megjelenését vagy a szerző önnön lelkesedésének (azaz saját anyagi áldozatának), vagy valamely mecénás felajánlásának, s így a továbbiakban alázatos hálaára számító nagylelkűségének eredményeként állította volna be. Jókaiék szerint az irodalmi termelés (azaz a közönségnek olvasmánnyal való ellátása) már *munka* (a szónak közgazdaságtani értelmében is!), mely jogos bérére tarthat igényt,⁶ s a szerkesztő és kiadó nem jócselekedetet hajt végre akkor, mikor kiadja a műveket, hanem üzleti műveletet, melynek üzleti részéből a szerzőnek is jogosan részesülnie kell. Az író így valójában nem más, mint *termelő*, aki árúját a kiadóknak mint kereskedőnek közvetítése révén piacra bocsátja – s emiatt nem is szorul rá arra, hogy bármily szintű mecénásnak hálaelvű lekötelezettje legyen (alighanem ez a korakapitalista, ma már persze látjuk, teljes mértékben idealisztikus jellegű, a korlátlanul liberális szabadpiac mindenhatóságát valló ipar- és piac-szemlélet húzódik meg ama vonakodás mögött is, amely Petőfi akadémia- és minden más testület-ellenességében megnyilatkozik: ő, legalábbis úgy látszik, nem óhajtott, mint pl. Vörösmarty és mások az Akadémia évdíjából élni, s a mecénatúrának még eme nagyszabású, nemzet-elvű és nemzetléptékű, ma már úgy mondanánk, államosított válfaját is elutasította).⁷ Az íróknak mint pozitív iparlovagnak ezek szerint (azaz Petőfi és Jókai szerint) az lesz a feladata, hogy állandó termelésével (azaz kínálatával) a piacon állandó keresletet gerjesszen és tartson fenn, s ennek a keresletnek a kielégítésével teremtsen meg saját anyagi egzisztenciáját.

A rendelkezésre álló dokumentumok és kortárs visszaemlékezések szerint Petőfi teljes mértékben ezen stratégia szerint építette fel irodalmi szerepét és termelési módját: tudomásom szerint pl. ő a legelső magyar szerző, aki szerződésben kötelezte magát arra, hogy egy folyóiratnak *minden egyes* számában megjelenjen műve, s aki kizárólagos szerződést is kötött

(természetesen jó, az átlagon felüli fizetés kikötése mellett) arra, hogy bizonyos ideig csak egy folyóirat számára termel (e folyóirat, köztudomásúan, az igen jelentős és jól jövedelmező Pesti Divatlap volt, mely ekkoriban több, mint *háromezer* példányban jelent meg!). Petőfi egyik legnagyobb újítása ennek révén alighanem az irodalmi élet egészét, s az abban való részvételnek radikális megváltoztatását célozta meg: ő abban is az első magyar irodalmár volt, hogy működésének alapjául az állandó részvételt és az állandó, pillanatnyi szünet nélkül való jelenlétet tette meg (mindehhez persze szervesen hozzátartozott az is, hogy Petőfi teljesen tudatosan törekedett arra, hogy városban, a fővárosban, Pesten, azaz az ország akkori irodalmi és társasági központjában tudjon letelepedni és megragadni, s az olyan „hagyományos”, „magányos” írói életmód, mint pl. a kis faluban papként élő Tompa Mihályé, vagy a falusi jegyzőként író Arany Jánosé már idegenként vagy archaikusként tűnt fel előtte – nem hiába buzdítja is majd később barátját, Aranyt, hogy ő is költözzön Pestre, s sajtómunkásként vegyen részt a pezsgő irodalmi életben). Attól a pillanattól kezdve, hogy Petőfi mint segédszerkesztő letelepedett Pesten, és elkezdte kiépíteni saját pozícióit az irodalmi életben, tevékenysége folyamatosan az irodalmi nyilvánosság előtt zajlott, vagy tőle származó, vagy róla szóló írásk tükreben. A folyamatos publikálás (melynek méretei szintén meghaladtak minden megelőzőt: előtte nem volt oly szerző, akinek ilyen rövid idő alatt ennyi verse jelent meg a periodikákban) és a költőről valamint a verseiről és versírájáról szóló folyamatos híradás egészen speciális reklámértékkel és felhajtóerővel bírt: oly állandó, szakadatlan, mindig új és új szempontokat előhozó figyelemfelhívás volt ez, mely a költő és versei iránti keresletet folytonosan ingerelte és újratermelte. S ne gondoljuk, hogy e figyelemfelhívás kizárólag a valóban nagyszabású új esztétikai értékeknek lett volna köszönhető: gondoljunk csak arra a közismert tényre, hogy Petőfi – a közszokásokat provokálva – bizony hajlandó volt feltűnő, kihívó népfalak öltözködve, szinte eleven reklámfiguraként is propagálni ama költő-imágót, akit épp abban az időben írásaiban is alakított (e szerepet vagy alakot sokszorosan népszerűsítette pl. a folyóiratban közzétett arckép is),⁸ vagy arra, hogy Petőfi publicisztikájának, sőt nemegyszer szépirodalmi alkotásainak is jórésze burkolt vagy burkolatlan önreklámként is fel-fogható. Az olyan kihívóan ironikus cikk pl., mint a *Nyílt levél Vahot Imréhez*,⁹ melyben egyébként nyílt levélhez illő súlyos nyilvános ügyről egyáltalán nem esik szó („most látom, hogy még semmiről sem írtam, s most jut eszembe, hogy elfelejtettem: miről akartam írni tulajdonkép?”), kizárólag csak a róla szóló épp ekkoriban megjelent kritikákat teszi gúny tárgyává, majd pedig azt említi meg, hogy „Néprománcomat a számról mindenfelé éneklék, énekelték most a gömri restauráción még a kortesek is”, s beharangozza újabb, hamarosan megjelenendő verseit. A publicisztika arról szól, hogy a költő ír, termel, magától értetődő módon: remekműveket, s arra biztatja a közönséget, hogy izgalommal várja az elkövetkezőket is. S hogy mindez nem csak egy játékosan hivalkodó vadzeseninek talán ironikus vallomása vagy tréfája, azt elsősorban az bizonyítja, hogy a korabeli sajtó egyébként is tele van Petőfi készülő verseinek előrejelzésével, előzetes dicsőretével, illetve az ellentábor részéről,

kárhóztatásával. A költő folyamatosan kiprovokálja, hogy róla legyen szó, akár kihívóan, időnként megbotránkoztatóan szokatlan „személyességével”, „őszinteségével”, nagyra vágyásának hivalkodó kinyilatkoztatásával (gondoljunk csak pl. arra a furcsa jelenetre az *Úti jegyzetekből*, melyben azt rögzíti, mennyire megütközött azon, hogy az aggteleki barlang idegenvezetője nem ismerte fel az ő „országos híru” nevét),¹⁰ akár azzal, hogy nézeteit és saját költői integritását védelmezni akarván, mindenkivel hajlandó, – az akkori sajtóviták szokásait erőteljesen meghaladó módon –, sajtópolémiába keveredni (itt a sok látványos példa közül is kiemelhetők a kizárólag a személyeskedő vagdalkozás kedvéért született kis írások, írói-szerkesztői üzenetek, mint amilyen pl. az 1845 eleji *Adatok „A kritika titkai”-hoz*).¹¹

A modern irodalmi gépezet legfontosabb hajtómotorja természetesen az időszaki sajtó, s a negyvenes évekre Magyarországon e sajtógépezet már igen komolyan fejlett színvonalon működik – természetes tehát, hogy Petőfi ezen keresztül óhajt és tud a legerőteljesebben hatni (s hogy az időszaki irodalmi sajtóban való részvétel mennyire elválaszthatatlan része az irodalmi munkának, az irodalmi értelmiségi életnek, azt mi sem bizonyítja jobban, hogy Petőfinak majdnem minden barátja szerkeszt – vagy most, vagy az 1848-as sajtószabadságot követően, vagy még később, mikor majd módja nyílik rá – valamilyen folyóiratot:

Jókai, Pálffy Albert, Pákh Albert, Bérczy Károly, Vas Gereben, Csengery Antal, Arany János s a többiek, előbb vagy utóbb, rövidebb vagy hosszabb időre, beállnak a periodikák szerkesztésének munkájába is). A rendszeres megjelenés és az aktuális, hirtelen reagálás lehetősége igen nagy mértékben megváltoztatja az irodalmi nézetek egymás mellett-vagy egymással szemben való létezését is: az állandó vita és pezsgés állapotát teremtik meg és használják ki. Ama hatalmas erejű és a mai irodalmi vitákat látván is meglepően nagy terjedelmű vita, amely Petőfi költészete körül a negyvenes években lejátszódott, szerves fejleménye és mintegy megkoronázása volt az eddigre derekasan kiépült irodalmi intézményrendszernek, s maga is hozzájárult e rendszer működéséhez. Nemcsak arról volt e vitában szó, hogy kinek tetszik vagy nem tetszik Petőfi költészete, hanem arról is, hogy egy jelentősen újító költészet létmódjához és befogadásához ezentúl hozzátartozik a zajos sajtóvisszhang is, s az is, hogy a sajtó visszhangjait e költészet (s amaz irányzat, melyhez a kiszemelt költő tartozik) esztétikailag is kamatoztatni tudja majd. Alighanem helytelen az a hagyományos irodalomtörténeti beállítás, mely szinte sajnálja Petőfit amiatt, hogy sok támadással kellett szembenéznie; a modern irodalom szempontjából nézve talán éppen fordítva áll a helyzet: Petőfi költészete mint történelmi fejlemény vagy jelenség elválaszthatatlan amaz irodalmi nyilvánosságtól, mely megteremtette és körülvette, a folyamatos sajtójelentés és az éles vita pedig nemcsak életének és „termelésének”, hanem költészetének mint esztétikai képződménynek is alapvető lételeme volt. Nem csak azért reagált pl.

ÖV ALATT

...gatyába táncol...

(IRODALMI „BEFOGADÁS” – VERSEK BEN)

Lelkemadta-teremtette kunfia!

Lelkemadta-teremtette
Kunfia!
Verjen meg lángcsókjaimnak
Zápora.
Láncra kötlek, ha hived el-
Feledted:
Ölelésem legyen a lánc
Feletted,
Azokért az egészséges
Dalokért,
melleket zengsz e beteg hon
Údveért!

Sokan kérték, hogy beszéljek
Felőled:
Ki vagy? mi vagy? s mi lehet még
Belőled?
S elmondtam, hogy már bakancsos
Is valál
S vitézkedél a szerelem
Harcinál,
Hol szép lány volt a tündérvár,

S ajakin át
Lőtted ajkad csókkal töltött
Pisztolyát,
Míg a szíved vérző sebet
Nem kapott,
S ebből növesztél Cziprus
Lombokot.
melly szent búdnak hervadatlan
Koszorú;
S lantod, most egy daltmennydörgő
Gyászború.
S így a vaksors közlegénye
Lól te, és
Legélesebb kardod lón a
Szenvedés!...
Hogy rideg volt egy időre
Az apád,
A művészet szent szerelme
Volt a vád.
A szív legszebb szenvedélye
Nőtt beléd:
A színészet tündérföldét

Petőfi a kritikákra, mert büszke és érzékeny ember volt, hanem azért is, mert irodalmi jelenlétét elsősorban azzal tudta biztosítani, hogy az éppen adott irodalmi játéktéren elsődleges és vezető szerepre tört. Alighanem azért is oly élesek és sokszor nyerseks a kritikákra adott válaszai, hogy provokálják az irodalmi nyilvánosságot, s hogy e provokáció során az éppen elhangzó vagy érintett irodalmi megnyilatkozás (vagy mű) is új fényben tűnjön fel. A periodikus irodalmi megjelenés és a folyamatos irodalmi jelenlét valószínűleg elszakíthatatlan attól, hogy a Petőfi-versek állandóan az aktualitást hangsúlyozzák: azt a látszatot igyekeznek kelteni és fenntartani, hogy mindig az éppen adott szituációra adott hirtelen, aktuális válaszként működnek. E látszatot szinte természetesen táplálja és tartja fenn a folyóirat-irodalom kontextusa, a folyamatos egymásra reflektálás irodalmi gesztusainak „divatja”. Az a nagyszabású, már sokat elemzett gesztus, mely Petőfi verseiben az állandó pillanatnyiséget, állandó új-ságot, újdonságot célozza meg, ezért aligha magyarázható kizárólag a romantika eredetiség- és zsenikultuszának pillanathoz kötöttségével: megláthatjuk benne a modern irodalmi gépezet újra (élesebben fogalmazva: új „árura”) törekvésének mechanizmusát is, a folyamatos aktualitást szinte kötelező igényét és „természetes” reklámértékét is. S mindezt valószínűleg nem csak az igazi alkalmi költeményekre nézvést tarthatjuk igaznak, melyek jelentős közfelfűnést okozó esemény kapcsán íródtak (ilyenek a korai versek közül pl. a *Védjegyleti dal*, *Bathány és Károlyi grófnék*; későbbről *Az országgyűléshez*, *A nemzetgyűléshez* stb.), hanem az olyanokra is, mint amilyen volt pl. *A természet vadvirága*, mely köztudomásúan egy kritikus

támadásra íródott vad önvédelemként, s megjelenésekor alcímként is nyíltan viselte az aktualitást (mondván: „*Dardanus-féle kritikásaimhoz*”), vagy amilyen *A világ és én* c. verse volt, melyben ugyan általános megvetését s utálatát fejezi ki a világ és a szolgál lelkek iránt, de melyet szintén egy támadó kritika konkrét aktuális visszhangjaként is értelmezhetünk [hisz a következő szerkesztői lábjegyzettel együtt jelent meg: „Ezen derék verset ajánlom N(ádaskay) úr és minden ellenségem figyelmébe. Mintha a szívemből szakította volna azt ki költője.”].¹² Ám ez az aktuális szemlélésmód feltehetően kiterjeszhető az olyan költeményekre is, melyek az aktuális pillanatnyiséget nem kötik külső irodalmi kontextushoz, csak épp azért, hogy pontosan jelöljék, szinte riporterri pontossággal, az „ihlet” pillanatát, azaz a modern vershelyzetet, az újdonság eredeti fényében tüntetik fel a művet és az alkotói gesztust, s ezáltal e szövegeket is bekapcsolják a gépezet újság-igézetébe, reklám-fényébe (gondoljunk az olyan versekre, mint az *Egy estém otthon*, *A Tisza*, vagy az olyan szövegekre, mint a *Befordultam a konyhára...*, melyben a szerző, kétségtelen, hogy nem ironia nélkül, önmagának és szituációjának különös eredetiségére kívánja, mint újdonságra felhívni a figyelmet...).

Mindehhez szorosan

hozátartozik az a kép is, melyet a szerző – akár műveiben, akár az irodalmi életben – önmagáról megalkotott, s melynek propagálásáról folyamatosan gondoskodni volt

Míveléd.
S hogyha még a hívatasod
Érezed,
A színészet angyalával
Fogj kezét!
Mert, barátom, a színészet
És a lant,
Bűbájos két égi testvér
Itt alant.
S e két szellem egy kebelben
Összefér,
S mindkettőért dicsőség a
Pályabér.
Mélto társa Vahot
Imrének,
Az igazi magyar élet
Hívének.
Mert, ha talán ti rajtatok
Állana,
Még Jupiter is atillát
Hordana,
S a széles ég magyar divat-
Lap volna,
Mellyben honfidalt Szent Dávid
Dalolna. – –

A poéta az istenek
Komája,
S egész ország szíve hallgat

Reája.
Zengd tehát a népszabadság
Énekét,
Zengd a közjog s nemzetegység
Szellemét
Zengi szerelmet, mellyet a hölgy
Bája szül,
Itt az édes kínos élet
Údveül
Szeresd hamvában is azt a
Kis leányt,
Ki miatt most szerelemnek
Gyásza bán. – –
Zengd továbbá a nagy alföld
Síkjaít,
A tősgyökös népéletnek
Titkait.
S légyen lantod egyszersmind kedv
Forrása,
S zengd, mi a magyar legősibb
Szokása,
S a borból, hogy meg ne ártson,
Mint igyék,
Mellyben a kedv lelkesítő
Lángja ég.
Úgy is sokszor hallottam azt
Beszélni:
Anakreon unokája
Petőfi. – –

kénytelen. Jelen szempontunkból a legfontosabb összetevője ennek az önképnek az a mozzanat, mely a szerzőt mint, mondjuk így, jogalanyt tünteti fel: azt a figurát, aki saját jogait és jogosítványait folyamatosan érvényesíteni akarja és tudja. Nem arról akarok itt beszélni, hogyan képviseli Petőfi, akár verseiben, akár politikájában a (közösségi vagy egyéni) demokratikus jogigényeket, vagy hogyan látja erkölcs és jog viszonyát általában, hanem csak arról, hogy Petőfi fellépésével a magyar írói szerzői jog történetében is új fejezet kezdődött el (nyilván az sem véletlen tehát, hogy a magyar sajtóban az egyik első alapos és részletesen érvelő közlemény a szerzői jogról, az *Írói tulajdonról* épp Jókai és Petőfi lapjában jelent meg 1847-ben).¹³ E tekintetben már azt is rendkívül fontos tudnunk, mily különös gonddal kötötte meg 1847-ben a felnőtt Petőfi összes műveinek kiadói szerződését (oly aprólékos, egyes művekig és tételekig kiterjedő figyelemmel, melyre másnál, a kor még nagyon kezdő, kialakulatlan kiadói gyakorlatában, mely a műveket egyetemlegesen, mondhatnánk úgy is, *en gros* kezelte, nem találunk példát), ám ha arra gondolunk, milyen megátalkodott nyakassággal volt hajlandó Petőfi már nagyon fiatalon is összeveszni komoly irodalmi potentátokkal kicsinynek látszó irodalmi jogi kérdésekben is, a közvetlen anyagi érdek nélkül is működő jogérzék fokozott megjelenését kell rögzítenünk. Petőfi már 1843-ban nyílt levélben protestált Garay Jánosnak ama szerkesztői gesztusa ellen, mely a versek alá nem az általa meghatározott álnevet írta, 1845-ben kedvelt pápai professzoraival szemben is tiltakozott az ellen, hogy fiatalkori verseit tudta nélkül

publikálták, s 1847-ben már az is felháborította, ha egy folyóiratban az együttesen előre elküldött verseinek megjelenetési sorrendje nem az ő akarata szerint történt stb.: s mindezt minden egyes esetben úgy élte meg mint „írói jogtapodást”. Petőfi ugyanis a magyar irodalom történetében először óhajtotta érvényesíteni az írásaival kapcsolatos összes jogokat, azaz azt akarta volna elérni, hogy írásai kapcsán, a nyilvánosság elé kerülve, mindig minden úgy történjen, ahogyan ő határozott – s minden, ami a nyilvánosság előtt látszik, annak a költői imágónak folyományaként legyen értelmezhető, melyet ő írta elő (valószínűleg ennek az imágónak védelme, az összetéveszthetlenség igénye vezette pl. abban a kissé eltúzott afférban is, melynek során az utána nem sokkal később fellépő Benőfy nevű költőt felszólította, hogy „a további zavar elkerüléséért” változtassa meg nevét).¹⁴ E jogérvényesítés mintegy másik oldalaként fogható fel ama fentebb elemzett „piaci” felfogásnak: egy igazi „modern” szerző most már nem engedi (mint ahogy pedig nem sok évvel ezelőtt még nem hogy engedte, hanem épp természetesen vette!), hogy bárki, akármely indulattól, önkénytől vagy jóakarattól vezettetve, akármilyen szinten belenyúljon a szövegbe, hanem művét és munkáját mint tökéletesen egyéni tulajdonát védi és hasznosítja. A Petőfinek eme joggal kapcsolatos vitáiban oly gyakran felmerülő központi téma, azaz a szerző neve (vagy ha akarja: álneve) ilyen értelemben a szerzői jognak mintegy szimbólumává válik: Petőfi ahhoz ragaszkodik, hogy az ő neve csak akkor jelenjék meg művek alatt, ha ezzel neki van esztétikai vagy bármely egyéb szándéka – a szerző *aláírt* neve ugyanis ebben a

Igyál tehát! Csokonai,
Ha élne,
Örömeben veled lantot
Cserélne.
Lelkem-uccse! Pegazusod
Telivér,
Csakhogy mindig szomjas, mindig
Inni kér,
És felőled úgy forog a
Hírkerek:
Kancsó mellett csinálsz legszebb
Verseket.
Igy hát kelyhdeddel szünetlen
Készen állj:
Érdekében áll a honnak,
Hogy igyál! – –

LISZNYAI KÁLMÁN

Pest, május 9-én, 1845
Pesti Divatlap, 1845, júl. 3

Óda az Ökörszemhez

Nyíljatok meg, őserő lángeszemnek
Világigázó zsilipjei!
Szálljatok le, Múzsák!
Szálljatok le, szolgáljni szellememnek,
Mint hű, alázatos cselédei! –

Őt akarom, őt ma megénekelni –
A halhatatlan Ökörszemet!
Kinek a rágalom hurkot veveget,
Kire ugatnak a juhászebek
Mérges boszúból – boszú mérgivel!
De mind hiában!
Mert... miként hóhérpallos
Éj villámiban,
Tündöklök lángeszed –
Ó Ökörszem! –
E gyáva féregzsombikokra le!...
Hát még a witzed?!?!
Az fénytorony, vihamak éjjelén,
Villám
És menny dörgése egy pillanatban! –
Ha fürgetegre kél az őrálom, –
Vagy fürgeteg kél az őrálomban, –
Amint tetszik!...
Ne desperálj! röptülj merészen szárnyaim lángeszednek –
(Erről tudom, hogy vérem vagy nekem!)
A légnak éterébe föl!
Hadd áldozatképp szűd elvérzeni,
Lelked hő lángban elhamvadhoni!
Aztán ne bánnd, hadd gúnyoljanak,
A kritikusok hadd ugassanak...
Sorsunk nekünk, nagy szellemeknek,
Hogy tőkfilkók gúnyal fizetnek! –
Ó, jöszte, hadd öleljelek fel
Hatalmas karjaimba;

vonatkozásban nem más, mint a kibocsátott termék védjegye; Petőfi mint szerző mindvégig avégett alakítja a nevéhez (álneveihez) kapcsolódó közönségképzeteiket költői műveinek éppen mozgósított szerepei szerint, nem pedig közvetlen személyes életének adottságai révén, hogy a közönségben az azonosíthatóság, s az eddig megszokott termékekhez hozzárendelt fogyasztói bizalom ne rendülhessen meg. Alighanem a költői-termelői imágónak így felfogott konfirmálása-ként és propagálásaként is fel lehet fogni a szubjektíve szélsőségesen csapongó *Úti jegyzetek*, később az *Úti levelek* vállalkozását, s az e művekben kialakított és folyvást tovább épített önképet is: ezekben a szerző, mikor önmagáról beszél, önmagát mindig *költői* mivoltában, költői szerepében engedi érvényesülni, mintegy körülírva ama jelenséget, melyet versei révén hagyott az irodalmi közvéleményben rögzülni; evégett szólnak e sokféle kalandot és semmiséget felidéző naplószerű vallomások mindig arról, milyen költő írta is őket, s milyen más művek (régebbiek, ismertek és most keletkezendők) veszik körül e mostani aktuális élményrögzítéseket. A költő szélsőséges szubjektivitása, mely a versek alanyának megformálása során rendkívüli esztétikai erővel fog érvényesülni, ilyen értelemben az irodalmi ipar és piac területén is gyümölcsözően mozgósítható (akár annak kockázatásával is, hogy a kihívó feltűnés időnként megütközésbe csaphat át...): ama figura, mely „őszinte vallomássága” révén, pillanatnyi ihlete segítségével az állandó újságot és aktualitást tudja képviselni, a közönség újságigényét is tökéletesen ki tudja elégíteni – ráadásul a megbízható áruvédjegy garanciája mellett.¹⁵

Érdekes módon, ama költő,

aki a romantika szenvedélyétől áthatva önmagát mint reflexiós alanyt általában tökéletesen *egyedül* képzelel, aki költői tevékenységét, oly sokszor elmondott vallomása szerint elsősorban a magányos kontemplációban vélte kiteljesíteni, az irodalmi élet sodrában rendre mint kis közösségek tagja lép fel, s irodalmi (ipari) termelő tevékenységét társasági aktusként éli meg és szervezi meg. Petőfi, pesti letelepedése után mindvégig úgy szerepel az irodalmi életben, mint társasági lény, akit barátok, szövetségesek, munkatársak, valamint vetélytársak és ellenségek vesznek körül, s aki működéséhez állandóan igénybe is veszi a többi szereplőnek, akár magánembernek, akár intézménynek, a segítségét: utazásai során rendre felkeresi, irodalmi szövetségkötés céljából is, a vidéken élő frókat (Tompa Mihályt, Kerényi Frigyeszt, Kazinczy Gábort, Arany Jánost stb.), s barátai és harcostársai, illetve vélelmezett leendő szövetségesei érdekében sajtópolémiaira és kritikai propagandára is hajlandó (vö. pl. igen sokfelé irányuló pozitív és negatív kritikai észrevételeit *Úti jegyzeteiben*, dicsőítő kritikáját pl. Egressy Gábor színpadi alakításait illetően; hasonló gesztusként érvényesülhet pl. az is, ahogy Jókai még jóval a házasság megkötése előtt beharangozza a *költőfeleség* Szendrey Júlia majdan megjelenendő irodalmi naplóját,¹⁶ de ugyanebbe a sorba illeszthető be Arany János nyilvános, versbéli üdvözlése is a *Toldi* sikere kapcsán, illetve az a

Röptelendő veled, el, el, –
Hova?
Hát hova máshova, mint a
Halhatatlanság édenhonába!...

Sármányka

Viszonóda Sármánykához

Igaz? Való? Tehát valóság?!!!
Megéneklél, avagy nem éneklél meg engemet? –
Lantodra méltatád a piciny Ökörszemet!...
Mi ez? Mi büszkeség dagasztja keblemet!
A dicsőségnek tömjénillata
Minden porcikámon áthata,
O üdv! O ég!
Egészen más valami levél,
Mint eddig valék!
Te... o Sármányka!...
Bár egy csöppcsekét
Bímék mérhetetlen oceánjából
Lángeszednek...
Egy porszemecskét
Gondolkodásod földgolyóbisából...
Egy szikraparányt
Lángzó tűzéből művészetednek,
Melly benned ég!...

Ah! Egy lehet csak a szellemszélárának,
Melly tégedet
Óriás gondolatról óriás gondolatra kerget!
Csak egy mákszemnyit bírnék
Négy eleméből szellemed világának!...
Mi boldog volnék!
De így!...
Úgy!...
Most már – kimondom büszkén, szabadon –
Most már én is – parány a szárnyasvilágban –
Nagy vagyok és halhatatlan!
Arany kobzodnak rezge hírajai
Zengett nevem, szférák búhangjain!
S a zengemény félistenné emelt!
Köszönöm, o Sármány, o nagy Sármány! S fogadom,
Ökörszemnyi szavamat adom,
Hogy olly forrón, hidd, senki nem szeret,
Nem tisztel, nem becsül ám tégedet –
Dehogy tisztel, – dehogy becsül –
Dehogy szeret –
Miként megénekelte társlángeszéd!

Ökörszem

Honderű, 1847, május 18.

ZERFFY GUSZTÁV

baráti-szerkesztői gesztus is, mely Arany válaszszerzését is kiemeli a magánlevelezés keretei közül, s az Életképekben nyilvánosság elé bocsátja; persze az is megjegyzendő, hogy e kölcsönös versbéli hódolat már olyannyira kihívónak tűnt fel a Honderű ellenvéleménye előtt, hogy rövidesen paródia is született kapcsán *Óda Ökör-szemhez, Viszontáda Sármanykához* címmel).¹⁷ Petőfi abban is kiemelkedik kora más, elsősorban idősebb irodalmárai közül, hogy az irodalmi termelést, minden szubjektivitása mellett vagy ellenére, bekapcsolta a közösségi hálózatokba is. Petőfi, mint az irodalmi élet szereplője feltűnően sokszor mutatkozik úgy (akár a saját, akár a mások beállításában), mint aki testületet, tényleges intézményt, vagy informális csoportot képvisel vagy szimbolizál: ezen állandó törekvésének szinte jelképe lehet ama felkínálkozó-beszervező jellegű programnyilatkozat, mely rögtön az Aranyhoz frott első levélben hangzik el a népköltészet kapcsán, a szubjektív esztétikai tetszést azonnal kizárólagos igényű irodalompolitikai mozzanattal egészítvén ki, vagy ama hirtelen felkiáltás, mely már a második Arany-levélben meghirdeti, a személyes ismeretség híján is, az Arany-Petőfi-Tompa triumvirátust.... S mindez, a szubjektív gesztusokon túlmutatóan, kiterjeszhető aztán az irodalom gépezetének mozgására és mozgatóira is, hisz pl. a Pesti Divatlap szerkesztése ismeretes módon mindvégig konkurenciaharcok keresztüztüében zajlott: Petőfi és Vahot főszerkesztői önideológiája szerint egy tisztességes és kiváló lap harcolt a mind irodalmilag, mind politikailag kárhözvontandó és silány esztétikai minőségű ellenfél, a Honderű ellen; a költő mind szerkesztői jegyzeteiben, publicisztikájában, mind verseiben egyértelműen állást foglal két irodalmi orgánium ideológiai, esztétikai és piaci vitájában, s önmagát mint irodalmárt teljesen azonosítja a folyóirattal (ismeretes a szerencsétlen és mulatságos, helyesbítésre kényszerített elsőszámú története: 1845 elején a segédszerkesztőként alkalmazott Petőfi egy jegyzetében a Pesti Divatlapot, amely pedig valójában Vahot Imre főszerkesztő tulajdona, egyszerűen sajátjának nevezi: „ne küldtek volna lapomba oly iratot”; később: «A P. Divatlap előbb számában közölt szerkesztői jegyzések után tett észrevételben a „lapomban” szó hibásan csúszván be, e helyett olv. „e lapban”»).

S ez az elkötelezettség, csoporttudat, együttes feltörekvési szándék, mely az irodalmat mint csoportok küzdőterét látja, a költőt, nem politikai állásfoglalások alapján, irodalmi pártok alapítására is készíti, s ha szükség van rá, párttűzésre is képessé teszi. Ennek alapján tulajdonképpen természetesen kellene tekintenünk azt a tényt is, hogy a negyvenes évek legnagyobb irodalmi botránját és pártszakadását, azaz a Tízék Társasága fellépését és irodalmi kivonulását is Petőfi szervezte meg s vezényelte le. 1846-ban, mikor Petőfi már elég erősnek érzi, s joggal, pesti irodalmi pozícióit, ifjú barátaival együtt új folyóirat alapítására tesz kísérletet, hogy önálló tevékenységük révén, az eddigi irodalmi-piaci erővel, azaz a többi folyóirattal szembeszállván, kizárólag az új, legmodernebb, romantikus irodalmat írva és propagálván kíván fellépni a konkurenciaharcban (a folyóirat

címe *Pesti füzetek* lett volna). Tudjuk, folyóiratot alapítani hivatalos, felsőbb politikai engedély nélkül nem lehetett, ily engedélyt a forrófejű ifjak nem kaphattak – nem maradt hát számukra más, minthogy kivonuljanak az irodalmi közéletből, s hadat üzenjenek az egész fennálló intézményrendszernek. Tíz fiatal fró megfogadja, hogy az irodalmi élet jelen szereplőivel semmiféle közösséget nem vállal; egymással viszont kizárólagos véd- és dacsövetséget kötnek: ily vállalkozásba nyilván csak oly szereplők bocsátkozhattak, akiknek (vagy legalábbis egy részüknek, természetesen elsősorban Petőfinek) már volt olyan tekintélyük és súlyuk, hogy kimaradásuk feltűnést, hiányt, tehát (piaci) zsarolási alkalmat is jelentsen. Petőfi, irodalmi szerepvállalásának csekély két-három éve alatt már oly nagyszabású tekintélyt és oly sok értéket tudott önmaga körül felmutatni, hogy ismertségének és sikereinek teljes körű mozgósításával maga mögé tudta utasítani mindama intézményeket, melyeket eddig saját feltörekvése érdekében használt volt; kimaradása oly úrt hagyott volna maga után az irodalmi közönségben, melyet az intézményrendszer üzleti érdekeltsgű mozgatói nem engedhettek meg maguknak. A Tízék Társasága csoportos lázadása és zsarolása, ismeretes módon, sikerrel járt: ha nem is azt érték el, amit követeltek, azaz az önálló folyóiratot, azt azonban elérték, hogy az ország egyik legrangosabb irodalmi orgánuma, a nem csekély példányszámú sikeres Életképek, minden megszorítás és fenntartás nélkül, rövidesen az ő irányításuk alá került. Petőfi és barátai (közöttük is kiemelendő a nemsokára főszerkesztői posztra kerülő huszonekét éves Jókai Mór) oly fegyvertényt hajtottak végre az irodalmi piacon, melyre az irodalomtörténetben alig akad példa: huszoneves fiatalok korlátlan és felügyelet nélküli publikációs lehetőséget szereztek, igen jelentős irodalmi terület felett nyertek, ráadásul patriarchális mecénatúra és támogatás nélkül, teljes autoritást. Ezen irodalmi huszárvágás, mely a magyar liberális romantika legnagyobb és legszebb térhódításaként is értékelhető, nem jöhetett volna létre ama pozíció jelentősége és súlya nélkül, melyet Petőfi a maga nyíltan provokatív offenzivitásával, igen sokfelé ágazó ipari tevékenységével valamint feltűnő és minden olvasó réteget (így vagy úgy) mélyen érintő esztétikai kiválóságával nem csak a maga számára biztosított. Petőfi e pillanatban, a Tízék Társaságával, pártot ütött, csoportos „sztrájkjával” felrúgta az eddig érvényesülő irodalmi illemszabályokat, s vállalkozása teljes sikerrel járt. S hogy egy ilyen siker nem önmagától adódott, hanem igen komoly szervezői munkára is szükség volt hozzá, azt elégséges módon bizonyíthatja az a fennmaradt néhány (későbbi) levél, melyekben dokumentálva találjuk Petőfi munkatársakat toborzó akcióit (pl. a számára nagyon rokonszenves győri Hazánk részére), vagy melyekben az összetartás jegyében kioktatja a vidéki és tapasztalatlan Arany Jánost az irodalmi élet viszonyairól, s részletes és részrehajló indoklással eltiltja bizonyos fórumoktól és személyektől (így pl. Vahot Imrétől), s szelíd, de kérlelhetetlen határozottsággal rábeszéli némely közös akciókra (1848-ban pl. a lapszerkesztésre is)... Az a később uralkodóvá vált gesztusrendszer, mely az irodalmi életet elsősorban az éles konkurenciaharc tereként fogja fel, s a különböző intézményeket és fórumokat az egyes versengő

irodalmi irányzatok hadállásaként állítja be, alighanem itt, a negyvenes években érte el először modern kiteljesedését, s Petőfi e harci gesztusrendben – hisz neki volt a legnagyobb súlya – elsőrendű szerepet vitt.

Mindennek persze megvolt a közvetlen hatása Petőfi műveinek (könyveinek) önálló, egyenkénti megjelenésére és elterjedésére is. Hisz ne felejtjük el: Petőfi volt az első olyan költő, ki – nyilván egyszerre tehetségével, újszerűségével, vitáival, reklámjával – folyamatos irodalmi jelenlétét a periodikákon kívül a könyvpiacra is rendszeresen érvényesítette: előtte nem volt olyan magyar író, ki évente több kötet kibocsátásával büszkélkedhetett volna. A felsorolás igazán imponáló: az 1843-as két regényfordítás után rögtön az első évben, 1844-ben két kötetet jelent meg (*Versek, A helység kalapácsa*) 1845-ben négy: *János vitéz, Cipruslombok, Szerellem gyöngyei, Versek II.*) 1846-ban ismét négy: *A hóhér kötele, Felhők, Tigris és hiéna, Ausgewählte Gedichte* 1847-ben az *Összes költemények*, melynek második kiadása is kijött 1848-ban (két kötetben), mikor is később már a *Coriolanus*-fordítás mellett csak a *Lapok Petőfi Sándor naplójából* kis füzeté és néhány röplapon kiadott vers kapott önálló sajtónyilvánosságot. Ráadásul 1947-ben az *Összes költemények* oly díszes nagy könyvként jelent meg, hogy már „műtárgyként” is általános feltűnést keltett: a Jelenkor c. újság a könyv ismertetését pl. azzal kezdi, hogy „a mű kiállítása olyan, minőt még magyar könyv nem ért”;¹⁸ s e valóban jeles, nem olcsó könyvművészeti alkotás úgy elfogyott, hogy egy éven belül új kiadását is érdemes volt megvalósítani. Ezenkívül, ha nem is Petőfi vezette be, de ő tette általánossá a magyar irodalomban ama verseskönyvtípus is, mely már nem összegző gyűjteményként, lezáró összegzésként közli egy költő versgyűjteményét, hanem, akár a keletkezés idejét is jelezve, a korhoz kötöttséget, az aktualitást is hangsúlyozva, mintegy ciklusba szedi, s így egy ihlet teremtő aktusának tünteti fel egy periódus természetét. Petőfinek néhány kötete (pl. a *Cipruslombok, a Felhők* stb.) azáltal is nagy hatást gyakoroltak, hogy – alighanem ismét aktualitást mímelve vagy imitálva – lemondtak a megszokott, többé-kevésbé véglegesnek tekintett elegyes versgyűjtemények általános és legfeljebb tartalmi-tematikai szempontból osztott, leginkább műfaji-poétikai szempontok alapján tagoló gyűjtőmechanizmusáról, s egy középpont köré szervezték a költői pálya termésének bizonyos részeit; s az újító költő azáltal is megváltoztatta a lírai művek közlésének szokott gyakorlatát, hogy vállalta rövid, kiterjedelmű füzeteknek a megjelentetését is, elhagyván a nagy (vagy nagynak feltüntetett) vállalkozások egyetemes kísértését.¹⁹ Petőfi kis kötetkái nyíltan hirdették: jelen esetben nem nagyszabású összefoglalásról vagy egész életműről van szó, hanem egy romantikus, egyszerre teljes és egyszerre töredékes életműnek csak egy, most még keletkezésben és fejlődésben lévő szeletéről vagy darabjáról, melynek épp ilyen és aktuális voltát kell az olvasás és befogadás során tudomásul venni. Ennek az aktualitásnak, ennek a folytatható töredékességnek, ennek a mindig pillanatnyi újságokra reagáló költészetnek a befogadásához alighanem elkerülhetetlen szükség

volt a szerző imágójának is állandó jelenlétére: valószínűleg evégett is tolt folyamatosan olyannyira előtérbe a szerző a maga messzemenően önkényes önképét. S erre, minden jel szerint, jelentős igény mutatkozott: paradox módon épp ebben az időben, a periodikáknak, a folyóiratoknak a széleskörű előretörésével teremtődött meg az a máig érvényes és élő irodalmi értékmérő, mely – miközben a folyóiratokban mérlegeli és vitatja meg az egyes irodalmi értékeket – csak azoknak a szerzőknek ígér vagy biztosít szinkron és diakrón érvényességet, akik saját *könyveikkel* léptek fel az irodalmi élet színpadára. Petőfi e „korszerű” követelménynek tökéletesen megfelelt: miközben ő dominálta a kortárs folyóiratokban az irodalmi diskurzust (úgy is mint író alany, úgy is, mint megtárgyalt tárgy), állandóan termelte azokat az önálló, a folyóiratoktól elkülönülő termékeket is, azaz a saját könyveit, melyek a folyóiratok közösségi jellegétől radikálisan elhatárolódó *saját*, eredeti, tulajdonos irodalmiságot is hordoztak és követeltek (érdekes és tanulságos példaként talán megemlíthető, hogy mindezekben a gesztusokban leghívebben épp az a Híador, azaz Jámor Pál követte és utánozta, akit a szembenálló konkurencia a legelősebben próbált Petőfivel szemben kijátszani).²⁰

Ö

sszegzésül: Petőfi, azáltal, hogy tehetsége kibontakoztatása érdekében mozgósítani tudta a teljes irodalmi gépezetet, rövid időn belül (igaz, a magyar irodalom kibontakozásának egyik legderűsebb időszakában!) rendkívül nagy és váratlan karriert csinált: minden születési összeköttetés és anyagi háttér nélkül, hivatalos iskolai végzettség, azaz diploma híján is igen jelentékeny társadalmi állást vívott ki magának az irodalomban, s megbízható társadalmi egzisztenciát is teremtett. S mindezt, kapitalizálódó kor merész vállalkozójaként, indulótőke nélkül, kapitalista módszerrel: bekerülése a pesti irodalom centrumába lényegében *hitelből* történt; az is ismeretes, hogy első kötetének finanszírozása nem mecénási ajándék, hanem polgári, megelőlegezett kölcsön alapján történt, s az is, hogy állásba kerülése az újrászerveződő Pesti Divatlapnál is csak a nagytekintélyű Vörösmartyék protekciójának, azaz erkölcsi hitelének volt köszönhető. S ha túlzás is az, ami Vahot Imre mondott Petőfi anyagi helyzetéről (miserint „úri módon” élhetett meg), az tény, hogy – a kezdő évek váltakozó nyomora után – kizárólag szellemi munkája segítségével szolid értelmiségi középosztályi megélhetést tudott biztosítani önmaga, rászoruló szülei valamint felesége számára, lakást tarthatott fenn, utazhatott, s lényegében zavartalanul, persze nem főúri módon, elégfithette ki szórakozási és kulturális igényeit;²¹ ismeretes, hogy *Összes költeményeinek* jövedelméből még azt is megengedhette magának, hogy az akkori viszonyok között jó drága, nagyszabású nyugat-európai utazást is tervezzen stb. (s ez még akkor is érvényes, ha tudjuk, hogy az utazás elmaradt: Petőfi ennek az anyagi fedezetnek birtokában és tudatában házasodhatott meg, s tarthatott fenn feleségével elfogadható, többszobás, zongorás lakást...).²² S mindezt a „piac”-ról élve. E piaci életvitelnek azonban, mint már esett róla szó, természetesen az a feltétele – hisz semmi más anyagi biztosíték, vagyon nem áll mögötte, s hosszabb távú felhalmozásra

nem futja –, hogy a szerző (egyszerre termelőként és áruként) folyamatosan, megszakítás nélkül jelen legyen az irodalmi élet centrumában; abban a pillanatban, ahogy e folyamatosság, bármely okból, megszakad, az író, ugyanúgy mint más „egyéni vállalkozó”, ki lesz téve a kereslet-ingadozás könyörtelen fenyegetésének, s ennek következtében a megélhetés bizonytalanságának is. Ily hátrányos üzleti jellegű hanyatlás 1848-ban bekövetkezett Petőfi esetében is, s ráadásul, paradox módon, épp akkor, amikor a forradalom révén nagyszabású politikai lehetőségek nyíltak meg. Csakhogy mikor a cenzúra eltörlésével és a szabad lapalapítás engedélyezésével az eddig korlátozottan virágzó sajtópia is felszabadult, s az eddig irodalmi térre szorult politikai indulatok is megkaphatták sajtószerű politikai sajtójukat, a rengeteg új sajtótermék a piaci fogyasztást az egyes sajtótermékekre nézvést rendkívüli mértékben megcsappantotta: Jókai is teljes joggal panaszkodott, hogy a Petőfivel ekkor már közösen szerkesztett, eddig nagyszerű Életképek példányszáma a forradalom hevében radikálisan visszaesett.²³ Másrészt, mint ismeretes, Petőfinek márciusban óriásira növekedett népszerűsége (többek között a márciusi ifjak általános politikai visszaszorulása valamint a király-ellenes Petőfi-vers publikálása miatt stb.) néhány hónappal későbbre már nagyon visszaesett, s ez a jövedelmező publikálási lehetőségek jórészt is bezárta előtte (ez pedig a már házas költő anyagi helyzetét komolyan megrendítette). Mikor pedig kitörték a fegyveres harcok, a szépirodalmi piac is még tovább szűkült, félig-meddig összeomlott, s így Petőfi számára sem maradt más lehetőség, minthogy az általa támogatott kormány állami megrendeléseiben bízzék: izgató verseit, nem csekély anyagi támogatás mellett, rölapokon óhajtották a harcoló csapatok között, forradalmi propaganda gyanánt, terjeszteni. A hátrányos fejleményeket, mind az irodalmi élet általánosságát illetően, mind Petőfi személyes esetében, tulajdonképpen szükség-szerűnek is tekinthetjük: hiszen az irodalmi piac kizárólag konszolidált körülmények között tud zavartalanul működni s résztvevői számára konszolidált karriert biztosítani – amint az irodalmi életnek és piacnak állandóságát és folytonosságát külső veszély fenyegeti, az összes szereplő „természetes” szerepvárába kerül. Petőfi számára e zavar igen sokat, azaz nagyon nagy veszteséget és jelentős elszegényedést jelentett (ismeretes pl., hogy családja eltartása érdekében végül még Bem tábornoktól kapott lovát is kénytelen volt eladni) – s lényegében e veszteség

tükrében látszik igazán tisztán az, hogy „tisztes polgárként”, „tisztes haszonra törekedvén”, mennyit is nyert eddig, a piac „normális” működése révén...

Végezetül: Petőfi mint irodalmi „iparlovag”, mint mind jogi, mind anyagi értelemben vett „self-made-man” a reformkori magyar polgári fejlődésnek egyik legrokonszenvesebb modelljét állította elő – oly modellt, melyet utána, a modern polgári irodalmi gépezet és intézményrendszer teljes és nagyon gyors kiépülése során igen sokan, a kapitalizmus jellemzői szerint, egyszerre kiválóak és gyarlóak próbáltak meg, hol sikerrel, hol sikertelenül, követni. Vállalkozása sokáig ható példát statuált, hisz rendkívül nagy leltőreget rejtett magában. Hisz ha szabad lenne történetien hipotézissel élni, alighanem azt az állítást is megkockáztathatnánk, hogy ha eltekintenénk a szabadságharc és megtorlás által okozott – egyébként nem sokáig tartott! – irodalmi piaci válságtól (valamint Petőfi halálától), azt is elképzelhetnénk, hogy az irodalmi intézményrendszer feltételezett normális működése során, azokat a tendenciákat követvén, melyek a negyvenes évek derekán virágzóan kibontakoztak, Petőfi oly nagyszerű és gazdag frói pályát futathatott volna be, mint barátja, Jókai Mór, ki folyamatos, és Petőfiéhez hasonlóan ernyedetlen, szorgalmatos piaci munkájának, regényírói és szerkesztői tevékenységének eredményeként nem csekély gazdagságot tudott felhalmozni. A polgári irodalom modern gépezete itt Magyarországon a harmincas-negyvenes évek fordulóján hirtelen felgyorsult: meglehet, a magyar irodalomnak specialitásként fog fennmaradni, hogy e felgyorsulásnak két legjelentősebb aktora két oly nagyszágrendű zseni volt, mint Petőfi és Jókai, akikhez hasonló erejű és eleganciájú irodalmi iparlovagot nemigen tudunk más körülmények közt felmutatni. E tekintetben is jogos és igazságos az öreg Jókainak vallomása, ki a Petőfi-társaság alapításakor úgy nyilatkozott ifjúkori, a Tízek Társaságában együttesen kialakított és képviselt ideáljukról (ravaszul egyszerre mozgósítván az irodalomnak esztétikai és polgári jellegzetességeit is), hogy nagy közös céljuk az lett volna: „A szépirodalmat mint életpályát emancipálni és önállóságra juttatni”.²⁴

J E G Y Z E T E K

1. Petőfi levele Tátrányi Bélához, Dunavecse 1844. április 28.
2. Jókai Mór: *Petőfi Sándor élete és költeményei*, 1892. In: Jókai Mór: *Írói arcképek*, 1955. 234. l.
3. Vahot Imre *Emlékiratai*, 1891. 303. l.
4. Még néhány idézet Vahot Imre: *Irodalmi levelek Tompa Mihályhoz* c. cikkeiből: „Legújabb időkben úgy irodalmunknak, mint fróink társaséletének iránya, jelleme egészen megváltozott. Most már vége köztük az egykori kedélyes barátságoknak, s mondhatni patriarcháliszerű családi viszonyoknak...” – „Az irodalmat legtöbbször élelmi piacnak tekintik, hol az elmetermékekkel kalmári adás-vevés, cserebere történik...” – „S valljon mi legtitkosabb rugója ezen pártcsatáknak? ... nagyobbára csak az auri sacra fames, anyagi érdek, kapzsi bírvány, mely irodalmunk muzsatemplomát, mint mondtam, már is nagy részben kereskedelmi börtévé változtatta át.” In: *Pesti Divatlap* 1847. jún. 13., jún. 20., jún. 27.
5. Jókai Mór: *Irodalmi levelek Vahot Imréhez*, *Életképek* 1847. június-július. In: Jókai id. m. 195-202. l.
6. Petőfi épp frói dicsőségének és divatjának csúcán, 1847 őszén írja következő vallomását (az *Arany Jánosnál* c. versben): „Nem a hír, nem a hírt többé, mi ösztönöz, Hogy munkába öljek napot és éjszakát! Mint napszámos nyúlok frószkőzömhöz, Aki a sítánnak elalkudta magát.”
7. Id. pl. Aranynak Petőfiről frott sorait Gyulai Pálhoz frott levelében (Nagykőrös, 1858. dec. 22.): „...bár pályáznai büszke s valamely tagságot elfogadni elve ellen volt...” In: *Arany János Levelezése fró-barátaival II.* (Összes Művei XII.) Franklin, é.n. 51. l.
8. Annak illusztrálására, hogy e figura mily hatásos lehetett, s ugyanakkor mennyire nem esett egybe Petőfi életrajzi személyiségével vagy jellemével, elegendő felidézünk az

- irodalmi kérdésekben egyáltalán nem naiv Kemény Zsigmond meglepődését, melyet első személyes találkozásukkor érzett (1846. aug. 14.): „Sznházból Czakóval, Pálfiival, Csengeryvel és Petőfivel vacsorára mentünk az Angolkirálynéhoz. Ott találtuk Lisznyai Kálmánt, Bérczi Károlyt, Tóth Lőrincet s másokat. Nem unalom nélkül tölt az idő. Felőlő, hogy Petőfiről a vidékeken közönségesen azt tartják: hogy öltözetében különc, borbarát, és természetes költő minden műveltség nélkül. Ezen hírekből most legalább egyik sem igaz. Petőfi mindig vizet ivott, csinos öltözetben jelent meg, és az Angol, Francia s Német irodalommal ösmeretes, s beszélni is gyakran szokott franciául. Csengeryhez mentünk theára Petőfi, Czakó, Pálffy és én. A szép irodalmat tárgyazták vitatkozásaink. Petőfinak volt legtöbb eszméje, noha egy részen látszott némi bizárság.” Kemény Zsigmond naplójából idévő: *Petőfi-adattár II. (Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban)*. (Gyűjtötte: Oltványi Ambrus; szerkesztette: Kiss József). 1987. 92. l.
9. Megjelent a Pesti Divatlapban 1845. jún. 19-én.
10. „Mint említém, a falubeli rektor is velünk járt. Ezt a fiatal embert meglepem, gondoltam, a barlang belső végéhez érve, hol a látogatók felvívják neveiket. Bevéstem hát nagy betűkkel én is nevemet. – Tán el sem lehet olvasni? – kérdezém, csak azért, hogy odanézen és bámoljon. – Oh igen – felelt ő –, el lehet: Petőfi... de, ingalmasságos egék! ezt oly hidegvérrel, oly minden tiszteletérzés, oly minden meglepetés nélkül mondta ki, mintha ez állt volna ott: Kiribica Istók, vagy Sujánszky vagy Badacsonyi vagy nem tudom, mi?” *Úti jegyzetek, Életképek 1845. július-augusztus*.
11. „...Az ott buzgoló két atyafi hajdani iskolatársam, kik már akkor kalapálták a káncdicskét, mikor én még azt sem tudtam, mi a költészet: bocskorsíj-e vagy mártírkorona? – És ők azóta folyvást ütik a verseket, és ezeknek ödnével elárasztják a szerkesztőket rendre; de a szerkesztők oly impertinens embertelenekek, hogy őket mindaddig sem mutatták be a közönségnek. És ez aztán a vexa! és dühbe hozza az embert, valaminőségesen dühbe hozza az én fennsített iskolatársaimat; s nem csoda, hogy dühökben épen belém kaptak, érbelem, mire ők hajdanában csak olyanfomán néztek le, mint néz le a nagy, nagy ökor a lábainál szaladó kicsiny kis pacsitára... – Hazám tista keblű, legzsebb érenyű ifjai, fogadjátok hódolatom *tömjénét*.” In: Pesti Divatlap, 1845. március 6. (Az eredetiben is kiemelt szavak szójeletűk utalások az érintett ellenfelek névére: Petőfi Szeberényi Lajost és Dömjén Ferencet akarta kipécézn.)
12. A vers, Vahot Imre szerkesztői jegyzetével együtt, 1845. elején jelent meg a Pesti Divatlapban, s igen jelentős, többnyire elítélő sajtófogadtatásban részesült: a véleményeket ld. Petőfi Sándor *Összes Művei* (Kritikai kiadás) Költemények III. (szerk.: Kerényi Ferenc) 1997. 450-452. l.
13. Székely József: *Frői tulajdon, Életképek 1848. II. 18. szám, 549-552. l.* A cikk törvényi rendezést óhajtott, annak szellemében, hogy az frői jog és tulajdon „sérthetetlen” és „szabad rendelkezés alá eső” legyen.
14. Pesti Divatlap, 1844. okt. 27. In: Endrődi Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban*, 1911. 23. l.; Benőfy nem engedő viszontválasza uitt 30. l.
15. Valószínűleg ebben a körben (is) értelmezendő az a nagyszabású hírveréssel párosított szerkesztői gesztus, mely Szendrey Júlia naplóját, mintegy magától értetődő módon, *Petőfiné naplója* címmel közli (Életképek 1847. II. 18., 19. szám, 561-568. és 593-597. l.), s így még a folyóirat *Hölgyesalon* rovatát is, mely e közleménnyel egyébként igen bátor és modern nőbarát tettet mutat fel, elsősorban Petőfi hírnevének szolgálatába állítja. Ld. Jókai bevezetését a naplórészletekhez (uo. 561. l.): „Egy művet nyújtok át ezen a szép nagysádotok kezeibe – egy igaz gyöngyöt, mely a legtisztább női szív tengermélyén ismeretlen hevert, egy tündérszép virágot, mely ihletett hölgy lelkében a költészet napvilágánál született, szenvedések könyharmatával öntözött, s a boldog szerelem által leszakított, hogy koszorúként ragyogjon a legboldogabb s boldogságára legméltóbb férfiak homlokán. E szellemkincs „Petőfiné Naplója” (...)
...Gyermekkoromban sokszor néztem a láthatárra hajló égboltozatot..., úgy tudtam vágyani oda, hol az ég a földre ér!... gyakran néztem az ég fényes diadéját, a szívárványt; ... úgy szerettem volna ott lenni, hol annak végei a földre lehajolnak! Most Petőfi ott van, hol az ég a földre leér, hol a szívárvány a földet átöleli: legyenek a következő sorok üdv mennyországának vázlataul kiosztva boldogok és szenvedők között.”
- Megjegyzendő, hogy e közlemény még a modern irodalom barátainak körében is keltett megütközést; pl. még a Petőfivel és az új irodalommal mélyen rokonszenvező fiatal Gyulai Pál is nehezételét fejezi ki (ld. levelét Szász Károlyhoz 1847. dec. 1.): „Petőfiné naplója igen szép – bárha Fannit nem közelíti meg – de helyes volt-e kiadni, de illet-e Petőfihez, hogy közölje? Petőfi dicsekszik, hogy nem üti dobra szerelmét s komisz dolog mások előtt csókolódnia, azomba megengedi, hogy neje elmondja egy egész közönség előtt: miképpen csókolta meg keztyűt. Még képét is kiadhatja! Nem jobb lett volna-e majd évek vagy éppen halála után beszélni mindent el a közönségnek? (...) Nállamnál senki inkább nem tiszteli Petőfit és nejét, de éppen ezért igen tudok boszankodni, midőn az egyik páratlan türelmetlenséggel akarja másokra tukmálni nézeteit, a másik pedig ott kezd frői pályáját, hol tulajdonképpen végeznie kellett volna – életfrójának.” (In: Gyulai Pál *Levelézése*, s.a.r. Somogyi Sándor, 1961. 33. l.)
16. Jókai már júliusban hirdeti és dicséri e naplót (holott a házasság csak szeptemberben fog megköttemni!), s a személyes motívumok mellett itt is irodalmi érveléssel él: „...jogot érzünk azon reményre, miszerint rövid év alatt költő barátunk hölgyének nevében oly csillagát fogjuk látni a szépirodalomnak, mely még az övére is fényt vetend.” (Életképek 1847. II. 2. szám, 55-56. l.) Megjegyzendő, hogy a Petőfivel szoros baráti kapcsolatban álló győri folyóiratban az Életképek közleményével ugyanegy időben (Hazánk, 1847. okt. 30., 129. sz., 515. l.) jelenik meg Szendrey Júlia másik naplótöredéke, s e napló megjelenése után rögtön közölnek egy nagyszabású üdvözlő ódát is: Hegedűs (=Szász Károly): *Petőfiné naplója olvasásakor*. (uo., 1847. 138. sz., nov. 20.)
17. Honderű, 1847. május 18., In: Endrődi S.: id. m. 302-306. l.)
18. Jelenkor, 1847. márc. 21. In: Endrődi: id. m. 264. l.
19. A megelőző generáció(k) költői versgyűjteményei mindig nagyobb alkotási időszakot, nemegyszer az egész életművet fogták át, s a verseket általában csak utólagos, poétikai szempontú kompozicionális rendezések vetették alá; így jelentek meg Csokonai, Berzsenyi, Kazinczy, Kis János, Kölcsey, Vörösmarty versei többnyire ily cím alatt: XY *Munkái*. Az első oly versesköteteket, melyek a versek gyűjteménye mögött egységes ihletet próbáltak felmutatni, Csokonai és Kisfaludy Sándor adták ki (ld. a *Lilla*, illetve a *Himfy szerelmei* példáit), de még sokáig igen ritka volt az oly gyűjtemény, mint pl. Töltényi Szaniszló *Sonetjei* 1821-ből, vagy Szakál Lajos „eredeti” népdalgyűjteménye 1843-ból, a *Czimbalom*.
20. Jámor Pál 1843 és 1849 között Hiador név alatt kilenc versesfüzetet és egy drámát jelentetett meg (ezek közül kettő, 1849-ben, aktuális politikai propaganda-irodalomként is minősíthető: pl. *Kossuth c. poémája* vagy *Szabadságdalok a hadseregnek c. versgyűjteménye*).
21. Lásd pl. Petőfi öccsének, Petőfi Istvánnak visszaemlékezését Sipos Soma 1898-as lejegyzéséből: „...nagyon csalódnak azok, kik Petőfi Sándort a megélhetés terén impraktikus embernek képzelik; épen ellenkezőleg, valódi genialitást fejtett ki e részben, midőn szűkös jövedelméből nemcsak fennakadás nélkül meg tudott élni, hanem még szüleit is segélyezte... Pedig Sándor soha nem verte a fogához a garast, de feleltébb tudott a pénzzel bánni.” In: Hatvány Lajos: *Igy élt Petőfi IV.* 1957. 102. l.
- Ugyanerre a tényre utal Gyulai Pál is, aki *Az apostol* bírálatában megjegyzi: „Különösen visszatetsző benne az, hogy még kenyerét sem tudja megkeresni, holott független ösztöne mellett is ezt tehette volna, mint tette maga Petőfi.” *Petőfi költészete*. Gyulai Pál egyetemi előadásából készült, sokszorosított kéziratoss jegyzet. 1877/78. Lejegyezte Sz.L., Budapest, 1878. 164. l.
22. Petőfi anyagi-vagyoni állapotáról igen jó összefoglalás olvasható Törő Gyöngyvitől: *Petőfi anyagi helyzete*. In: Pándi Pál – Tóth Dezső szerk.: *Tanulmányok Petőfiről*, 1962. 51-90. l.
23. „A legnagyobb erkölcsi diadal közepett megbuktunk anyagilag. A szabad sajtó dicső esztendejében a mi lapunk leszállt háromszáz előfizetőre; az előző félévben, a cenzúra idejében volt ezeröttszáz, úgy hogy a kiadónk az év végére felmondott mind a kettőnknek.” Jókai Mór: *Petőfi Sándor élete és költeményei*, id. kiadás 236. l.
24. Jókai Mór: *Elnöki megnyitós beszéd a Petőfi-Társaság első közgyűlésén*, 1877. január 1., In: Jókai Mór id. m. 248. l.

Beszámoló

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Hogy az iniciálé, e lap jellegzetes jegye, el ne maradjon, kénytelen vagyok ezzel a semmitmondó mondattal kezdeni. Ezen tehát már túl is vagyunk, dehát az ember megalkuvó, számításba veszi például a kötelező bekezdés-hosszat is (hogy nézne ki egy egyetlen mondatos bekezdés az iniciálé után?), meg kicsit tartok a szerkesztőktől, el kell játszanom, hogy én engedelmeselem minden játékszabálynak, lesz nekik rendes publicisztika, tagolva, kellő hosszban, tanulsággal.

Ihlet-csiholás és capt. benev.

Havilapba, aktuálpolitikáról, aktuálisat — inkább ne. Az élet zajlik, egyre több minden történik, behozhatatlan, avul. Vannak kis, töpörödött ügyek, ha finoman piszkálják őket, hamarosan, eddigre, mire ez megjelenik, lesz belőlük nagy, ágaskodó, lilafejű botrány; lelapad, erejét veszi viszont eddigre az, ami most (amikor ezt írom) vaskos skandallum. Felháborodni mindig jogos, de mulandó, csak tapasztalataink tárházát gyarapítja, alakít bennünket, öregszünk tőle.

Tehát általánosságban kellene mozogni, lassú karcapásokkal, a talajt soha nem érintve, kerülni a személyeskedést és az közvetlen utalásokat, úgy téve, mintha mindnyájunk ügyéről volna szó (holott, ez borítékolható, ilyenről soha nincs szó).

A közepébe

Egyszerűen arról akarok írni, hogy a politikai félelmek elmúltával milyen aggodalmak mérgezik az embert.

Itt számos finomításra lenne mód, vérmérséklettől, elemzési mélység-igénytől, lélektani és szociológiai felkészültségtől, a paranoia fokától függően. Például azt lehetne mondani, hogy az elmúltával azért nem elég pontos kifejezés, különben is, kinek elmúlt, kinek nem — ki hogyan érzi, ugyebár. Mindenesetre: azért nagyon megijedni általában nem kell, kis kellemetlenségek ugyan érhetnek bárkit, de nyíltan nem kérik senkin számon politikai hovatartozását vagy nézeteinek helyességét.

Valahogy viszont mégsem múlt el az üzemi négy- (vagy hány-) szög rémuralma, a folytonos jelentgetések és beszámolósdi kora, a mosolygósan optimista, a felsőbbség megnyugtatóására szolgáló alakoskodás ideje. Az, amit - igen nagyban - némely bankok csináltak,

míg csak le nem lepleződtek, sokunk mindennapi gyakorlata (s nem hinném, hogy csakis a humán értelmiségé): kis locsifecsi arról, hogy hogyan is állunk, némi ködösítés, ha kell: győzelmi jelentés, látszólag minden szabályt betartunk, kimutatásokban hiány nem lesz. Nem kell nagyot hazudni, de legyenek a pozitívumok kidomborítva, a hűvös objektivitás vegyüljön lánglelkű nagyrálátással.

Ezzel nagyon sokáig megvagyunk, és csak a megrögzött idealisták képzelhetik, hogy egyszer majd eljövend a Nagy Lelepleződés ideje: mert legtöbbször bizony nem jövend el.

A dolgok normális menete ugyanis az (abnormális) csend. Lesütjük a szemünket, ők meg szemet húnyanak. A beszámoló az egymásnak tett udvarias gesztusok műfaja. Annakidején az üzemi pártszervezet titkára pontosan tudta, hogy minden brigádnapló legnagyobb része csak süket rizsa, szó se volt ünnepi megemlékezésről, a politikai vitadélután nem ott, nem akkor és nem úgy zajlott - nem szólt semmit, így volt neki is jobb. Valami egészen más lett elkönyvelve, mint ami történt; beszámoló és valóság soha nem kellett, hogy találkozzék, szembesüljön, igazolja vagy meghazudtolja egymást. Ettől azért nem sokban különbözik az, amikor manapság dörzsölt könyvelők, ügyes jegyzőkönyvvezetők - vagy voltaképpen bárki, akinek olykor kötelessége tevékenységéről számot adni mindenféle felsőbb szerv színe előtt - gonddal, az *elvárásokat messzemenőleg szem előtt tartva*, ügyesen cifrázva és kiszínezve adnak számot tevékenységükről.

Az, amit például ennek az írásnak a legelső bekezdésében produkáltam, tipikusan ilyen alamuszi szabálykövetés. Függenk valakiktől, pénzt, hatalmat, dicsőséget (és vagy azaz: szexet) remélünk tőle, ezért alkalmazkodunk rigolyáihoz, megalkuszunk, megalázkodunk. Ha mindenféle hülye szabályokat kell betartanunk, amelyek nem is értünk, akkor ezek szép lassan úrrá lesznek rajtunk, eljártsszuk a jófiút (a jókislányt), és kitanuljuk, hogyan kell megfelelnünk.

Az ilyen kis kompromisszumok, hogy az iniciálé jól jöjjön ki, még szinte észrevehetetlenek. Ettől még nem szokott rosszul lenni az ember, belső morális konfliktusnak se híre, se hamva. Félnivalónk egyébként sincs: azért nincs lelepleződés, mert csak akkor és csak az dörgöli az orrunk alá protokolláris vagy győzelmi beszámolókat, akinek és amikor érdekében áll. Márpedig az, hogy jól menjenek a dolgok, hatalom és alávetettek közös érdeke: a dolgok jólmenésének egyik eleme pedig az, hogy ez így is látszik.

Érvelő-kifejtő rész

Teszem azt, van egy haverom, ugyanazon a munkahelyen dolgozunk, sokszor és jókat szoktunk beszélgetni. Ez olykor jól jön nekünk. Ha jelentéseket, beszámolókat, számadásokat, kimutatásokat kell írunk, mindketőnkébe efféle mondatok kerülhetnek majd bele: "hasznos konzultációkat folytattunk", "értékes eszmecserében vettünk részt", "termékeny informális tanácskozást tartottunk", "megtörtént a kapcsolatfelvétel", számas kérdést megvitattunk, egyetértésre jutottunk, vagy fennmaradtak a véleménykülönbségek. (Még jobb, ha munkahelyünk különbözik. Ha például magam kazánkovács volnék, ő meg cipész, akkor szólhatnánk a szakmaközi kapcsolatok ápolásának jelentőségéről, a mindkét felet egyaránt érintő infrastrukturális problémák felvetéséről – ritkán jár a busz –, sőt az interdiszciplináris kommunikáció egyre nagyobb szerepéről.)

Nem kifejezetten hazugságokról van szó. Éljük az életünket, tesszük a dolgunkat, ugyanakkor el van várva tőlünk, hogy mindezt egy másik dimenzióban megduplázzuk. (Immár nem az a tét, hogy megideologizáljuk: nem azt kell elmagyarázni, hogy amit teszünk, az politikailag helyeslendő, haladó, építő, s hogy mi magunk is talpig megbízhatóak vagyunk.) Olyan értelmezést kell fűznünk mindahhoz, ami számunkra a legtermészetesebb, amely megfelel a protokoll követelményeinek, amely úgy fogalmazza át a világot, hogy az a fölöttünk uralmon levők számára a legkényelmesebben kezelhető legyen.

Végére is, mindenki megnyugodhat. Értelmezés nélkül amúgy sincsen világ, s miért is ne örüljön akkor már mindenki.

Betét: lottóeredmények (ez itt példa volna valamire, de hirtelenjében nem jut eszembe, mire is)

Kormányunk és koalíciós pártjaink, immár látható, nem dolgoztak hiába. Szorgos munkájuk, íme, megtermi első gyümölcsseit, okkal örvendezhetnek a polgárok.

Az ötöslottó ma délután megtartott sorsolásán a következő számokat húzták ki: 6, 8, 23, 42, 84. Talán elég is volna ennyit mondanunk. De nézzük részleteiben.

A 6 önmagában talán nem is volna olyan nagyon érdekes. Istenem, láttunk már ilyet. De ne feledjük, hogy rögtön ez után a 8 következik, s ez már — a tőzse jelenlegi állapotára különös tekintettel — elég sokatmondó. Némi megtorpanást jelenthet, legalábbis látszólag, a 23: ez a fejlemény külön elemzést érdemelne, a jövő héten feltehetőleg lesz módunk visszatérni rá. Mindenesetre a történeti hűség kedvéért nem árt megemlíteni, hogy az emelkedő számsorrendbe állított számok kissé torzítanak, hiszen a 23 kihúzása megelőzte a 8-ét.

A 42 kihúzásakor nem véletlenül rezzent össze a még megmaradt pozícióit féltő ellenzék. Ekkor már látni lehetett: ezen a héten különösen szerencsés csillagzat alatt történt meg a sorsolás. A 84 azonban egészen fantasztikusan szellemes ötlet volt: rég hullámozott végig a nézőtéren akkora kacagás, mint amikor ezt az utolsó számot a műsorközlő bemondta. Nem valószínű, hogy

ezt a teljesítményt a következő héten meg lehetne ismételni; annyi azonban bizonyos, hogy ismét nagy lépést tettünk előre.

Le a bürokráciával!

Egyfelől tehát arról a rettenetesen idegesítő és sokunk életét mérgező dologról szerettem volna már eddig is írni, hogy folyton mindenféle furfangosan megfogalmazott beadványokat, jelentéseket és felterjesztéseket kell írunk, hogy arra kényszerülünk, hogy jó színben tüntessük fel magunkat és tevékenységünket, hogy (immár nem politikailag, de) bevágódjunk a mindenféle hivatalosságoknál. Ez nemcsak időrabló és unalmas, de romboló is: egy másik nyelvet kell elsajátítani, amely ránktelepszik, amely elnyomja azt, amelyiket szívesen beszélnénk. Belesímulunk saját beszámolóinkba, ügyes balett-mozdulatok elsajátításával bajmóldunk, s ha sikerül, még büszké is vagyunk.

Másfelől pedig mintha egyre terjeszkedne, egyre többünket fertőzne meg, hajtana uralma alá ez a beszédmód. Protokollárisan fogalmazni, az elért eredmények jelentőségét hangsúlyozni, pozitíven viszonyulni hovatovább mindenki meg kell hogy tanuljon. A dolgok jelentőségének és győzelemértékének felpumpálása valamennyiünk napi tapasztalatává válik (győzelmi jelentés bármiről írható). Ez éppúgy lehet az amerikai *keep smiling* hatása, mint a brüsszeli EU-bürokráciáé: elveszítjük bumfordi kelet-európai pesszimizmusunkat, önsorsrontásunkat, nem vágunk semmit a hatalom pófájába, nem panaszkodunk és nem lázongunk, sorból ki nem lógunk, legyen a beszámoló szabályos és mértéktartó, elegánsan, jótékony protokollba csomagolva dicsekszünk eredményeinkkel.

Ettől a dolgok még nem mennek rosszabbul. Talán ugyanúgy. Vagy lehet, hogy jól (esetleg jobban) mennek. A dolgoknak nem árt a bárgyú életöröm, a felek közötti súrlódásmentes kommunikáció, a kis eredmények magabiztos megbecsülése.

Nem a dolgoknak árt. Nekünk árt, ha túlságosan is hozzászokunk, ha reflektálatlanul hagyjuk, ha annyira tojunk rá, hogy már észre sem vesszük.

Sto gyelaty?

Nem akarok naivabbnak látszani, mint amilyen vagyok: a protokolláris fedőszövegektől aligha lehet megszabadulni. Ez nem azonos a sokat emlegetett *összekacsintás* intézményével. Ott egyik fél sem igen hisz a közöttük közvetítő szövegben, mindketten teljesen tisztán mögé látnak. Lehetnek korok, amikor van rá esély, hogy a nyílt beszéd határai kiszélesedjenek. Itt viszont többé-kevésbé mindketten magukévá teszik és magukénak érzik azt, ami uralkodni kezd rajtuk, úgy érzik, ez az akadály teszi akadálytalanná a kommunikációt. Simán haladunk, minden rendben van, a csomagolás sokat segít.

Az embernek el kell adnia magát. Jól.

Mindig van egy-két tiszteletkőr. Mindig le kell rónunk az adókat azoknak, akiktől függünk (vagy akikről azt hisszük, hogy függünk tőlük).

A kétszin(t)űség bizonyára elkerülhetetlen. Hogyan is néznék ki, ha a politikusok tárgyalásairól nem protokolláris, hanem nagyon is személyes hangú közlemények jelennének meg? Kosztolányi becsületes városa nem válhat be. Az általános, elvonatkoztató állítások sokkalta kezelhetőbbek (például a politika számára), mint az egyedi, esetlegességekkel terhes, földhözragadt konkrétságú leírások. Az "oldott légkör" vagy a "nézetkülönbség" sokféleképpen dekódolható, s éppen ez a haszna. (Nem kell azt tudnia senkinek, hogy jól berúgtak együtt vagy épp összeverekedtek.)

És, ami azt illeti, ez viszi előre a világot. Nem lehet folyton hepciáskodni, forradalmárkodni, sutba dobni a kultúrált érintkezési formákat. Beszámolni kell. A cél viszont talán éppen az lehetne, hogy legyen összekacsintás abból, amit túlságosan is komolyan veszünk. Ha legalább mi magunk nem tartjuk számon, hogy mi az, amit valójában teszünk, és mi az, ami a mindenféle (és

minden szintű) felsőbbségnek szóló protokolláris duma, akkor van baj. Ha már fel sem merül (ha úgy tetszik, afféle etikai nyavalygásként), hogy nem kellene-e legalább egyszer világosan beszélni, megmondani az őszintét, úgy istenigazából nekikeseredni, számonkérni, kiverni a balhét vagy bedobni a törülközőt, akkor végérvényesen beleragadunk a beszámoló-diskurzusba. Bazdmeg. Feleim! Tegyetek legalább évente egyszer egy *bazdmeg*et protokolláris felirataitokba! (Nem szó szerint gondolom.)

Természetesen azzal szeretném befejezni, hogy ezzel az írással végre-valahára rendkívül fontos, egész osztársadalmunkat régóta nyomasztó gondok megoldása végére került pont. A jelen írás égetően aktuális problémák felvázolását vállalta fel, és újszerű választ adott rájuk. Ezzel az éves tervet sikerült maradéktalanul teljesítenünk, s megalapozást nyertek a jövő évben várható ígéretes eredmények is.

A **2000**-ért Irodalmi és Társadalmi Alapítvány köszönetet mond azoknak az olvasóinak, akik személyi jövedelemadójuk 1%-át a **2000** megjelentetésének támogatására szánták.

A támogatást
nyomdaköltségekre
fordítottuk.

*„Menedék számtalan van, menekvés csak egy; esély a
menekvésre viszont ismét csak annyi van, ahány menedék.”
(Franz Kafka)*

Az egyik esély ezek közül az,
amit egy nagy biztosító nyújthat

HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓ RT.

AZ ALLIANZ CSOPORT TAGJA

Biztosítás mindenkinek, minden módon, minden eshetőségre

FAMILIA ÉLETBIZTOSÍTÁS
HARMÓNIA ÉLETBIZTOSÍTÁS
HOLNAP NYUGDÍJBIZTOSÍTÁS
LÉPÉSELŐNY ÉLETBIZTOSÍTÁS

Keresse üzletkötőinket
személyesen irodáinkban az ország minden pontján